De gemaskerde eeuw

Marita Mathijsen

bron
Marita Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*. Querido, Amsterdam 2002

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/math004gema01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

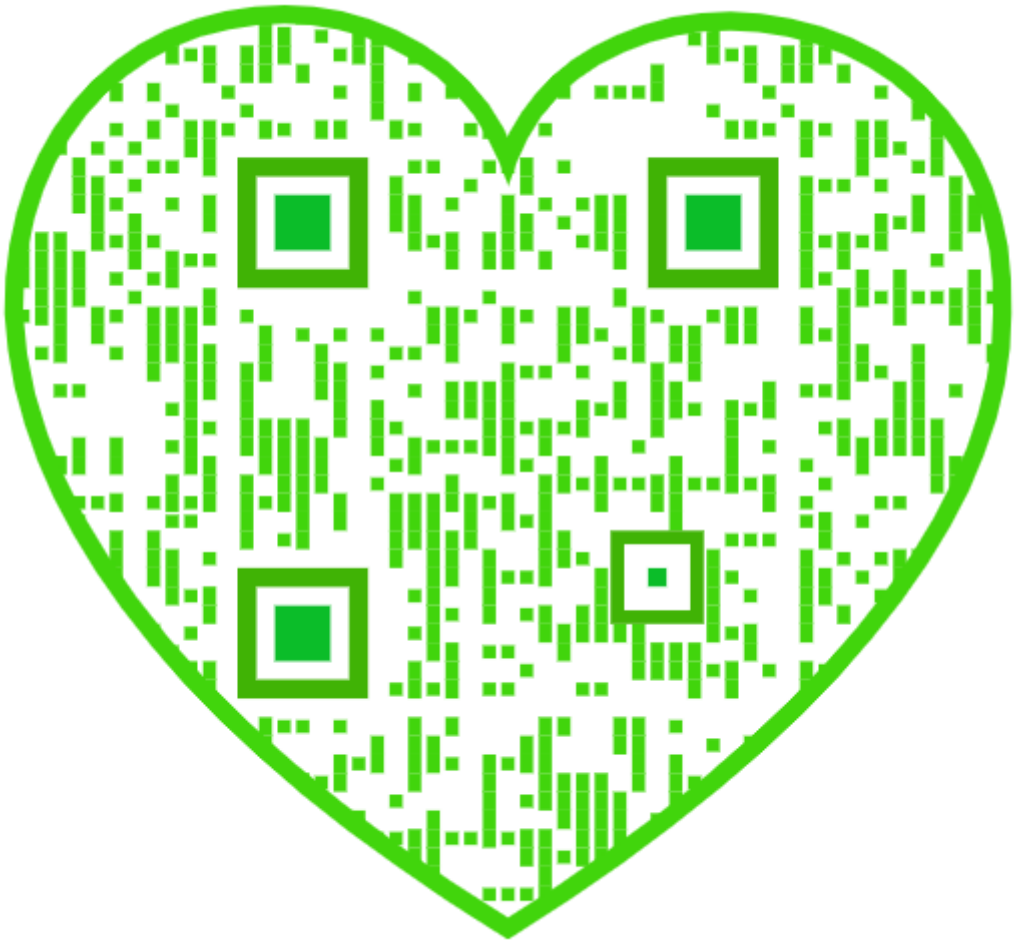

Het huuske van Hunnekes

Boerderij in Limburg

Dorpsplein in Limburg in de jaren vijftig

Het varken werd aan huis geslacht. Buurtkinderen kijken toe

Het is een zij, de negentiende eeuw. Kan men haar een hand geven, omhelzen? Kan men haar ruiken, voelen, aanraken? Ik ken haar wel, van heel dichtbij. Ik heb haar nog geroken, ik heb haar nog een hand gegeven. Ze zat in de oude zuster van de pastoor, geboren in 1863, met haar zwarte mutsje en haar kalebiesje, op weg naar de kerk.

Ik zag de negentiende eeuw in het arbeidershuisje naast de villa waar ik geboren ben, een huisje dat gebouwd was door een dagloner in de nabijgelegen kleifabrieken. Jan Hunnekes' huis had maar één verdieping, en een zolder. Ze woonden er met z'n zevenen, de vader, een blinde moeder, drie jongens, een kostganger en de grootmoeder. Beneden waren een slaapkamer en een keuken die ook woonkamer was, en een varkensstal. Buiten was het huuske, de wc, die bestond uit een groene plank met een rond gat erin, dat rechtstreeks in de beerput uitkwam. Het stonk er bedwelmend. Als toiletpapier hingen in stukken gescheurde kranten aan een touwtje. Eenmaal per jaar werd een varken geslacht, en dan mochten de buurtkinderen toekijken en een dag later de restanten uit de balkenbrijketel komen eten. Je moest zelf een lepel meenemen, want vrouw Hunnekes had niet genoeg lepels voor de buurt. Het huisje staat er nog: de varkensstal is een garage geworden, het huuske is gesloopt voor een aanbouw met een woonkamer.

De negentiende eeuw kwam bij ons op bezoek op de fiets: de negentigjarige tuinman die zijn eigen scherp geslepen zeis meenam. Het mes had hij beschermd met een jutezak. Hij was zo mager en pezig dat hij als wandplaat van de spieren en pezen van het menselijk lichaam had kunnen dienen.

Ik ken het geluid van de negentiende eeuw: de tikkende klok in een stil en een donker huis, waarin het daglicht geweerd werd, waar dikke zelfgeknoopte tapijten voetstapgeluiden tegengingen, de huizen van mijn oudtantes en -ooms. Ik ken de propere kloosters, waar de overdaad aan werkkracht je tegemoet glom in het spiegelende parket of de gladgeschuurde tegelvloeren in de gangen. Ik ken de kleur van de negen-

tiende eeuw: die was zwart. Iedereen die in die eeuw geboren was, mijn opa's en oma's, de pastoor, de oudste ooms en tantes, de nonnen, alles van boven de vijftig leek alleen maar zwart te dragen. Toch ken ik haar ook in pastelkleurige zoete Mariaplaatjes die ik kreeg als ik een catechismusvraag goed beantwoord had. Ik ken de armoede in de grote arbeidersgezinnen, die in de negentiende-eeuwse steden veel schrijnender moet zijn geweest. De kindersterfte ken ik niet. Soms kwam er een jongen onder een tractor, maar dat was niet negentiende-eeuws. Boeken die rechtstreeks uit de negentiende eeuw komen, heb ik ook niet gekend. Wat in mijn kast staat, is via omwegen bij me gekomen. In Limburg had men geen boeken en geen bijbels, en al zeker niet in het Nederlands.

Ik ken het snoepwinkeltje van de drie ongetrouwde zusters Meuske. Eén leeft nu nog. Voor mijn vader haalden we er sigaretten, en je kon voor twee cent heerlijke brokken druivensuiker met nootjes krijgen. Het winkeltje was zo klein dat maar drie kinderen tegelijk naar binnen konden, en toch stonden altijd minstens twee zusters in de winkel te spieden, bang als ze waren dat ze van een snoepje bestolen zouden worden. Als we jarig waren, mochten we zuurtjes voor de klas kopen, die precies uitgeteld werden in een puntzak. Ik ken ook het geweld van de stoomlocomotief, die in de zomer heidebranden veroorzaakte, en die mijn kleine zusje paars deed aanlopen van angst als hij stoom afblies. Ik kan het vertrouwenwekkend regelmatige gebonk van de motor van een stoomboot op de Maas oproepen uit mijn geheugen, met de geur die erbij hoorde.

Waar ik niets van weet, is van de expansie van de steden, niets van de natievorming, van de telegraaf, van de oorlogen, de revoluties. Wat ik zelf meegemaakt heb van de negentiende eeuw, zijn de dingen die traag veranderen, en die in Belfeld pas na de jaren zestig van de vorige eeuw omsloegen.

Maar dat was een andere negentiende eeuw dan die waaraan ik op de middelbare school werd voorgesteld. Daar leerde ik dat die eeuw een door en door burgerlijk tijdvak was, waarin niets gebeurde, waarin niets geschreven was dat de moeite waard was, een tijd van slapte en verval. Mooie dingen, zoals Romantiek en revolutie, hadden zich weliswaar in de negentiende eeuw afgespeeld, maar niet in Nederland. Wat interessant was, gebeurde in het buitenland. Grote geesten werden hier gekleineerd. Ik leerde dat Nederland een streng beteugelde orde kende, waar-

in schoolmeesters en dominees de dienst uitmaakten. Het hele leven was bekrompen en benepen, leerde ik. De negentiende eeuw die ik kende, kreeg een masker opgezet, waardoor ik het vertrouwde niet meer herkende. Het levende gezicht werd onzichtbaar achter de onbeweeglijke en verstarde trekken van het masker.

Mijn leraar Nederlands dweepte met de Tachtigers, die niet bij de negentiende eeuw gerekend werden. Ik leerde dat die pas echte literatuur geschreven hadden en dat pas daarna iets gebeurde in de Nederlandse letterkunde dat Europees niveau had. In de schoolbibliotheek vond ik werk van Jacob van Lennep, van De Schoolmeester, van Piet Paaltjens en van Nicolaas Beets. Ik vond dat niet zo heel saai als de leraar beweerde. En ook las ik Tolstoj, Alexandre Dumas, Emily Brontë, Charles Dickens en Walter Scott. Ik vond dat heel mooi, minstens zo mooi als Jacob van Lennep.

Toen ging ik studeren en weer leerde ik dat de negentiende eeuw een tijd van verval was, waarin geen letterkunde van enig niveau geschreven werd. Maar als ik de negentiende-eeuwers las, vond ik hun taalgebruik rijk en hun verhaallijnen krachtig. Ik werd eigenwijs en vond dat de Tachtigers overschat, en de vroege negentiende eeuw onderschat werd. Door een voorbestemd toeval vond ik de onuitgegeven brieven van Gerrit van de Linde, alias De Schoolmeester, in een Amsterdams archief. Het was alsof ik van de achtbaan naar beneden duizelde. Die brieven staan zo ver van elke sufheid en saaiheid af, ze zijn zo emotioneel, in zo'n ongewoon expressieve taal geschreven, zo kunstig zijn alle mogelijkheden van de taal uitgebuit, dat ik besefte dat ik die niet voor mezelf mocht houden. Ik was nog student toen ik besloot die brieven uit te geven. Ik ging me verdiepen in de negentiende-eeuwse geschiedenis, in het alledaagse leven, de omgangsvormen, de mentaliteit kortom. Toen ontdekte ik de rijkdom van de veranderingen in de negentiende eeuw.

De negentiende eeuw is een omslagpunt. Alles wat we zijn, waardoor we geen middeleeuwse primitieve maatschappij meer zijn met lijf- en doodstraffen, bloedwraak, openbaar geselen en kinderarbeid, en waardoor de slavernij afgeschaft is, is te danken aan negentiende-eeuwse bewegingen. Doordat steeds meer mensen onderwijs kregen en de publieke debatten konden volgen, werden verlichte ideeën sneller en met meer invloed verspreid. De vrouwenbeweging, de antislavernijbeweging, de arbeidersbeweging waren internationaal georganiseerd. Voor het eerst werden wereldcongressen gehouden.

De vooruitgang van de medische wetenschap heeft bijgedragen aan een mentale ommekeer. De koepokinenting, hoe fel daartegen ook geageerd werd, raakte in gebruik, waardoor de pokken uitgebannen werden. De cholera verdween uit de steden zodra er waterleiding aangelegd was. De kindersterfte nam in de loop van de eeuw gigantisch af door de verbetering van de hygiëne. De uitvinding van het gipsverband maakte dat been- en armbreuken niet meer automatisch invaliditeit tot gevolg hadden.

Alles wat vastgestaan had, leek te kunnen veranderen. Door de mechanisering en de stoomkracht konden er opeens dingen die nooit gekund hadden. Een schip kon varen ook als God geen wind in de zeilen blies, een machine kon meer kracht produceren dan honderd man bij elkaar. Afstanden werden bijna letterlijk verkleind door de stoomtrein. Alsof de tijd zelf snel geworden was, zo dichtte A. Beeloo het:

> De tijd gaat snel, de tijd der stoomkracht, die de vleugelen
> der winden aanschiet, neen, der stormen, niet te teugelen.

Maar het is niet een en al vooruitgangsfeest in de negentiende eeuw. Het is niet alleen het nageslacht dat die tijd een masker opgezet heeft. Om te kunnen leven tussen realiteiten en wensdromen moesten de tijdgenoten zelf met maskers lopen. Het was onmogelijk te voldoen aan alle voorschriften en idealen. Men kon een ideale huisvader willen zijn, maar de dienstmeisjes waren zo mooi. Men kon matigheid preken, maar na afloop van de vergadering van de matigheidsbeweging stond de cognac op de sociëteit in volle flessen te wachten. Als moeder de huisvrouw langdurig ziek in een kraambed lag, waren de hoeren aantrekkelijk. Je kon een cent geven aan een bedelaarskind, en een bedelaarsgesticht mee helpen oprichten, maar dat wilde nog niet zeggen dat je zo'n kind in huis zou nemen. De befaamde dubbele moraal van de negentiende eeuw komt voort uit het conflict tussen willen en kunnen.

Ik raakte zowel geboeid door het masker dat de negentiende eeuw zichzelf opzette als door dat van het nageslacht. De verheviging van één bepaalde expressie of eigenschap is gewoonlijk het doel van een masker. Een masker concentreert de aandacht op één eigenschap. De burgerlijkheid van de negentiende eeuw is samengebald in dat masker dat haar opgedrukt is. En zeker, die eeuw was burgerlijk. Alleen vat ik burgerlijk op als een geuzennaam. De negentiende eeuw is een door en door burgerlijke eeuw, in die zin dat de burger zijn meest intensieve bewustwor-

ding toen beleefde. Hij nam geen genoegen meer met de oude verdeling van macht en invloed. Hij wilde niet meer dat grote groepen armen, krankzinnigen, zieken, misdadigers buitengesloten werden en dus verkommerden. Hij nam krachtige initiatieven om een betere samenleving op poten te zetten. Om dit te bereiken moest hij wel een soort verheven masker opzetten.

Kwam het door de Franse Revolutie dat iedereen opeens aan de slag leek te gaan om een maatschappij te creëren die beter in elkaar zat dan voorheen? In heel Europa wordt de wildheid beteugeld en wordt gebouwd aan idealen. Uitwassen zijn ongewenst. Er moet een verstandige, tedere maatschappij komen, die plaats biedt aan iedereen.

Deze maatschappij moet gevormd worden zoals een gezin. Model voor de ideale samenleving is de piramidale drie-eenheid van vader, moeder, kind. Het kind is een samenvattend begrip voor nageslacht. De vader staat aan de top en is in alle opzichten het verstand, de rationaliteit, de planner. Hij staat in een liefdevolle verhouding met de moeder, die voor het evenwicht zorgt, scherpe kanten van de vader neutraliseert en de microkosmos van het gezin bestiert. Het kind is het product van de harmonie tussen de vader en de moeder. Vrouw en kind staan op dezelfde lijn, want voor beiden is de vader verantwoordelijk.

De bekende dominee Otto Gerhard Heldring hield zijn kinderen in de gaten. ‘De kinderkamer was mijn studeerkamer. Een afzonderlijk studeervertrek hield ik er niet op na, wel een boekenkamer, waar mijn lessenaar stond, maar ik kon het nooit over mij krijgen om daar, afgezonderd van de huisgenoten, te gaan zitten. Ik was te midden van mijn kinderen van hun eerste levensjaar af, omdat ik het als vaderplicht beschouwde in de huiskamer te zijn, waar zij speelden. Daar zag ik ze altijd onder mijn ogen, daar alleen was het mogelijk klein en groot gade te slaan en overeenkomstig hun karakter te leren behandelen. Ik had te dikwijls gezien, hoe het studeervertrek van de predikant hem al te zeer uit het midden van zijn familie trekt. Hij is dan, ofschoon vader, beter in zijn bibliotheek thuis dan in zijn kinderwereld. De kinderen hebben in huis aan hem niets, en is hij daarbuiten, dan leeft hij geheel voor de gemeente. Arme moeder!’ De ideale vader uit de negentiende eeuw is aanwezig voor zijn kinderen, en betrokken bij hun ontwikkeling.

Het gezinsmodel geldt ook voor de andere maatschappelijke instellingen. Om dit te begrijpen moet men wat goochelen met metaforen die in de negentiende eeuw gemakkelijk van vrouwelijk naar mannelijk en van figuurlijk naar letterlijk wisselen. Het piramidemodel is overdraag-

De piramide van het harmonieuze gezin

baar op de staat. De koning heeft hier de rol van vader, die wijs en verstandig met zijn onderdanen, de kinderen moet omgaan. Het vrouwelijk element is hier de natie, die zich heeft laten bevruchten door de koning om de onderdanen te verwekken. Onderdanen ontstaan immers alleen als zij zich deel van een natie voelen. De natie waarborgt dat tussen onderdanen en koning een evenwichtige relatie bestaat. Het beeld van de koning die als een vader voor zijn kinderen zorgt, is geliefd bij de dichters van de negentiende eeuw. ‘O Koning! herder! vorst en vader, geliefd door uw vereend gezin!’ zo zong Hendrik Tollens Willem I toe bij zijn kroning tot vorst in 1815.

De nieuwe massa-industrie van de eeuw gebruikt zelfs de gezinssymboliek. De werkgever is de verantwoordelijke vader die voor het heil van zijn werknemers moet zorgen. Het fabrieksproduct is hier de liefdesbaby van de rechtvaardige vader en zijn toegewijde arbeiders.

Daartegenover staat de zwarte zijde van de negentiende eeuw, die verborgen moest blijven. Er heerst grote verwarring gedurende de hele eeuw. De mens is niet redelijk. Uitspattingen komen veelvuldig voor. De mens werkt aan zijn eigen ondergang door te streven naar een geoliede maatschappij. Verbeteringen brengen verslechteringen voort. Wie staatsregelingen voor prostitutie wil, erkent het kwaad van de prostitutie. Humanisering van de massale gevangenissen leidt tot trieste isolering. Meer loon betekent meer drank, meer macht leidt tot meer misbruik. Seksualiteit valt niet te beteugelen. Dit geldt ook voor de natuur, waar kindersterfte en epidemieën ondanks alle vooruitgang in de wetenschap mensenlevens opslurpen.

Daar kwam bij dat de oude moraal niet meer voldeed. Welke veranderingen kwamen van de duivel, welke van God? Het Kwaad kwam in een identiteitscrisis. De oude moraal had geen antwoord op de dilemma's waar de nieuwe mens voor kwam te staan. Bovendien gebruikte het kwaad zelf een masker om zich in de maatschappij te nestelen, zoals Johannes Kneppelhout zo prachtig beschrijft in zijn negentiende-eeuwse studentenschetsen:

> Je meent dat de ondeugd herkenbaar is: grove zorgwekkende dwaling! De hemel gave dat het waarheid was! Maar Satan is listiger. Niet alleen dat hij de natuurlijkste, de edelste eigenschappen van de jeugd gebruikt, en zich gedienstig vlijt naar de neigingen van het vlees, maar hij legt er zich op toe aan de onvergeeflijkste, de verfoeilijkste,

> de vloekwaardigste ondeugd een glimp van behaaglijkheid te geven en een voorkomen, alsof zij beminnelijk, vergeeflijk, grappig, studentikoos was. Neen, het kwaad is geen bietenbauw die verschrikt, schichtig maakt en naar wapentuig doet omzien; het sluipt zachtjes aan op vilten hoeven.

In de literatuur ziet men hoe de mens geworsteld heeft met tegenstrijdigheden. Het is een gaan en komen van schijngestalten. Dubbelgangers, maskerades, vermommingen, kunstmatig geschapen mensen en automaten, geesten en spoken, droomverschijningen, het zijn allemaal populaire literaire uitingen van de dubbele moraal van de negentiende eeuw. De vrek Scrooge wordt *in A Christmas Carol* van Charles Dickens tot de orde geroepen door een geest die hem in de droom verschijnt. De sombere dominee François HaverSchmidt creëert in Piet Paaltjens een dubbelganger in wie hij zijn heftigste gevoelens projecteert. Zijn literaire creatie mag zich overgeven aan intense weemoed, aan verlangen naar buitensporige vriendschap, aan onrealistische liefde en erotiek, aan een compleet gevoelsleven. In de opera *Un ballo in maschera* (Een gemaskerd bal) van Giuseppe Verdi probeert een gemaskerde vrouw haar minnaar te redden, in een scène waarin ze heen en weer geslingerd wordt tussen trouw aan haar echtgenoot en overspelige gevoelens. In *Ferdinand Huyck* van Jacob van Lennep treedt een zeerover op die eigenlijk een edelman is. In Mary Wollstonecraft Shelleys *Het monster van Frankenstein* creëert een geleerde een mens uit delen van lijken. Deze creatie blijkt een onbeheersbare moordenaar te zijn. Hij vernietigt zijn eigen schepper. Het verhaal moet gelezen worden als een metafoor over de op hol geslagen, zelf gecreëerde maatschappij.

Beheersbaarheid werd synoniem gesteld aan verzwijging. Wat je niet ziet, bestaat niet. Jacob van Lennep had ten minste drie kinderen buiten zijn huwelijk, maar zijn vrouw wist van niets. Willem Bilderdijk bedonderde zijn schuldeisers, maar preekte anderen de moraal. Homoseksualiteit werd verzwegen, al ontstond er af en toe een schandaal. Johannes Kneppelhout trouwde met zijn nichtje om zijn homo-erotische neigingen te onderdrukken.

Mannen onder elkaar wisten veel, en zwegen wanneer het nodig was. Niet iedereen was hier even gelukkig mee. De medicus F.A. Hartsen schreef aan het eind van zijn leven een biografie onder de titel *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder.* Hij meende dat het stel-

sel van geheimhouding een ijzingwekkende poel van jammer over de wereld had gebracht. Hofschandalen, samenzweringen van de aanzienlijken tegen minderen en vice versa, samenzweringen van naties tegen naties, oorlogen en revoluties, dit alles was onder het masker der geheimhouding ontkiemd en had zonder dit masker onmogelijk kunnen ontkiemen, beweerde hij. Het masker als schuld van de ellende? Maskers kunnen even noodzakelijk zijn en evenveel laten zien als het ware gezicht.

In *De gemaskerde eeuw* probeer ik de mentaliteit van de Nederlandse negentiende eeuw te begrijpen. De maskerade gebruik ik als overkoepelend begrip voor de wirwar van progressieve en conservatieve, sociale en elitaire, vrijmakende en onderdrukkende bewegingen, die door een en dezelfde persoon verdedigd konden worden. De literatuur is daarbij mijn houvast. Literatuur is een travestie van maatschappelijke conflicten en collectieve obsessies. In de letterkunde leest men wat de mensen bezighield, wat hun fascinaties en mentale twistpunten waren en hoe ze meenden daarmee om te moeten gaan. Daarbij kan ik niet uitgaan van een eenvoudige overeenkomst tussen het werkelijke leven en de literatuur. Wanneer in *Jane Eyre* van Charlotte Brontë een gouvernante op zolder een krankzinnige vrouw ontdekt, gaat het niet om dat verhaaltje, maar om de dreiging van de waanzin die letterlijk boven de rationaliteit hangt. Op die manier wil ik de literatuur gebruiken, als een middel om het masker van de negentiende eeuw zachthandig opzij te kunnen schuiven.

Verborgen leven

Heer bekijkt gemaskerde prostituees

De seksuele omgang

3 maart 1857. In Amsterdam vonden de voorbereidingen plaats voor een echt societyhuwelijk. In de Waalse Kerk op de Oudezijds Achterburgwal zou de derde zoon van de bekende romanschrijver Jacob van Lennep trouwen met de mooie freule Caroline Wilhelmina van Loon. De freule moest nog 24 worden, Maurits Jacob van Lennep was 27 jaar oud. Het Amsterdamse volk verheugde zich op de trouwpartij en verzamelde zich voor de kerk. Als het meezat, dacht men, zouden er bekendheden meekomen in de koetsen, misschien wel leden van het koningshuis, want Jacob was dik bevriend met koning Willem III.

Maurits had Caroline, Lore werd ze genoemd, niet gemakkelijk verworven. De bruid stamde uit een oud en vermogend adellijk geslacht. Haar moeder had het huwelijk lange tijd tegengewerkt. Dat lijkt vreemd, want zij was een tante van de romanschrijver en als opgroeiende jongen was Jacob erg verliefd op haar geweest. Misschien was dat juist de oorzaak van haar afkeuring: ze wist welk vlees zij met de Van Lenneps in de kuip had. Jacob nam het niet erg nauw met de huwelijkstrouw, de oudste zoon was een echt fuifnummer en de tweede een lapzwans. Maurits was echter niet te vergelijken met zijn vader of zijn broers: hij was degelijk, trouw en gelovig. Dat had tante Annewies tenslotte ingezien en ze gaf haar toestemming toen Maurits een vaste baan kreeg.

Op de ochtend van het huwelijk was het een drukte van belang in het huis van de Van Loons. De bakker kwam langs met taarten, de slager met geroosterd vlees, de kapper kwam voor de douairière. Lores oudere zusters zouden haar helpen met het aantrekken van de bruidsjapon en met de opschik. Ze troffen haar vrolijk zingend in bed aan. Dat vonden zij nogal onbetamelijk voor zo'n plechtige dag, en ze besloten Lore voor te lichten over wat haar te wachten stond.

Vanaf dat moment sloeg de stemming van de bruid om. De hele verdere mooie dag was ze stil en teruggetrokken. Zelfs het klinkende vers dat Jacob van Lennep voordroeg bij het diner, speciaal voor de moeder van de bruid, kon haar niet opvrolijken. Toen de koets 's avonds weg-

reed voor de huwelijksnacht in het familiebuitenhuis, was Lore zeer neerslachtig. In het rijtuig huilde ze. Het was duidelijk dat ze zich ellendig voelde.

Eenmaal aangekomen bleek ze koortsig te zijn. Wat die nacht gebeurde, weten we niet. In elk geval wilde Lore de volgende dag de huwelijksreis niet uitstellen, hoezeer de bruidegom daar ook op aandrong. Het paar vertrok naar Duitsland. De reis was een grote mislukking, want Lore bleef ziek en somber. Maurits herkende zijn schalkse verloofde bijna niet. Ze wilde niet uitleggen waarom ze zo zwaarmoedig was. Maurits kon alleen bedenken dat het afscheid van de familie haar te zwaar was gevallen.

Pas vele jaren later vertelde Lore hem waarom ze zo terneergeslagen was geweest. Toen de zusters haar op de trouwdag zo uitbundig aantroffen, hadden ze gemeend het meisje de ogen te moeten openen. Agnes had verteld dat ze de komende nacht iets moest ondergaan wat zo afschuwelijk was dat alleen slechte vrouwen zich daaraan onderwierpen, en dan lieten ze zich er tenminste nog voor betalen. Wat het precies was, wilde haar zus niet zeggen, maar het zou een pijnlijke, beestachtige en vernederende marteling zijn. Lore was zo onnozel om daardoor van streek te raken. Ze begon zo te tobben dat ze het huwelijk wilde afblazen. In haar onwetendheid had ze gedacht dat een vrouw alleen samen met haar man in één bed hoefde te slapen en daarvan zwanger werd, zonder verdere aanraking. Nu vertelden haar zusters dat er nog iets horribels bij kwam, te vreselijk om te doorstaan. Ze begreep dat het onmogelijk zou zijn om op die dag zelf nog de verloving te verbreken, en zeker niet om een reden die haar nog geheel duister was. De hele dag had ze verschrikkelijke angstvoorstellingen en pas toen ze besefte dat God zelf dit horribele had ingesteld en dat die beproeving gedragen moest worden, berustte zij erin. Maar toen het noodlottige ogenblik in de nacht van 3 maart naderde, gingen haar zenuwen spoken en kreeg ze koorts van de angst.

We weten niet wanneer de verse echtgenoot de kans zag toe te slaan. Dat het afschuwelijke zich toch voltrokken heeft, kan afgeleid worden uit de geboorte van Hendrik, negen maanden en vier dagen na de huwelijksdatum.

In het Gemeentearchief van Amsterdam wordt het omvangrijke dagboek van Maurits Jacob van Lennep bewaard. Het dagboek staat stampvol gegevens over het familieleven in de negentiende eeuw. Een van de

opmerkelijkste passages daarin is die over de huwelijksnacht. Hieruit blijkt dat meisjes uit de hogere kringen totaal onwetend het huwelijk ingingen. Ze waren analfabeet op seksueel gebied.

Geheel anders was het met de jongemannen uit die kringen. Over dezelfde familie Van Lennep hoorde ik eens in kringen van oud-studenten uit Leiden een anekdote die van generatie op generatie mondeling overgeleverd is. Jacob van Lennep had besloten dat zijn oudste zoon David ingewijd moest worden in de geheimen van de voortteling. Hij kende een hoer in de Nes in Amsterdam die wist hoe jonge knapen over hun eerste schuchterheid heen te helpen, en hij stuurde zijn zoon bij haar langs. Toen de jongen na een paar mislukte pogingen eenmaal op dreef was, zei ze: 'Zo gaat-ie goed, meneer Van Lennep.' Verbaasd vroeg David hoe zij wist dat hij een Van Lennep was. Zij antwoordde: 'Ik herkende de vader aan uw rustige streek.'

Als ergens de these van het dubbele gezicht van de negentiende eeuw opgaat, dan geldt dat voor de seksualiteit. De moraal heeft tot ongeveer 1870 twee streng gescheiden standpunten voor vrouwen en mannen.

De ingesnoerde taille

De gedragscodes voor vrouwen stemmen een hedendaags mens niet erg vrolijk. Wanneer is men voor het eerst van het zwakke geslacht gaan spreken? Dat moet in de negentiende eeuw geweest zijn, toen de vrouw beroofd is van haar seksualiteit. Beter gezegd: de seksualiteit is toen bij vrouwen tot een negatieve eigenschap verklaard, die alleen door hoeren, dienstmeisjes of wijven uit de laagste volksklasse getoond werd. Het natuurlijk gevolg hiervan was dat de vrouw zwak kon worden genoemd, want zonder de primaire levenskracht van de seksualiteit bleef alleen de vrouw als moeder over. Dat was de barende vrouw, die al te vaak stierf in het kraambed, en de vrouw die ging lijden aan geslachtsziekten die ze aangereikt kreeg door haar lustig levende man. Dat was ook de vrouw die leed aan bloedarmoede door gebrek aan medische kennis over de juiste voeding en door slechte behandeling van vrouwenkwalen. Van elke vier kinderen die ze baarde, stierf er een in de wieg. Dat was de vrouw die haar taille insnoerde met korsetten om haar seksualiteit te benadrukken, maar diezelfde korsetten leidden tot fysiek onvermogen om ervan te genieten.

De echtgenoot kon gaan en staan waar hij wilde, zij was veroordeeld

tot een bestaan binnenshuis. Elke voet die zij buiten de deur zette, of dat was voor een wandeling of een concert, moest begeleid worden door die van een man. Slechts voor kerkbezoek, familievisites en inkopen mocht de vrouw alleen de straat op. ‘Het zwakke geslacht’ is in de negentiende eeuw zwak gemaakt door de heersende gedragscodes, gepaard aan de gebrekkige medische vaardigheden.

Vrouwelijke seksualiteit is tot de laatste decennia van de negentiende eeuw een taboe. Pas daarna ontstaat er via de literatuur een ommekeer. In de eerste helft van de eeuw spreekt men niet over seksuele verlangens, bij jonge meisjes noch bij getrouwde vrouwen. Dat vrouwen zouden kunnen genieten van de seksualiteit, komt niet op papier. Zelfs een jong meisje dat een vrijer moet zien te krijgen, mag geen erotische signalen afgeven. Ze hoort zich passief op te stellen en te wachten op de initiatieven van een jongeman. Dat moet niet makkelijk geweest zijn, omdat een meisje voor haar toekomst geheel afhankelijk was van een goed huwelijk. Een meisje dat overbleef, werd een last voor haar familie. Haar maagdelijkheid was het kapitaal dat voor het sluiten van een goed huwelijk onaangeroerd moest blijven. Seksuele omgang vóór het huwelijk bij een meisje uit de burgerkringen is een volledig taboe.

In de literatuur ziet men tot in de late negentiende eeuw een verregaande stereotypering van de vrouw. Er zijn grofweg twee typen, zoals Mario Praz in zijn klassieke studie over de romantische literatuur, *The romantic agony*, al langgeleden constateerde: madonna's en hoeren. Een gezonde vrouw met een gezonde seksbeleving komen we niet tegen. Een normale vrouw die plezier heeft in seks komt in de Nederlandse literatuur pas voor in Lodewijk van Deyssels *Een liefde* uit 1887. Daarvóór zijn deugdzame vrouwen ongevoelig voor seks, of ze nu verloofd, getrouwd of alleenstaand zijn. Seks wordt steevast beschreven als een gevaar of bedreiging. Geen schrijver ontkomt daaraan. Ook vrouwelijke auteurs verdoezelen elke erotische toespeling. Het moet een duivelse plagerij van Lodewijk van Deyssel zijn geweest dat hij Mathilde in *Een liefde* laat masturberen terwijl ze een boek van Geertruida Bosboom-Toussaint leest. Zelfs bij de meesterschrijver Multatuli zijn de geliefden madonna-achtige wezens zonder seksualiteit, terwijl hij in het dagelijks leven echt wel volbloedige vrouwen tegenkwam en liefhad.

Multatuli introduceert Tine in de *Max Havelaar* als iemand die zich geheel in dienst van Max stelt. Ze straalt geen enkele lichamelijke aantrekkelijkheid uit:

> Ik zei dat ze niet schoon was, en toch wilde ik niet graag dat u haar voor het tegendeel hield. Ik hoop dat u haar schoon vinden zult, zodra ik gelegenheid zal hebben haar voor te stellen, gloeiend van verontwaardiging over wat zij de ‘miskenning van 't genie’ noemde, als haar aanbeden Max in 't spel was, of wanneer haar een denkbeeld bezielde, dat in verband stond met het welzijn van haar kind. Te dikwijls reeds is er gezegd dat het gelaat de spiegel van de ziel is, om nog prijs te stellen op de portretwaarde van een onbeweeglijk gezicht, dat niets heeft af te spiegelen omdat er geen ziel in weerschijnt. Welnu, *zij* had een schone ziel, en wel moest men blind zijn, om niet ook haar gelaat voor schoon te houden als die ziel daarop te lezen stond.

Prototype van het deugdzame, seksualiteitsloze jonge burgermeisje is Suzette Noiret uit de *Camera Obscura* van Hildebrand. Ze is de dochter van een weduwe die op een hofje woont en heeft ‘een allerliefst, beschaafd en net besneden uiterlijk’. Haar onbeschrijflijke deugdzaamheid blijkt uit de voorbeeldige manier waarop ze aan haar oude en zieke moeder gehecht is. Ze doet alles om haar het leven te verzachten. Een nette jonge ambtenaar had zijn zinnen op haar gezet. Zij wilde daar nog niet op ingaan, omdat ze de verzorging van haar moeder als haar eerste plicht zag. Dit eenvoudig lieftallig kind wordt lastiggevallen door een heerschap uit de hogere kringen. Daarvan is Hildebrand getuige:

> Het gebeurde dat ik, op zulk een donkere gracht, voortschrijdende zonder precies te weten waar ik mij bevond, op enige afstand twee personen ontwaarde, waarvan de een evenveel neiging toonde om de andere te ontlopen, als de andere gezind scheen de eerste terug te houden. Naderbij komende zag ik dat gemelde personen tot verschillende kunnen behoorden, en daarop hoorde ik een zachte vrouwenstem, maar schor van zenuwachtigheid, duidelijk zeggen: ‘Laat me los, meneer! of ik schreeuw.’
>
> Het leek mij toe, dat de meneer, tot wie deze bedreiging gericht was, en die een lange mantel droeg, van nature een vijand van schreeuwen was. Althans hij liet de persoon die gesproken had ogenblikkelijk los en verdween in een zijstraat. Ik had de stem herkend.
> ‘Bent u het, juffrouw Noiret? Wie durft u aanraken? Laat ik u thuis brengen,’ sprak ik haar toe.
> Het arme meisje kon niet antwoorden; zij beefde van het hoofd tot de voeten, en ik had moeite haar op de been te houden.

Aanranding van Suzette Noiret

> ‘Het is verschrikkelijk,’ snikte zij: ‘o indien u zo goed wilt wezen; het is ijselijk...’

Wat er precies gebeurd is, vernemen we enige bladzijden verder, als Suzette voldoende bedaard is om verslag te doen: de schurk had haar gevolgd, haar om het middel gegrepen, een briefje in haar hand gestopt en geprobeerd haar te kussen. Dit is alles wat we te weten komen van de ‘aanranding’.

Men hoorde alleen het hevig zwoegen

Als alle jonge meisjes waren als Suzette, dan zou er bij het zwakke geslacht nooit iets ondeugdzaams voorvallen, tenzij het met geweld afgedwongen werd. Eén karaktereigenschap maakt een meisje gevoelig voor verleidingen. Iemand die ‘coquette’ is, geeft eerder toe aan opdringerige heerschappen. Haar aantrekkings- en afstotingskunsten kunnen kwalijke gevolgen hebben. Meestal komt de coquette net op tijd tot inzicht, en schaamt zich dan diep over haar lichtzinnig gedrag. Ze ontdekt bijvoorbeeld dat haar vrijer nog andere relaties heeft, of alleen op haar geld uit is. Tegenover Suzette Noiret staat in de *Camera Obscura* de bruinogige Henriette. Zij is behaagziek, verwend en mooi. Ze is erg gecharmeerd van de verleidingskunsten van een fatterig heerschap dat zich aan haar opdringt, en die dezelfde blijkt te zijn als de aanrander van Suzette. Henriette komt nog net op tijd tot inkeer door het demasqué van Hildebrand.

Over een andere categorie vrouwen, de slechte vrouwen, vernemen we geen sappige details. Beschrijvingen van de seksuele daad komen niet voor in de openbare literatuur, niet als slechte vrouwen ‘het’ doen, en zeker niet de seks van burgervrouwen. Alleen in de pornografie en in boeken die speciaal voor de leesbibliotheken geschreven werden, komt men toespelingen op de coïtus tegen, zoals in het beruchte boek *De verborgenheden van Amsterdam* van Jan de Vries. Een jong meisje in financiële problemen gaat naar een rijke oude man, die haar al een tijdlang oneerbare voorstellen doet. De man wil haar alleen geld geven als ze tegemoetkomt aan zijn geile wensen. Hij schenkt haar een flink glas rode wijn in en dan gebeurt dat wat met stippellijnen aangeduid wordt:

> Nancy weerde hem wel af, maar haar tegenstand was slechts zwak. Zij was de Nancy niet meer van enige weken vroeger; zij was be-

> dwelmd en wist eigenlijk niet, waar zij was en wat zij deed, en met elk ogenblik nam de vermetelheid van de verleider toe.
> De wijn had Nancy's rede verdoofd en haar in een soort van bezwijming doen vallen, een zekere bewusteloosheid, waardoor zij onkundig was van al hetgeen er met haar voorviel.
> Adam Smith sloeg zijn arm om het lichaam van het onschuldige meisje en drukte haar wellustig aan zijn borst.
> 'Kom, wees verstandig,' fluisterde hij haar nauw hoorbaar toe. 'Nancy, mijn engel...!'
> 'Neen, neen, Mijnheer Smith, laat mij los,' hijgde zij, maar zijn kussen sloten haar de mond.
> En toen werd het stil. Men hoorde alleen het hevig zwoegen... het zacht gefluister van Adam Smith, en... toen Nancy het kantoor van de commissionair verliet, was zij in het bezit van het benodigde geld... Maar tot welk een prijs had zij het verkregen?!!
> De invloed van de wijn was geweken; na verloop van korte tijd was zij geheel tot haar bewustheid teruggekomen en Nancy, de gevallen Nancy, huiverde bij de gedachte aan hetgeen zij gedaan had en weende over haar zonde.

Ongetrouwde vrouwen die seksueel actief zijn, worden vaak als slachtoffer voorgesteld. Zij kunnen het niet helpen in zulke beroerde omstandigheden terechtgekomen te zijn.

In de roman *Tooneelspelers* van J.J. Cremer probeert een getalenteerde actrice haar deugdzaamheid te bewaren in de verdorven omgeving van het toneel. Iedereen uit haar omgeving denkt dat ze vrij te schieten wild is. Actrices horen nu eenmaal geen burgermansmoraal te koesteren. Ze wordt belaagd door de directeur van het toneelgezelschap, door een jonge theaterliefhebber en bovendien wil een nieuwe regisseur haar onfatsoenlijke rollen opdringen. Het loopt niet goed af met haar. De krachtsinspanningen om haar moraal in stand te houden blijken haar geestelijk en lichamelijk te vellen en ze sterft.

Haar tegenpool is een actrice die ongehuwd moeder van twee kinderen is. De vader van de kinderen is de directeur van het gezelschap, die niet wil trouwen. 'De liefde is de enige waarachtige band, die man en vrouw vereent. Geen burgerlijk of geestelijk contract is in staat om huwelijksliefde te verzekeren; daarom laten we elkaar liefhebben en trouw zijn - zonder meer!' zo had zijn valse tong gesproken, want trouw was

De verleidende vrouw

hij niet. De actrice wekt de sympathie van de lezer omdat zij als een voorbeeldige werkende moeder geschetst wordt, ook al is haar seksuele moraal niet standvastig gebleken. Ze slooft zich uit om haar kinderen een goed bestaan te geven, terwijl de natuurlijke vader zich om niets bekommert. Een gevallen vrouw kan in het moederschap haar zondige verleden uitwissen, is de boodschap.

Cremer blijft in zijn schets de actrices idealiseren. De vrouwen geven zelf geen aanleiding, maar vallen ten prooi aan de mannelijke denkbeelden over de losse zeden in de toneelwereld.

Veel realistischer beschrijft Johannes Kneppelhout (Klikspaan) ordinaire straatmeisjes die in het voorjaar overvallen worden door geilheid:

> Zodra de eerste lenteadem over kruiden en vogels heen blaast en de bleke bloesems doet openspringen, spat met feller drift, zo lang door de wintervorst onderdrukt en beteugeld, de ontucht, de geilheid uit van de bedorven stad, en terwijl de vertrouwelijke schemering alles tot zalig en kuis genieten uitnodigt, dwaalt ene losgebroken vrouwenschaar met oorverdovend gejuil en onbetoomd misbaar langs de brede straten en grachten. De maagden keren het hoofd om en vrezen te luisteren, en de grijsaard die de loopse stad zijn verachting niet toegrijnst, grijpt verontwaardiging tot in het diepst van de ziel, als hij die bandeloze en luide openbaringen van een onverzaadbare krolsheid gewaar wordt. Welk een rumoer, welk een getier, welke afzichtelijke drommen, welke troepen van weeldedronken bacchanten! [...] In haar woeste drift rukken zij het loof van de twijgen, vertrappelen de bloempjes in het gras, verschrikken de ontwakende natuur met de rauwe kreten van haar vuile lust, en ambachtsman en dienstmeid en burgerdochter en student rukken uit en mengen zich in de dolle Sabbatsdans!

Gevallen vrouwen zijn overigens niet de enige soort van slechte vrouwen in de literatuur. Er komen met name in de historische romans ook vrouwen voor die machtsbelust zijn of godsdienstig fanatiek en daardoor onsympathiek. Een van de afstotendste romanpersonages uit de negentiende eeuw is de katholieke kwezel Donna Teresia in *Het Huis Lauernesse* van Geertruida Bosboom-Toussaint, die een ketter kon ruiken op drie mijl afstand, zoals de reus in het sprookje van Kleinduimpje de lucht van mensenvlees opsnoof:

> Donna Teresia was de verpersoonlijkte gierigheid. Gierigheid schitterde uit de kleine, levendige, diepgezonken ogen; gierigheid, die niet alleen spaart voor zich zelf, maar wie ook de gulle onbekrompenheid van anderen ergert, en die zelfs in anderen niet duldt, wat zij verkwisting noemt; voor wie bijeenschrapen en uitsparen een behoefte is geworden en een hartstocht [...]. De tweede sterk uitkomende zwakheid van deze goede vrouw was dweepzucht, de gloeiende dweepzucht der Spaanse van een bekrompen oordeel. Na gasten, haatte Donna Teresia niets zozeer dan ketters. En men was zeer licht ketter in haar oog.

Vrouwen die zich niet aanpassen aan de heersende normen van volgzaamheid en verdraagzaamheid, kunnen niet op sympathie rekenen. Daarentegen wordt voor een gevallen vrouw meestal deernis gevraagd, niet alleen in de literatuur, ook in het echte leven, zoals we zullen zien bij de prostituee. Men spreekt dan over ‘gevallen vrouwen’, en vallen is immers een ongeluk. Wie valt, heeft niet goed uitgekeken, maar het is geen eigen schuld als ergens een struikelblok ligt. Bovendien houdt de uitdrukking in dat de vrouw voordien rechtop heeft gelopen. Zij is het slachtoffer van de dubbele moraal die voor seksualiteit gehanteerd wordt.

Zaad moet vloeien

Hoewel de moraal voor mannen minder rigide lijkt, was lang niet alles toegestaan. Een ingewikkeld bestel van geschreven en ongeschreven regels bepaalde het seksuele gedrag. Uit de christelijke gedragsboeken blijkt dat ook voor mannen seksuele omgang vóór het huwelijk niet is toegestaan. Er is echter verschil tussen de christelijke moraal op schrift, de geschreven medisch-liberale moraal en de mondelinge moraal zoals die op sociëteiten beleden werd. Bovendien lopen de opvattingen in diverse standen en streken uiteen.

In christelijke kringen wordt van de man zelfbeheersing verwacht. Zonder meer wordt aangenomen dat de lusten van de man bijna onbedwingbaar zijn en dat er grote kunsten aan te pas komen om die te onderdrukken. Met de hulp van God en een ijzeren discipline moet het lukken om voor het huwelijk zonder seks te leven.

In de medische wereld denkt men hier anders over. Voor een man is het onmogelijk en ongewenst de seksuele driften te beheersen. Jonge

ongetrouwde mannen mogen toegeven aan het noodzakelijk kwaad: de prostitutie. In verlichte kringen werd onderdrukking van de mannelijke seksualiteit niet gezond geacht. Dit denkbeeld was zo sterk dat die opvatting in christelijke kringen doorwerkte. Wanneer de seksuele aandrift zo heftig was dat onanie dreigde, kon een opvoeder beter zijn jongens naar de hoeren sturen.

De mondelinge moraal sloot hierbij aan. Dit betekende dat hoerenbezoek, voorechtelijk verkeer en buitenechtelijk spel in saaie huwelijken niet veroordeeld werden. Dit geheel was gebonden aan voorwaarden die nergens zijn opgeschreven. Ze behoorden tot de collectieve publieke moraal van mannen. De regels werden feilloos toegepast en wie zich eraan hield, liep geen gevaar om uit de bovenlaag van de maatschappij gestoten te worden. Pas als de regels van de mondelinge moraal geschonden werden, kwamen er schandalen. Een van de ongeschreven regels had met standsverschillen te maken. Botvieren van de lusten deed de man op een meisje of vrouw uit de lagere klassen. Buitenechtelijke kinderen bij een meisje uit het volk deden er niet al te veel toe. Wanneer wat geld op tafel kwam en niet openlijk over het bastaardkroost gepraat werd, kon zelfs een politicus zich dat veroorloven. In de hoogste standen waren buitenechtelijke kinderen van oudsher gewoon. Ook voorechtelijk nageslacht dat verwekt was in de studententijd, vormde geen belemmering voor een carrière.

In de openbare literatuur is over dit ingewikkelde regelspel weinig te vinden. De mannen worden niet minder stereotiep afgeschilderd dan de vrouwen. Krachtige mannen in de literatuur zijn zonder uitzondering deugdzame vrijers of echtgenoten: typen zoals Max Havelaar en Ferdinand Huyck. Overspelige echtgenoten, hoerenlopers en aanranders komen alleen als volbloed schurken voor in de boeken.

We hebben al kennisgemaakt met de aanrander van Suzette Noiret in de *Camera Obscura*. Deze Van der Hoogen is een onsympathieke fat, een opportunist die kapitaalkrachtige meisjes het hof maakt, maar een eenvoudig burgermeisje lastigvalt. Wie zou verwachten dat deze man dus met een overdosis viriliteit gekenschetst wordt, komt bedrogen uit: hij is juist nogal verwijfd en onmannelijk.

Onsympathiek is ook de vrouwenverslinder dokter Ruardi uit de roman *Lidewyde* (1868) van Conrad Busken Huet. De auteur gaat verder in zijn afbeelding van onzedelijkheid dan de meeste schrijvers van de voorafgaande jaren. Hij portretteert een arts die in zijn huis voor zijn

Mannen op de sociëteit

liefhebberij geheime kamers heeft. Drie soorten vrouwen ontving hij er. Het meest geheim waren de ontvangsten van jonge vrouwen uit de hoogste stand met een slecht huwelijk, die bij Ruardi schadeloosstelling zochten voor de ‘ellende van hun eigen slaapkamers’. Daarnaast trokken er af en toe schoonheden bij hem in, meestal uit het buitenland. Die bleven een tijdlang, en na enige maanden zochten ze weer een andere minnaar. Tenslotte verleidde Ruardi er de armoedige wezens uit de laagste stand die om het geld of de cadeautjes overstag gingen. Een van die meisjes heeft hij zwanger gemaakt. Wanneer een priester om schadeloosstelling vraagt, doneert Ruardi onder protest een gift. Hij meent dat hij het meisje niet ongelukkig heeft gemaakt, maar dat zij aan de omgang met hem juist enkele van de genoeglijkste ogenblikken van haar leven heeft te danken.

Sympathieke mannenfiguren met een bedenkelijke moraal zijn zeldzaam. Zo'n uitzondering is de hoerenloper Frederik Galjart in *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* van Jacob van Lennep. Hij is vooral zwak, niet bestand tegen het ongeluk dat hem achtervolgd heeft en daarom in omstandigheden gekomen dat hij zijn aandriften niet meer tegenging. Zijn goede inborst blijkt als hij het meisje Klaasje wil redden, dat geheel buiten haar bedoeling in een bordeel terechtgekomen is. De man kan de daad overigens niet bij het woord voegen en slaagt er niet in het arme kind te helpen, omdat hij op het moment suprême dronken is.

Dat een man slachtoffer wordt van een vileine vrouw, wordt pas een motief in de literatuur van de late negentiende eeuw, bij de Franse naturalisten zoals Emile Zola en de gebroeders Goncourt. Er zijn in Nederland enkele vroege voorbeelden van vrouwen die manipuleren met hun seksualiteit, en daardoor mannelijke slachtoffers maken. Dokter Helmond, uit de gelijknamige roman van J.J. Cremer uit 1870, is een eerzame jonge huisarts die een opwindende vrouw uit de lagere burgerstand trouwt. Hij is het type van de seksueel-onderdanige man, die zich door zoete woordjes en sensuele beloften laat verleiden om te veel geld uit te geven. Langzaam maar zeker kalft zijn moraal af. Zijn onderdanigheid aan en afhankelijkheid van de welgevormde vrouw leiden tenslotte tot krankzinnigheid en de dood.

Even weinig bestand tegen de verleidingskunsten van een vrouw is de jonge provinciaal André Kortenaer in *Lidewyde* van Busken Huet. De vrouwelijke tegenpool van de mannelijke verleider, dokter Ruardi, is minstens zo verdorven. De languissante donkere schone echtgenote van een politicus-rentenier heeft een verhouding met Ruardi. Om de aan-

dacht daarvan af te leiden manipuleert ze de brave sukkel André zodanig dat deze verliefd op haar wordt. Nadat zij hem hoofdstukken uit de ongekuiste versie van *Confessions* van Jean-Jacques Rousseau heeft voorgelezen, verliest hij zijn terughoudendheid. Lidewyde moedigt hem aan, deels uit wellust, deels omdat ze gestreeld is door de aandacht van de onervaren jonge minnaar, deels om wraak te nemen op Ruardi en haar ongeïnteresseerde echtgenoot. Slachtoffer is tenslotte de provinciaal. De bedrogen echtgenoot dwingt hem te kiezen tussen castratie of zelfmoord. Hij kiest voor de zelf afgevuurde kogel.

Deze romanfiguren lopen vooruit op de figuur van de femme fatale die pas na 1880 in de literatuur van de naturalisten in zwang komt. In de literatuur tot die tijd is de man superieur aan de vrouw en is zij passief slachtoffer of passief gelukskind door de gedragingen van haar man, vader of vriend.

De vrolijke bedstee

En nu de praktijk. Het zal er in het dagelijks leven veel vrolijker aan toe zijn gegaan dan de vele erbarmelijk saaie gedragsboeken voorspiegelen en wulpser dan de literatuur ons voorhoudt. Peter Gay heeft aannemelijk gemaakt dat er in het besnoeide seksleven van de Victoriaanse mannen en vrouwen toch heel wat lustigheid voorkwam. ‘It would be a gross misreading of the bourgeois experience to think that nineteenth-century bourgeois did not know, or did not practice, or did not enjoy what they did not discuss,’ schrijft hij. In de huwelijken wordt genoten van de seks, en wie tussen de regels door kan lezen, begrijpt dat de deftige vrouwen echt niet allemaal frigide waren, zoals de boeken ons al te graag willen doen geloven.

De Engelse moraalhistoricus Michael Mason meent dat de grote scheidslijn tussen beheersing en vrolijkheid ligt tussen stad en platteland. Op het platteland zou men leven volgens de moraal van de natuur, en die doet niet aan zelfbeheersing. In de bedstee van het platteland gelden de natuurwetten. In de stad daarentegen zouden de codes het omgangsverkeer reguleren.

Ik ben geneigd voor Nederland deze scheidslijn niet door te trekken. In allerlei cultuurverschijnselen uit de negentiende eeuw is er geen immens verschil tussen platteland en stad. De dorpen zijn niet afgesneden van de steden, er is geen adel die eeuwenlang zijn eigen stempel op een

streek drukt, er zijn slechts weinig dorpen die zo geïsoleerd leven dat geestelijke en lichamelijke inteelt plaatsvindt. In de kleine plaatsen heersen dezelfde gezagsverhoudingen als in de steden, alleen speelt alles zich op kleiner schaal af.

De deugdzame driehoek lijkt als model onder elke samenleving door te schijnen. Burgemeester, dominee en dokter zijn in vrijwel elk dorp aanwezig. Zij fungeren als het vaderlijke, het geestelijke en het vrouwelijke element in de samenleving. De moraal die ze in hun studententijd meegekregen hebben, dragen ze over op de wellevende burgerij. Vrijwel elke kleine gemeenschap heeft een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bij uitstek de vertegenwoordiger van de burgermoraal. Hoe gering het verschil tussen stad en platteland was, blijkt uit het dagboek dat Jacob van Lennep in 1823 bijhield van zijn voettocht door Nederland, samen met zijn vriend Dirk van Hogendorp. In elke plaats kunnen ze direct terecht bij de elite en ze worden vrijwel overal in de landstaal aangesproken. Op sociëteiten en bij families worden ze uitgenodigd en ze bezoeken Nutsscholen, gevangenissen en fabrieken, zonder dat er codeconflicten van belang optreden.

Wel is er in Nederland een scheidslijn tussen het noorden en het zuiden, zowel in het godsdienstige als in het culturele. Er is een grote breuk enerzijds tussen Limburg en Brabant en anderzijds de overige provincies. In vrijwel elke statistiek uit de negentiende eeuw, of die nu over analfabetisme, liefdadigheidsgenootschappen of huwelijksleeftijd gaat, wijken de cijfers van de eerste twee provincies af van de rest. In allerlei politieke acties en culturele organisatievormen gedragen de zuidelijke provincies zich anders. Zou de seksuele moraal er dan ook anders zijn geweest? De overbekende katholieke hypocrisie doet vermoeden dat de dubbele moraal eerder gewoonte dan afwijking was. Bovendien is de katholieke kerk in het afwijzen van seks buiten het huwelijk altijd zeer rigide geweest. Een malle situatie is dit als men erbij stilstaat: de pastoor die als ongehuwd man niets van seks of gezinsleven weet, moet zijn gelovigen de goede weg wijzen in de huwelijkspraktijk. Dan heeft de dominee het makkelijker, die door zijn voorbeeld kan laten zien wat een goede familie is.

Het zou kunnen zijn dat tussen katholieke mannen onderling een striktere geheimhoudingscode heerste dan tussen de protestantse. Geen grappen over onechte kinderen of maîtresses, maar weten en verzwijgen. Dit is althans gemeengoed in katholieke kringen in de vroege twintigste eeuw, waarover meer getuigenissen overgeleverd zijn. De onder-

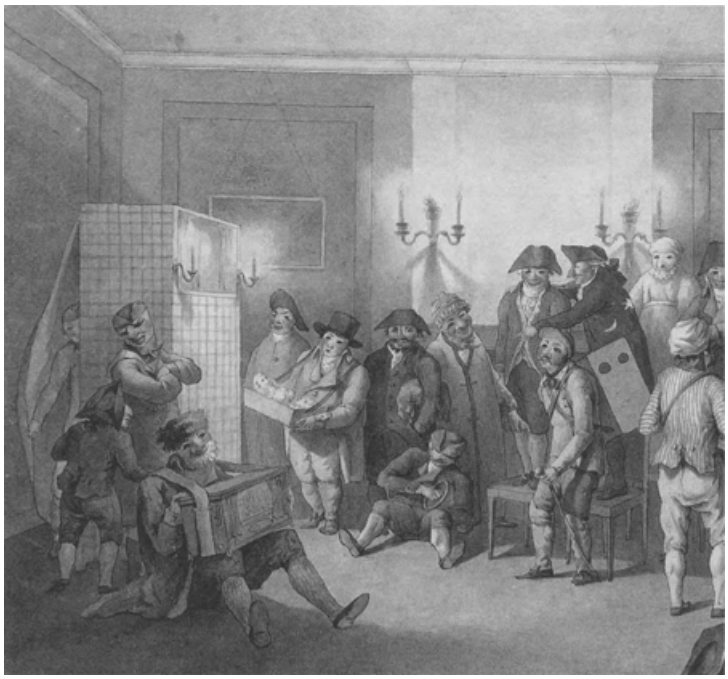

Gemaskerde mannen feestend op de sociëteit

zoeker moet het hier met gemeenplaatsen doen, want de zuidelijke bronnen voor dit onderwerp zijn nog schaarser dan die uit het noorden.

De grootste scheidslijn is die tussen de klassen geweest, die dikker getrokken werd dan die tussen zuid en noord of tussen stad en platteland. De laagste klasse trouwde vaak pas als er een kind op komst was, en dan nog niet altijd. De dienstmeisjes waren vogelvrij voor studenten en heren in huis. Hoe hoger de heer, hoe meer hij mocht, hoe hoger de dame, hoe minder vrijheden zij had. Hoe lager de vrouw, des te minder werd haar losheid van zeden aangerekend, hoe lager de man, des te minder hij kon profiteren van de dubbele moraal. Daartussen zweefden beroepsgroepen waar een dubbele moraal uit den boze was. Met name de dominee kon zich geen losse moraal veroorloven.

Verder lijkt elke man in een vooraanstaande positie zich overspel en fikse flirterijen te kunnen veroorloven. Artsen, advocaten, uitgevers, schrijvers, staatslieden en beambten, in elk beroep komen mannen met het deugdzame masker voor. In het gezin en in het openbaar werd dat als een tweede huid gedragen. Wanneer ze een maîtresse en onechte kinderen hadden, was dat geen uitzondering en het hoefde niet schadelijk te zijn voor de carrière.

De grootste losbollen van de negentiende eeuw vindt men bij het Oranjehuis. Over koning Willem II en zijn zoon Willem III bestaan vele verhalen, die voor een deel apocrief zijn. Al is er maar de helft van waar, dan nog is er sprake van grove minachting van de publieke moraal. Willem II was nog beducht voor zijn naam en besteedde grote bedragen aan het afkopen van de roddelpers. In het geval van Willem IIIkan nauwelijks meer van een dubbele moraal gesproken worden. Hij maakte korte metten met de journalisten die zijn vader gechanteerd hadden en zette ze vast. Van zijn vele verhoudingen maakte hij geen geheim. Hij bestond het zijn vrouw te laten wachten in de koets terwijl hij een bordeel bezocht. Staatszaken interesseerden hem minder dan zijn maîtresses, die hij geregeld achterna reisde in het buitenland. In Parijs hield hij er een zeer opvallende en dure minnares op na, die een eigen loge in de opera had waar ze zich vertoonde in een japon die met drieduizend parels bestikt was. Ook zijn oudste zoon, Willem, hield er een kostbare Parijse vriendin op na. Toen de koning dit ontdekte, stopte hij de financiële ondersteuning van de kroonprins. De vrouw, Elizabeth Cookson, reisde naar Den Haag en wist een audiëntie bij de vorst te krijgen. Hij raakte zo onder haar indruk dat hij haar zelf tot maîtresse nam. Na enige maanden liet hij haar vallen op aandringen van zijn

raadgevers. Ze kreeg een waardevol pakketje aandelen mee en verdween weer naar Parijs. Prins Willem knoopte zijn oude verhouding met haar opnieuw aan.

Zo mogelijk nog bonter maakte het de zuster van Willem II, prinses Marianne, een verwende meid die lak had aan alle maatschappelijke voorschriften. In de tuin van haar buitenhuis bij Voorburg had ze op een kale boomstam een plateau laten timmeren. Af en toe voltrok zich op de zogeheten prinsessenboom een voorstelling voor intimi. Een naakt meisje nam plaats op het plateau. Stalknechten, alleen gekleed in rijlaarzen, kregen als ze een flinke erectie konden vertonen het sein de boom te bestormen en wie het eerste boven was, mocht het meisje voor de ogen van de prinses en haar genodigden nemen.

Uitschieters naar de andere kant zijn er ook. Van de staatsman J.R. Thorbecke wordt gezegd dat hij geen vermoeden had van wat er zich onder mannen afspeelde, en dat bepaalde roddels en achterklap hem nooit ter ore kwamen. Hij begreep niet dat een bepaalde bekwame liberaal geen carrière in de politiek maakte, tot hij hoorde dat deze zo los van zeden was dat zelfs de dubbele moraal hem niet hielp.

Het grote zwijgen

Het probleem bij het schetsen van de seksuele moraal is dat vrijwel alle bronnen van mannen afkomstig zijn, en dan nog meestal van mannen uit de middenklasse of de hogere kringen. In dagboeken en brieven krijgen we heel wat te lezen over de escapades van heren, maar vrouwen zwijgen ook in hun meest persoonlijke verslagen over sensuele genoegens of ongenoegens. Als een deel van de bronnen zwijgt, hoe kunnen we dan de geschiedenis kennen?

Dat de literatuur zwijgt over seksuele handelingen, ergert Gustave Flaubert. In een brief aan zijn minnares Louise Colet uit 1852 schrijft hij over een nieuwe roman van Alphonse de Lamartine. Hij vindt het een middelmatig boek, hoewel er mooie details in zitten, maar er komt geen leven in de hoofdfiguren:

> ...om het 's duidelijk te zeggen, neukt hij haar nu eigenlijk of neukt hij haar niet? Dat zijn geen menselijke wezens, maar poppen. Wat mooi is dat toch, die liefdesgeschiedenissen waarin het voornaamste zo met geheimzinnigheid omgeven is dat je niet weet wat je ervan

> moet denken, want de seksuele daad wordt stelselmatig naar de achtergrond geschoven, net als drinken, eten, pissen enz.! Daar heb je nu een kerel, die voortdurend met een vrouw leeft die van hem houdt en van wie hij houdt, en nooit één begeerte! Geen onreine wolk komt dat blauwige meer verduisteren! Oh huichelaar! Als hij het echte verhaal had verteld, dat zou een stuk mooier geweest zijn! Maar de waarheid vraagt om een hariger mannetjesdier dan meneer de Lamartine. Het is namelijk makkelijker een engel te beschrijven dan een vrouw: de vleugels verbergen de rondingen.

De literatuur verkondigt de officiële moraal, en verzwijgt allerlei details. Er worden voortdurend kinderen geboren in de boeken, maar hoe ze gemaakt worden, komen we niet te weten. De mensen lijden niet aan syfilis, hoewel dat in het dagelijks leven veel voorkwam. Zelfs een toespeling op de behandeling daarvan werd niet begrepen. In een gedicht vergelijkt De Schoolmeester het vroegere sterke Nederlandse geslacht met de hedendaagse slappelingen:

> Bleke kind'ren, kranke moeders,
> Neven met een breukband aan,
> Schele zusters, bochelbroeders,
> Vaders, die uit kuchen gaan.
> Ramlend vee, met kwik bevracht,
> Machtloos, mislijk nageslacht.

In het tijdschrift *De Navorscher* uit 1926 stelde men de vraag wat De Schoolmeester zou kunnen bedoelen met dat ‘met kwik bevracht’. Allerlei oplossingen werden aangedragen, maar niet de enige juiste: De Schoolmeester doelde op syfilislijders. De enige remedie tegen syfilis was in de negentiende eeuw namelijk de kwikkuur, die zeker niet zonder gevaren was. Men werd mager als een rammelend geraamte, haren en tanden vielen uit en men had geen energie. De veelvuldig toegepaste kwikkuren en de ziekte zelf ondermijnden de gezondheid van de negentiende-eeuwer.

In de literatuur is nooit een vrouw ongesteld, ook niet in de boeken die de vrouwen zelf geschreven hebben. Zelfs een toespeling daarop wordt niet gemaakt, althans niet in Nederlandse openbare boeken. De lezers kenden misschien wel *La Dame aux camélias* van Alexandre Dumas over Marguerite, de dure hoer die vijf dagen per maand een rode

camelia in haar haren droeg en vijfentwintig dagen een witte. De verteller voegt hieraan nogal hypocriet toe: ‘Niemand heeft ooit de reden geweten van deze wisseling van kleuren, die ik hier slechts vermeld zonder haar te kunnen verklaren.’

Oma was vroeg in de overgang

De openbare literatuur is dus vooral bruikbaar voor de kenschetsing van de officiële moraal. Zelfs als men probeert de conflicten in de boeken te lezen als travestieën van collectieve obsessies, lukt het niet altijd om er gegevens over de werkelijke moraal aan te ontlenen. Andere bronnen moeten dus aangeboord worden.

Om de verzwegen moraal te leren kennen is men toch weer hoofdzakelijk aangewezen op geschreven bronnen. Brieven lijken hier het meest aangewezen materiaal, maar ook correspondentie was onderhevig aan gedragscodes. Brieven tussen vrouwen en mannen zijn vaak heel openhartig in het beschrijven van gevoelens. Seksuele toespelingen zijn echter zeldzaam, tussen gehuwden evenzeer als tussen ongehuwden.

Een uitzondering is Willem Bilderdijk. Hij maakt in zijn brieven aan zijn schoonzus en aan zijn geliefde duidelijk dat hij heetgebakerd is en niet genoeg heeft aan geestelijke liefde. Hij verwijt zijn vrouw dat ze in bed braaf doet wat de eerste de beste dienstmeid ook had kunnen doen, namelijk hem passief bevredigen, maar zij beantwoordt zijn hartstocht niet met gelijke passie. De brieven van zijn bedrogen vrouw liegen er ook niet om: ze neemt Bilderdijk kwalijk dat hij haar in hoogzwangere staat nog wilde beminnen en dat hij haar in het kraambed mishandelde. Ze geeft te kennen totaal geen zin meer in zijn oversekst temperament te hebben. Bilderdijk is in zijn vrijmoedigheid een eenling en zijn brieven stammen voor een deel nog uit de achttiende eeuw.

Vrouwen zijn onder elkaar beslist niet openhartig in de beschrijving van lichamelijkheden. De brieven van Geertruida Bosboom-Toussaint aan haar vriendinnen zijn huiselijk, warm, godsdienstig en fijngevoelig. Ze laten echter niets zien van verborgen wensen, vrouwenleed of heimelijke kwalen.

Ook de dagboeken van vrouwen, voorzover ik ze ken, geven weinig prijs over hun lichamelijkheden. De uitzondering komt uit onverwachte hoek, namelijk uit de zwaar christelijke van Hanna da Costa, de vrouw van de dichter Isaac da Costa. Zij tekent in haar dagboek aan wanneer

Man belaagd door dood en verderf zaaiende seksualiteit

de menstruatie uitblijft en doet verslag van de vele miskramen in het huwelijk. Pas haar vijfde zwangerschap leidt tot de geboorte van een kind. Miskramen, geboortes en overlijden van de kindjes wisselen elkaar daarna af. In 1832 schrijft ze: 'De 31ste januari heb ik voor het laatst mijn vrouwelijke zaken gehad, en heb gemerkt op de tweede maart dat ik ten dertiende male zwanger ben. Wat nu Heer? Och, geef mij een wijs hart, opdat ik mijn dagen leer tellen en bereid gevonden moge worden wanneer het uur van mijn dood daar zal zijn.' Weliswaar overleeft ze de bevalling, maar ze blijft neerslachtig. 'Om mij was het donker en niet de stemming van vreugde die in onze omstandigheid moest plaats hebben.' Achttien maal in totaal zou zij zwanger raken, en slechts enkele van haar kinderen bereiken de volwassen leeftijd. Hanna schrijft echter niets over de echtelijke intimiteiten die tot de zwangerschappen leiden. Van de dochters houdt zij bij wanneer ze 'haar vrouwelijke zaken' voor het eerst krijgen. Dat is blijkbaar een gelukkig moment in de levensloop dat zij deelt met haar man, want ze danken samen God voor de mijlpaal.

Mannen schrijven elkaar vaak heel vrijpostige brieven. Net als in de liberale medische pers vinden we hier een tolerante houding ten opzichte van de prostitutie. De vrolijkste Frans onder de brievenschrijvers is Gerrit van de Linde, alias De Schoolmeester, in zijn brieven aan Jacob van Lennep. Hij had een verhouding met de vrouw van een hoogleraar aangeknoopt. Na een veeljarig huwelijk was ze zwanger geraakt, en niet door de echtgenoot. Gerrit schreef spottend aan zijn vriend Jacob hoe weinig zijn 'inspanningen' gewaardeerd werden, hoewel hij zich de laatste keer nog driemaal achter elkaar uitgesloofd had. Hij vreesde dat de bloedige vruchten van zijn arbeid in de Rijn terechtgekomen waren, na een abortus, als er tenminste geen student langs was gekomen die de foetus opgevist en op sterk water gezet had, blijkbaar een gewoonte onder medische studenten.

Ook in dagboeken van mannen is er niet altijd sprake van zelfcensuur. Dubbelhartig was Nicolaas Beets, die zijn studentendagboek op hoge leeftijd overgeschreven heeft en het oorspronkelijk vrijwel geheel vernietigde. Uit enkele stukken van het origineel die de vernietiging overleefden, blijkt dat hij toespelingen op drankmisbruik wegliet, en misschien is dit ook met erotische passages gebeurd. Voor pikante passages kunnen we terecht bij een vriend van Beets, ook een Leids student, Jan Bastiaan Molewater, die tussen 1833 en 1835 een dagboek bijhield. Hij beklaagt er zich over dat hij het met meisjes van de straat

moet stellen: ‘Dat amouretten maken zoals het hier gaat (straatamouretten) is al heel ellendig en verderfelijk en toch kan ik niet zonder vrouwen. Was ik maar geëngageerd.’ Een verloving werd als oplossing voor seksuele noden gezien, maar in dit geval zou de verloofde te beklagen zijn. Molewater had namelijk syfilis opgelopen. Hij had er veel last van, vooral van de kwikbehandeling, die hem zwak en ellendig maakte.

Soms kan men nog iets van de mondelinge moraal opvangen bij bejaarde mensen die herinneringen hebben aan hun negentiende-eeuwse ouders en grootouders. Een oude tante, die in het begin van de twintigste eeuw geboren is, vertelde mij het volgende. Haar moeder kreeg zeven kinderen achter elkaar, het oudste werd geboren in 1903, het jongste in 1911. Ik vroeg haar hoe het kwam dat er na die zeven kinderen geen andere meer geboren werden. Oma was vroeg in de overgang, zei ze. Later vertelde ze me wat er werkelijk gebeurd was. Na de geboorte van het zevende kind had oma resoluut tegen opa gezegd: ‘Het is afgelopen met de joechei. Je gaat maar op zolder slapen.’ Opa werd verbannen uit de slaapkamer, en om zichzelf te beschermen kwam het oudste meisje bij oma in bed slapen. Deze vorm van geboortebeperking zal ook wel in de negentiende eeuw toegepast zijn. In een kroniek van een Haagse goede familie krijgt een veertigjarige gehuwde vrouw die haar zoveelste kind verwacht door haar moeder toegebeten: ‘Tsjasses, zijn jullie nog zó samen?’

Voor het overige is men aangewezen op de onderstroom van de literatuur: pamfletten, pornografie en schendblaadjes. Hieruit leert men wat normaal geacht werd en wat over de schreef ging. Wat in de onderkant van de literatuur aangeklaagd werd, daarover kan men zeker zijn dat dit tegen de algemene moraal inging. Van de negentiende-eeuwse elite komen Willem II, Willem III en Jacob van Lennep het meest voor in de roddelpers.

De eenhandige zonde

> Petrus Stastokius Junior moest dus op het acquit spelen, en hij maakte zich werkelijk tot die arbeid gereed. Daartoe legde Petrus Stastokius zijn pijp neer; maakte de punt van zijn keu wel een halve voet ver wit; plaatste zijn bal met de linkerhand op drie vierde, drukte de vier vingers van zijn linkerhand op een handbreed afstand van dezelfde bal op 't biljart; krulde de duim bevallig om, zodat hij aan 't gehele gezelschap zijn tot op 't leven afgesneden nagel vertoonde, en begon met de rechterhand de keu tussen duim en vinger heen en weer te bewegen op een wijze, die deskundigen 'zagen' noemen.

Hoewel in de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets (Hildebrand) nergens rechttoe rechtaan seksuele handelingen beschreven worden, valt bovenstaande kenschetsing van Pieter Stastok aan de biljarttafel bijna niet te lezen zonder te denken dat met het edele balspel verwezen wordt naar een andere sport. Pieter Stastok is het prototype van de onanerende jongeling: hij is bleek, eenkennig en eenzelvig, lusteloos, achterbaks, angstig, niet sportief, gierig en neemt niet deel aan het studentenleven. Bovendien draagt hij een bril, wat in de vroege negentiende eeuw als een signaal beschouwd werd van de eenhandige zonde.

Onanie zag men in de gehele negentiende eeuw als een ernstig gevaar voor de jongeling. Deze zelfbevlekking kon leiden tot ziekten die minstens zo erg waren als syfilis. Alles wat eraan toegeschreven werd, kwam neer op verzwakking van de jeugd. De sportieve, gezonde en sterke Hollandse jongen die Hildebrand elders in de *Camera Obscura* beschrijft, is het tegengestelde van de onanist. Het verschijnsel kwam in alle kringen voor, van hoog tot laag. Zelfs de Oranjeprinsen waren ermee behept, zoals blijkt uit het dagboek van de gouverneur van prins Willem, zoon van koning Willem III en de tragische koningin Sophie. Na zijn kostschooljaren op Noorthey krijgt deze Willem privé-onderwijs ter voorbereiding op de universiteit. Zijn gouverneur, E. de Casembroot, ontdekt dat de veertienjarige prins niet onbedorven is. Hij

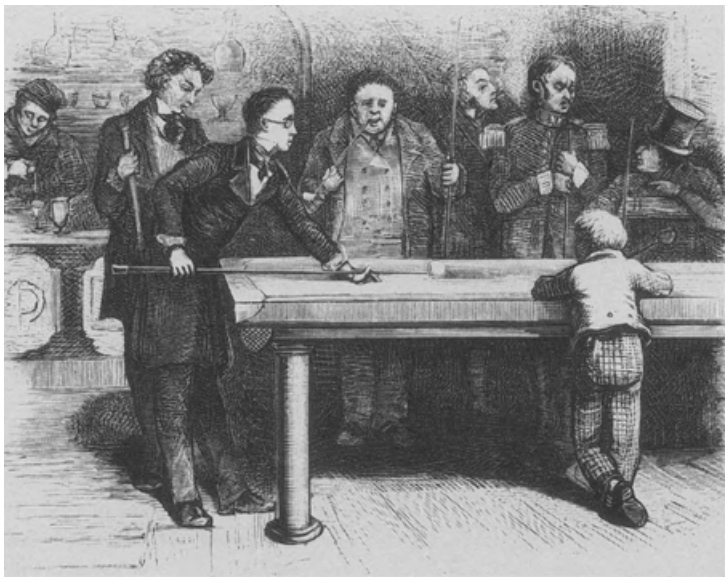

Pieter Stastok aan het ‘zagen’

kwam in ‘een meer dan suspecte toestand van zekere plaats’. Zijn bleek gelaat en stomp uiterlijk hadden hem al eerder verraden. Als de gouverneur hem ermee confronteert, geeft hij schaamteloos toe te onaneren en dat op het deftige Noorthey geleerd te hebben. ‘Op kostscholen schijnt altijd die gesel, het onanisme, te heersen en te laat zie ik nu dat ik te veel en te lang gerekend heb op een onwetendheid die op een school op den duur niet lang schijnt te kunnen bestaan,’ schrijft de bezorgde gouverneur in zijn dagboek. Willem bleek elke dag gemasturbeerd te hebben, wat de gouverneur al vreesde. De Casembroot had voldoende didactische kwaliteiten om te weten dat de prins onmatig was. Wanneer hij eenmaal de onanie ontdekt zou hebben, dan zou hij ook, zo noteert de gouverneur in zijn dagboek, ‘met een soort van furie, zonder enige maat of terughouding zich elk ogenblik bevlekken. Die furie, waarmee hij zich aan al het kwade, gelijk ook aan het op zichzelf niet meer onschuldige overgeeft, die furie heeft hij vast van zijn vader geërfd, die ook in niets hoegenaamd enige maat weet’. Willem IIIoet beloven minder vlees te eten en minder vraatzuchtig te zijn. De Casembroot oefent een strenge controle uit: ‘...ik waak aan zijn bed tot hij in slaap is, let op al zijn gangen, zorg dat hij geen minuut op zekere plaats is zonder dat ik hem zeer dikwijls verras, visiteer dagelijks zijn beddenlakens en ondergoed, duld volstrekt geen ledigheid en daardoor is het mij dan ook tenminste gelukt meer en meer grote tussenruimte tussen het schandelijk bedrijf te krijgen, zelfs van drie weken.’

De gouverneur krijgt echter geen medewerking van Willems vader. Zoonlief moet zich maar met vrouwen amuseren op het hofbal, even vrij als zijn vader doet. Als de gouverneur tegensputtert dat het een aanstaande koning helder moet zijn wat er van hem verwacht wordt ten aanzien van vrouwen, antwoordt de koning dat er voor de nodige helderheid genoeg kaarsen branden op een bal. De Casembroot verliest zijn strijd: er komen vele hofbals voor de onvolwassen prins, en ‘door het gezicht op halfnaakte vrouwen en door het drinken van champagne’, waar hij niet van afgehouden kan worden, raakt hij steeds meer opgewonden en blust zijn verlangens met de hand.

Een stalen kooitje voor de genitaliën

Had Willem III enigszins geloofd in het onheil dat de onanist boven het hoofd hing, dan had hij zijn oudste zoon wellicht naar de Londense arts

Samuel La'Mert gestuurd, die in 1841 een boekje over de gevolgen van de zelfbevlekking publiceerde dat ernstig genomen werd en vele herdrukken en vertalingen kreeg. La'Mert pakte de zaak modern kapitalistisch aan. Tegen betaling vooraf kon men schriftelijke adviezen krijgen en er was tegen grof geld een drank te koop die de neiging op zou heffen. De Nederlandse arts P.J. Koorn, die La'Merts boekje in 1849 vertaalde onder de titel *Het zelfbehoud: geneeskundige verhandeling over de ziekten der geslachts-deelen*, nam de werkwijze van de Engelsman over. In de Reguliersbreestraat te Amsterdam kon hij 's ochtends en 's avonds geraadpleegd worden.

Veel eerder in de eeuw kon men bij de uitgever van het boekje *Vaderlijke raad aan jonge lieden ter bewaring hunner krachten en gezondheid* in Amsterdam een restaurerend poeder verkrijgen om de lusteloosheid ten gevolge van onanie tegen te gaan. De anonieme schrijver meende dat het lezen van romans een grote invloed had op de zinnen. ‘Vooral kan het lezen van romaneske geschriften, te bed liggende, daartoe aanleiding geven.’ De slaap die daarop volgt, is niet diep genoeg en er ontstaan dan opwindende dromen. ‘Een jonge man van negentien jaren verzekerde, dat enkel het lezen van een wellustige Franse schrijver hem ter voltooiing der onanie had overgehaald.’ De uitgeverij van het geschriftje zal zelf wel geen romans in zijn fonds gehad hebben, want anders zou dit spugen in eigen bron dom zijn.

Er zijn onder de onaniebestrijders veel artsen. Zij veronderstellen dat onanie bevattelijk maakt voor ziektes en hun opvattingen worden overgenomen. Johannes Kneppelhout had enkele begaafde jonge kunstenaars onder zijn hoede, onder wie schilders, muzikanten en toneelspelers. Hij bekostigde hun opleiding en begeleidde hun opvoeding. De buitengewoon getalenteerde violist Jan de Graan werd door hem naar Parijs gestuurd onder toezicht van een iets oudere pupil, de schilder Jan Arzt. De Graan kwam uit een familie waarin de tering heerste en hij had een zwak gestel. Kneppelhout raadpleegde met hem vooraanstaande artsen om gezondheidsadviezen. Hun mening gaf Kneppelhout door aan Arzt. De schilder kreeg de raad de knaap goed in de gaten te houden, ook op seksueel gebied. Hij moest koude baden nemen voor zijn algemene gezondheid en tevens tegen het masturberen. Mocht dit niet helpen, dan zat er niets anders op dan toch naar ‘de meiden’ te gaan, op kosten van Kneppelhout.

Dit standpunt treft men ook aan in gedragsboeken, zij het vaak bedekt. In de *Vaderlijke raad aan jonge lieden* wordt gesteld dat onanie veel

schadelijker is dan overmatige bijslaap met een gezonde vrouw. Stilstaand zaad leidt tot allerlei klachten: ‘Voor lieden, die van natuur heet en zaadrijk zijn, is een sterke opeenhoping en een terughouding van het zaad van veel nadeliger gevolgen. Men telt onder de daaruit voortkomende ongemakken: de besmettingen, de goedaardige zaadvloed, de krampaderbreuk, zwellingen, verdikking en eindelijk het bederf van het stilstaand zaad, het priapismus, hartkloppingen, melancholie, en eindelijk ook de razende of woedende geilheid.’

Wat voor de jongens geldt, geldt voor het hele mannelijke geslacht. De medische wereld in de eerste helft van de negentiende eeuw vindt dat zaad moet vloeien. Dit sluit aan bij het algemene denken over stilstand. Er was een algemene vrees voor miasmen, een soort kwade dampen of ziektekiemen, die alleen door beweging verdreven konden worden. In de gezondheidsleer werd dus de nadruk gelegd op doorstroming, of dat nu lucht, water, bloed of andere lichaamssappen betrof.

Het aantal boekjes dat tegen de eenhandige zonde waarschuwt is legio in de hele negentiende eeuw. Wat dat betreft is er nauwelijks verschil tussen de eerste en de tweede helft, alleen komen er in de tweede helft allerlei mechanische hulpmiddelen op de markt om de onanie in de kiem te smoren.

Van een schrijnende dubbelheid is sprake in de verhouding tussen J.A. Alberdingk Thijm en zijn zoon Karel, die als twintigjarige weer bij zijn vader was komen wonen nadat hij de bloemetjes zo frivool buitengezet had dat hij syfilis opgelopen had. De oude katholieke schrijver Thijm keurde het gedrag van zijn zoon ten strengste af. Enige jaloezie is hier misschien wel bij geweest, want Thijm senior had geen al te sprankelend huwelijk met zijn ziekelijke vrouw, die haar man leek te ontlopen in het familiebuitenhuis of in kuuroorden.

De zinnelijke lusten moesten beteugeld worden, zo waren vader en zoon overeengekomen. Dus werd er voor Karel een keurslijf besteld met een stalen kooitje voor de genitaliën. Aan de binnenkant waren scherpe punten aangebracht, zodat het geslacht zichzelf zou straffen als het in erectie kwam. De gordel kon Karel niet zelf vastmaken, dus bond vader Thijm 's avonds liefdevol dit seksuele masker om bij zijn zoon, en ontbond dit 's ochtends weer. Het is een tafereel dat men zich nauwelijks kan voorstellen zonder gegrepen te worden door de dramatiek van de moraal. Twee mannen, de een een onbestorven weduwnaar, de ander een hoerenloper, herstellend van syfilis en bang voor zijn ontembare lusten, helpen elkaar in het verhullen van de seksuele noden.

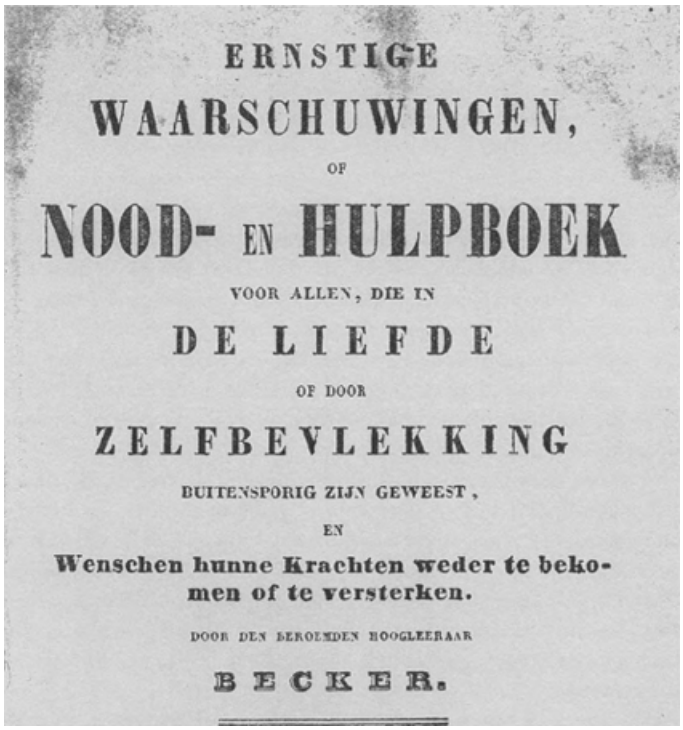

ERNSTIGE

WAARSCHUWINGEN,

OF

NOOD- EN HULPBOEK

VOOR ALLEN, DIE IN

DE LIEFDE

OF DOOR

ZELFBEVLEKKING

BUITENSPORIG ZIJN GEWEEST,

EN

Wenschen hunne Krachten weder te bekomen of te versterken.

DOOR DEN BEROEMDEN HOOGLEERAAR

BECKER.

Aan het eind van de eeuw verscheen er een speciaal tijdschrift tegen de zonde van Onan. De christelijke onderwijzer P.J.H. Pieron gaf zijn *Paedagogische Bijdragen op het gebied van het Sexueele Leven* vanaf 1895 uit met een speciale vragenrubriek voor de lijders. Pieron is ervan overtuigd dat het volk van Nederland aan het verzwakken is door de onanie. Het streven naar de achturige werkdag heeft daarmee te maken: arbeiders worden steeds sneller moe door de zelfbevrediging en kunnen een flinke werkdag niet meer aan. Dus moesten leefregels als lichte kost, koude baden en wandelingen voorkomen dat heel Nederland aan de verwenste vingeroefeningen begon.

Verspilling van mannenkracht

Waarom is men toch zo bevreesd voor iets wat in de tegenwoordige maatschappij als onschuldig geldt, zolang men er niet al te openbaar mee pronkt? Laten we nog eens naar de literatuur gaan.

> ‘Zeg ereis, janmaat! wil je óók een kopje slemp?’ roept eensklaps een pieperig stemmetje uit de verste hoek des vertreks, - en nu wenste ik u een denkbeeld te kunnen geven van de verslagenheid, waarmee Janmaat voor zichzelf zucht:
> ‘De derde streng maakt de kabel!’
> Welk een vreemd begin van een feest! Helaas,
> Ieder huis
> Heeft zijn kruis!
> En hoe ver Jan en Jannetje het in de wereld brengen mochten, het hunne bleef er niet van verschoond; - gluur met mij die hoek in, als ge weten wilt wat het is! - Oef! - de verzuchting, die aan Janmaat bij het verzoek ontglipte, de verontwaardiging, waarmee hij hem, die het deed, nu de rug toekeert: zij hebben niets verbazends, als men de lange slungel aanziet, die ginder slemp schenkt, en ginder slemp lept: welke doffe ogen! - welk een meelgezicht! - welk een houding van slierislarie! - Welk een ergernis vooral, als ik het u niet langer verhelen mag, dat dit ongeluk de jongste zoon is van Jan en Jannetje; hij, de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen te onzent! hij, Jan Salie!

Potgieter gebruikt als personificatie voor de negentiende eeuw de figuur van Jan Salie in zijn *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Om de slapheid van zijn tijd neer te zetten neemt hij zijn toevlucht tot het stereotype van de onanist: een slungel met doffe ogen, een meelgezicht, initiatiefloos, een schande voor zijn ondernemende broers en zijn pittige ouders. Zoals Uriah Heep bij Charles Dickens alle kenmerken van de eenzame rukker meegekregen heeft, zo is Jan Salie de Nederlandse vingeroefenaar, meer nog dan Pieter Stastok. Jan Salie verbeeldt wat Potgieter van zijn tijd vond: een tijd van stilstand, een lafhartige tijd waarin niemand eens flinke initiatieven nam om handel, wetenschap en kunsten tot nieuwe bloei te brengen, zoals dat wel gebeurd was in de zeventiende eeuw. Potgieter had een pedagogisch doel voor ogen met zijn kenschetsing van de slappe eeuw. Door die als een verkwister van mannenkracht voor te stellen hoopte hij de mensen aan te sporen tot meer daadkracht.

Stilstand betekende automatisch achteruitgang en daar is de hele negentiende-eeuwse gemeenschap bang voor. Stilstand betekende dat de miasmen konden toeslaan en die bedreigden de fysieke en psychische gezondheid van de mens. De angst voor de ziekteverwekkende miasmen was groot. In het piramidale harmoniemodel van de maatschappij is vooruitgang gewaarborgd door de vereniging van mannelijke en vrouwelijke krachten. De onanist is echter een eenling die buiten het harmoniemodel zijn krachten verspilt. Zo zag Potgieter de negentiende eeuw zelf als een onanerende eeuw. Met hem zagen alle zedenmeesters de zelfbevlekker als iemand die zijn mogelijkheden niet aanwendde voor de goede zaak. De angst voor terugval in de chaos van de revolutietijd wordt geprojecteerd op de onanerende solist. En dus greep men naar alles wat de negentiende eeuw te bieden had aan bestrijdingsmiddelen: de pers, poeders en pillen. Het meest huiveringwekkend van al die pogingen om natuurlijke neigingen te ontmoedigen is het apparaat dat als anti-onaneergordel op de markt kwam en dat de oude Thijm voor zijn zoon bestelde. Zo konden ouders de seksualiteit van hun zonen ontkennen door de erectie een tastbaar masker op te drukken.

Gedoogde ontucht: prostitutie

Op sinterklaasavond zit een dispuut van zeven studenten en een gast in Leiden bij elkaar. Er is gebak besteld, en op een gegeven moment wordt er een doos bezorgd, die echter niet het verwachte gebak maar een baby bevat. Enkele van de studenten tellen bij zichzelf uit of ze wellicht de verantwoordelijke kunnen zijn. De vader wordt echter niet ontdekt, evenmin als de moeder. Het dispuut, inclusief de gast, besluit de vondeling te adopteren. Ze wordt als Nicolette Zevenster aangegeven bij de burgerlijke stand, naar Sinterklaas en het dispuut, en haar roepnaam is Klaasje. Een van de studenten, die medicijnen studeert, weet een min voor haar te vinden in een arme Leidse wijk. Klaasje blijft bij haar tot ze naar een dure kostschool gaat. Hier groeit ze op tot een mooi en welopgevoed meisje.

Na haar schooltijd neemt ze een betrekking aan als kindermeisje bij de deftige Haagse familie Van Zirik. Van Zirik is een van haar pleegvaders. Zijn jaloerse vrouw merkt dat Klaasje alle aandacht trekt van de mannelijke bezoekers. Met name haar minnaar, de gouverneur, is hevig onder de indruk van het jonge meisje. De werkgeefster wil van haar af en bekokstooft met de omkoopbare inspecteur van politie Pedaal dat zij, onder valse voorwendsels, in het hoerenhuis van Madame Mont-Athos gebracht zal worden. Van Zirik beschuldigt Klaasje van diefstal en ontslaat haar op staande voet. Ze wordt door Pedaal uit huis gehaald. Klaasje laat zich geheel van streek door de inspecteur naar Madame Mont-Athos brengen, in de veronderstelling dat het een dameslogement betreft. Zelfs als er een nichterige Franse kapper bij haar op bezoek komt die haar vertelt dat ze binnenkort wel ‘vinaigre anglais’ nodig zal hebben, dringt er nog niets tot haar door:

> ‘Moete Mademoiselle niet kekap worden?’ vroeg hij.
> ‘Nee,’ antwoordde Nicolette, verschrikt, en toch moetende glimlachen om het zonderlinge figuur: ‘ik dank u.’
> ‘Die demoisel daar akter zij 'eb kezeit, ik zou 'ier aanloop: 'ier was een demoisel.’

’t Is zeer vriendelijk; maar ik heb u niet nodig.’
‘Nu dan! *Ce sera donc pour demain*, u tok niet kan buiten de kap. - Tot mork.’
De kapper wilde juist zijn hoofd terugtrekken, toen Nicolette opeens bedacht, dat de man haar toch van dienst kon wezen, en hem nariep:
‘Monsieur!’
‘Mademoiselle!’ naar binnen springende.
‘Heb je ook *eau de lavende* bij u?’
‘Welzeker,’ antwoordde hij, een lederen kistje, dat hij in de hand had, op tafel zettende: ‘*eau de lavende ambrée, eau de lavende musquée, eau de lavende à mille fleurs*,’ en al sprekende, pakte hij zijn voorraad uit.
‘Neen! ik meen zuivere *eau de lavende*,’ zei Nicolette, verdrietig: ‘ik heb hoofdpijn en zou graag iets ruiken, dat fris was.’
‘Die Demoiselle altijd prefereer deze soorten,’ zei hij.
‘Maar ik niet,’ zei zij.
‘Nu! ik ze u meebrenk mork' van de beste, 'oor.’
‘Och! dat hoeft niet,’ zei zij: ‘vooreerst zou mij dat nu niet helpen, en ten andere weet ik niet, of ik morgen nog hier wezen zal.’
‘Watte? De Mademoiselle 'ier kom fan daak en niet meer 'ier wees mork': - *c'est totalement* onmooklijk.’
‘Onmogelijk! waarom?’ vroeg Nicolette.
‘*Mais...* omdat so een saak nooit foorfal: - de Madame je niet late kaan: - eens 'ier, blijf 'ier, zoo lank de Madame verkies... dat de Demoisel wete fooraf.’
‘Nu ja, dat zullen wij zien,’ zei Nicolette, het gezegde van de kapper voor scherts opnemende.
‘Maar de Mademoiselle sal tok wel noodik 'ep *vinaigre anglais*: de Mademoiselle ziet 'eele bleek: als de Mademoiselle eens wil uitsoek onder mijn *cosmétiques*’ - en hij pakte wederom eenige potjes en flesjes uit.
‘Dankje!’ zei Nicolette, die volstrekt niet wist wat *vinaigre anglais* was of waar het voor gebruikt werd, noch wat al die lapzalverij te beduiden had: ‘ik gebruik nooit van zulk goed.’
‘Niete?’ roept de kapper uit, geheel verbaasd: ‘eh *bien*! dat is koet so lang asse dure; maar sal wel anders word. - De Madame daar wel order op stel!’

Klaasje is slechts geamuseerd om het koeterwaals van de kapper en begrijpt niet waarom Madame toeziet op het gebruik van azijn. Azijn was een van de weinige beschikbare voorbehoedmiddelen. Nog voor Klaasje ingezet kan worden in het bedrijf, overvalt haar een hevige koorts, waardoor ze enige dagen geheel uitgeschakeld is. Wanneer ze beter is, dringt in een gesprek met een van de hoertjes de waarheid tot haar door, althans voorzover ze daarover op de hoogte is: op kostschool had ze wel eens wat over horen fluisteren over slechte vrouwen. Op Klaasjes vraag waar ze dan toch terechtgekomen is, antwoordt Rosalie:

> ‘Waar gij zijt? - Nu dat zoudt gij niet weten? - De kleinste knaap van de straat zal u vertellen, wat het huis van Madame Mont-Athos is. Ha! ha! 't is of een van de gouden torren van 't Noordeinde hoog en droog op 't paleis zat en dan nog vroeg waar hij was!’
> ‘Maar ik begrijp er niets van,’ zei Nicolette, terwijl zij opstond en met een onbeschrijfelijk gevoel van angst om zich heen zag: ‘ik dacht hier in een *hotel-garni* te zijn, in een gewoon kosthuis van fatsoenlijke dames.’
> Wederom herklonk het bitter hoongelach van Rosalie: ‘fatsoenlijke dames, welzeker! - *canailles* allemaal, zoals gij zijt, of, zo gij 't nog niet zijt, dan spoedig worden zult. - Hm! Mejuffrouw wil voor onnozel doorgaan en zou, toen zij hier aanbelde, niet geweten hebben, waar zij toen kwam! - 't Is waar, gij ziet er nog uit, om bij wie u overal elders ontmoette voor een eerlijk meisje te kunnen doorgaan. - Maar eerlijke meisjes komen niet bij *Mama Canaille:* eerlijke meisjes halen de neus op voor dit huis, en wenden het gelaat van ons af, de nuffen die zij zijn! - Of, zo 't al gebeurde, dat er iets eerlijks hier binnenkwam, hou u dan maar voor verzekerd, dat het er niet uitkomt dan bedorven. - Nu, kijk maar zo verwezen niet, het is nu toch eenmaal te laat. Al waart gij Suzanna kuiser gedachtenis in eigen persoon, gij zijt in 't schuitje en moet medevaren.’
> ‘Maar dat kan niet,’ zei Nicolette, wie elk woord als een dolk door 't hart priemde: ‘ik wil van hier: wij zijn in een vrij land... die vrouw heeft geen recht, mij hier langer te houden... ik ga heen... terstond!’ En zij liep reeds naar de kast om hoed en doek te halen.
> ‘Goede reis! kindlief!’ zei Rosalie, op een sarrenden toon: ‘gij gaat zeker naar Amsterdam om kermis te houden? Ik ben daar verleden jaar geweest. - Hemelse goedheid! wat heb ik mij toen vermaakt!’ - En zij strekte zich zo lang zij was op de canapé uit.

> Doodsbleek wankelde Nicolette terug; zij had in de hangkast gezocht: hoed, doek, mantille, alles was verdwenen.
> 'Mijn goed is mij ontstolen!' riep zij, terwijl zij haar knieën voelde knikken en zich aan de rug van haar stoel vasthield.
> 'Ontstolen!' herhaalde Rosalie: 'foei! gij zijt hier bij geen dieven: 't is maar bewaard, kindlief! en zo zal het met uw schoenen en laarsjes ook wel 't geval zijn. *Mama Canaille* weet haar voorzorgen te nemen. - Eens in de knip, dan helpt het niet meer, of de lijster met de bek tegen de traliën pikt.'

Nicolette wordt radeloos en vraagt Rosalie haar te helpen ontvluchten. Die meent dat dat onmogelijk is:

> 'denkt gij, dat zo ik iemand uit dit huis kon helpen, ik niet beginnen zou met mijzelf? [...] Zij zeggen, de slavernij van de zwarten is afgeschaft: ik wil 't geloven; maar wij blanke meisjes blijven slavinnen, en, zolang men ons niet vrijgekocht heeft, slepen wij onze ketens mee waar wij gaan.'
> Nicolette rilde van wat zij hoorde: hoe! het kon dan waar zijn, dat, in een beschaafde, welgeordende maatschappij, meisjes, die eenmaal gevallen, zich aan haar leven van schande wilden onttrekken, hierin verhinderd, ja zelfs, door een macht, die in de staat voor de veiligheid en 't recht te waken heeft, gedwongen konden worden tot de holen der ontucht terug te keren. Dat was zo iets ongehoords, zo iets aandruisend tegen alle begrippen van zedelijkheid en recht, dat zij het nauwelijks geloven kon, en aan een misverstand bij de ongelukkige die daar tegenover haar zat, moest denken.

Voor het eerst in de officiële romanliteratuur van de negentiende eeuw kon de lezer aan de hand van de schrijver een Haags bordeel binnenstappen en geconfronteerd worden met een dronken maar goedhartige hoerenloper, met een bronstige oude baron, een omkoopbare inspecteur van politie, een bikkelharde hoerenmadam en de deerniswekkende meisjes zelf. De inrichting, de potjes en zalfjes die de meisjes gebruiken, de geluiden die men er hoort, alles wordt tot in detail beschreven. *Klaasje Zevenster* verscheen in 1866, toen de discussie over de prostitutie in volle gang was, en er veel meer openheid mogelijk was dan in het begin van de jaren veertig, toen er hooguit hier en daar eens een subtiele verwijzing naar lichte meisjes voorkwam.

Klaasje Zevenster wordt in het bordeel belaagd

Maar die openheid bleek betrekkelijk te zijn, want Jacob van Lenneps roman werd bediscussieerd alsof de nationale eer in het geding was. Beestigheid, gebrek aan kiesheid, apologie van de wellust, verderfelijker dan de meest zedeloze Franse roman, handleiding tot de kennis van het bordeelwezen, allerlei werd Van Lennep verweten in de reacties, die varieerden van berispingen tot complimenten voor zijn moed. Esthetische oordelen werden gebruikt om ethische bezwaren te verhullen. Toen aan de auteur Van Lennep werd gevraagd of de figuren op de werkelijkheid gebaseerd waren, gaf hij toe veel verzonnen te hebben, maar de politiechef Pedaal naar de werkelijkheid te hebben getekend. Hij dacht meer te bewerkstelligen met een roman dan wanneer hij een artikel in een juridisch tijdschrift geplaatst had.

Om te kunnen begrijpen waarom deze roman zulke verontwaardiging opriep, is het nodig eerst de negentiende-eeuwse houding ten opzichte van prostitutie te analyseren.

Zusters van betaalde liefde

Ik heb al geschreven over de verschillende opvattingen over seksualiteit wat vrouwen en mannen betreft. Daardoorheen liep nog de scheidslijn tussen opvattingen van boven en onder de tafel. Bij de prostitutie komt er nog een component bij: het overheidsstandpunt, dat geheel een mannenstandpunt is.

De minst gecompliceerde visie is het openbare standpunt van vrouwen ten opzichte van prostitutie. Een ongetrouwd meisje hoort niet te weten dat er zusters van betaalde liefde zijn. Er is tot over de helft van de eeuw geen lectuur voor jonge meisjes waarin zij, al is het maar in bedekte termen, ingelicht worden over het bestaan van prostitutie. Menige ondeugd is het onderwerp van tijdschriften en boeken voor de vrouwelijke jeugd: luiheid, hoogmoed, ijdelheid. Wuftheid zou leiden tot ongetrouwd blijven of tot een ongelukkig huwelijk met een lichtzinnige kerel, ongetwijfeld een hoerenloper, maar het woord zelf valt niet. Natuurlijk weten meisjes uit de lagere standen welke mogelijkheden er zijn om de kost te verdienen, maar in de burgerklasse is het bestaan van hoeren onttrokken aan de ogen van de jongedames.

Waar de meisjes in de literatuur wel voor gewaarschuwd worden, zonder in details te treden, is het toegeven aan de seksualiteit vóór het huwelijk. Talrijk zijn de gedichten over gevallen meisjes, zoals dat van

Tollens, waarin een verstoten zwanger meisje de wraak van de hemel over de moordenaar van haar hart afroept:

> Schande brandmerk' hem het hoofd,
> En ontdekk' zijn helse lagen;
> Rampen teeknen al zijn dagen;
> Wroeging rijt' zijn hart van een:
> Wanhoop strekk' haar klauw er heen,
> En vervolg' hem op zijn sponde.

Subtieler en tegelijk realistischer is de waarschuwing van Nicolaas Beets in 'Waar blijft hij?', een van zijn vissersgedichten. Een zwanger meisje wacht op haar vrijer, die op zee is, terwijl er storm uitgebroken is:

> De ganse nacht
> Gewaakt, gewacht,
> En niet geweken;
> Uit alle macht
> In zee gekeken...
> Eén ding gedacht!
>
> Eén ding gedacht,
> De ganse nacht,
> En vastgehouen:
> 'Het is Sint-Jan;
> Wij *moeten* trouwen;
> Waar blijft hij dan?'

Moeten trouwen is geen schande voor een vissersmeisje, maar als de vrijer niet op zou komen dagen, is zij een uitgestotene. Misschien zou zij dan tot prostitutie moeten vervallen om haar kind te kunnen onderhouden.

Getrouwde vrouwen komen maar al te snel achter het bestaan van hoeren. In *Een liefde* van Lodewijk van Deyssel volgt de ontgoocheling voor Mathilde direct na de geboorte van haar kind. Zij is weggezonken in een onbenoemde ziekte, die wij als een postnatale depressie herkennen. Vóór het huwelijk kwam haar man aan zijn trekken bij hoeren en zijn huishoudster, maar daar heeft Mathilde geen weet van. Omdat zij na haar bevalling van geen seks wil weten, koelt hij zijn verlangens bij

een dienstmeid, een vriendin en in Amsterdamse hoerenkasten. Zijn vrouw ontdekt de escapades en berust erin, als een gesettelde burgervrouw. De in deze roman (1887) beschreven situatie gaat op voor de hele eeuw.

Het is niet ondenkbaar dat Van Deyssel de afwijzende houding ten opzichte van seksualiteit van Mathilde na haar bevalling kende van zijn neerslachtige moeder, die meestal gescheiden van haar man in buitenhuizen verbleef. Zou de viriele oude Thijm voldoende hebben gehad aan het weekendhuwelijk met zijn ziekelijke vrouw? En als hij elders zijn gerief haalde, zou zijn vrouw er dan geen begrip voor gehad hebben, uit schuldgevoel enerzijds en anderzijds omdat ze dan zelf verlost was van haar echtelijke plichten?

Ook al verwerpen getrouwde vrouwen uit de burgerij prostitutie, toch is er vanuit de liefdadigheid wel compassie voor gevallen vrouwen. Mannen en vrouwen kunnen samenwerken om hoeren een heropvoeding te geven. Vrouwen die zich hiermee bezighouden, komen vaak uit dezelfde kringen als de schrijfsters uit de negentiende eeuw.

Dat doet hopen dat Bosboom-Toussaint, Elise van Calcar en anderen in hun romans personen uit de hun bekende werkelijkheid beschreven hebben. Met name Bosboom-Toussaint zou zich, omdat ze de historie beschreef, onder het mom van het verleden, wat vrijheden in de moraal van vrouwen veroorloofd kunnen hebben. Openbare hoeren beschrijft zij weliswaar niet, maar er komt zoveel lichtzinnigheid en ontrouw in haar boeken voor dat men deze motieven kan interpreteren als travestieën van het prostitutieprobleem. In de novelle *Lord Edward Glenhouse*, die ze in 1839 schreef, toen ze de nog onbekende mej. A.L.G. Toussaint was, draait alles om ‘de leeuwin van Napels’, die er openlijk verschillende minnaars op na houdt.

> ...men moest haar zien in het midden van die cirkels, waarvan zij de ziel en de zon was, met die ogen van vlammen en tranen, vol vuur en gevoel; met die spranken van vernuft en uitbundige vrolijkheid en onafgebroken scherts, welke zij om zich heen wierp, kwistig en lichtzinnig, als kostte haar enige geestigheid niets meer dan de moeite om haar weg te werpen, als had zij daar binnenin zich een onuitputtelijke bron van altijd fris vernuft. Men moest haar zien dansen, zien rondtuimelen in de arm van haar danser, met een weggeven, met een vergeten van zichzelf, dat elk aanschouwend oog in een benijdend verkeerde, en toch weer met een bevallige kiesheid, die zo zeer het mid-

> den hield tussen preutse terughouding en losbandigheid, dat men niet wist, wat het meest te bewonderen viel, haar juist kennen van die grenzen, of haar tact in het niet overschrijden; maar boven alles, men moest haar zien paardrijden.

Het woordgebruik bij de beschrijving van Horatia's paardrijden doet mij vermoeden dat er bij juffrouw Toussaint onbewust iets anders door haar hoofd speelde:

> Het is niet alle vrouwen geraden paard te rijden. Daar zijn er maar weinigen, wier gestalte slank genoeg is, en tevens rijk en welig genoeg van vormen, om zich gelukkig voor te doen op een paard. Slechts weinigen weten aan haar houding die juiste uitdrukking te geven, welke evenzeer verwijderd is van het onpassend mannelijke, als van te flauwe verwijfdheid; slechts weinigen hebben die behendige kracht, bij die vlugheid van beweging, die rijzige en toch zo gevulde hals, welke zich met zo veel edele fierheid naar de begeleidende *cavalier* meebuigt; weinigen zelfs hebben die koele beradenheid en fikse vastheid van geest, welke alle moeten samenlopen, om een vrouw te doen vergeven, dat zij zich aan een mannelijke oefening waagt.

Dat er enige dubbelzinnigheid in dit paardrijden zit, wordt nog eens bevestigd door de manier waarop een volgende minnaar haar probeert te versieren. Hij koopt een buitengewoon mooi paard en laat dat onbereden paraderen voor haar ramen, terwijl hijzelf op een ander paard daarnaast rijdt. Zo hoopt hij dat zij haar zinnen op de fraaie oosterse hengst zet, en daarmee ook de nieuwe minnaar aanvaardt. Horatia blijkt echter edeler van geest te zijn dan men zou denken en niet te zwichten voor het dubbelzinnig aanbod. Daarmee sluit het verhaal aan bij de algemene denkwijze over prostituees: ze zijn niet echt verdorven, maar door omstandigheden zo geworden. In hun veile boezem schuilt de kiem van het goede.

Wat de vrouwen uit verschillende standen in het geheim dachten, of hoe de volksmond over hoeren sprak, is moeilijk te achterhalen. Men kan er wel naar gissen. In elk geval hebben de vaste taaluitdrukkingen in verband met hoeren een negatieve connotatie. Woorden als ‘hoerenjong’, ‘hoerenboel’ of ‘hoerenjager’ duiden niet op achting voor het oudste beroep ter wereld, en de waarschuwing van Jacob Cats is een gemeenplaats: ‘die de ene voet in 't hoerhuis zet, zet de andere in 't gast-

huis'. Het zal wel zo geweest zijn dat ook vrouwen prostitutie als een noodzakelijk kwaad zagen, nodig omdat er veel ongetrouwde mannen waren en omdat getrouwde mannen nu eenmaal behoeften hadden waaraan in de echt niet altijd voldaan kon worden. Wanneer gehuwde vrouwen zwanger of ziek waren, kwam de man tekort, en dan moest er het een en ander gedoogd worden. Op de vrouwen die zich leenden voor betaalde liefde, zal echter neergekeken zijn door de getrouwde kleinburgermansvrouw. Het mededogen was meer iets voor dames van stand.

Een noodzakelijk kwaad

En nu de heren. Natuurlijk is de betaalde liefde een afkeurenswaardige zaak in de officiële moraal. In de literatuur van de dominees wordt erover gezwegen. Terwijl de snol in de zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur een dankbaar personage was, verdwijnt zij in het begin van de eeuw uit de boeken. Wat overblijft zijn de waarschuwingen tegen voorechtelijk verkeer, en die zijn voor beide kunnen bedoeld.

Daar had de man in de praktijk niet zoveel aan. De algemene opvatting in de eerste helft van de eeuw was dat voor alleenstaande mannen de betaalde liefde een noodzakelijk kwaad was. Een gezonde man moet aan z'n driften toegeven, en als hij niet getrouwd was of als zijn vrouw niet gedisponeerd was, dan was een bezoek aan het bordeel onvermijdelijk. Deze opvatting is niet alleen de moraal voor onder de tafel: ook in medische essays wordt deze uitgesproken, en het is tegelijk ook de achtergrond van de overheidsbemoeienis met de prostitutie.

De bekende Amsterdamse arts Schneevoogt, die bevriend was met veel van de grote schrijvers, meende dat ook bij melancholie hoerenbezoek aan te bevelen was. Maatschappelijk gezien was een huwelijk aan te raden om mannen in het goede spoor te krijgen. Het celibaat werd afgekeurd omdat het de mensen eenzelvig, kleingeestig, eigenzinnig en hypochondrisch maakte, zoals J. Penninck in zijn *Gezondheidsleer voor het volk* (1828) opmerkte. In hoerenbezoek werd geen gevaar voor een bestaand of nog te sluiten huwelijk gezien.

Hoe moet men verklaren dat er in de eeuw van het gezin zo makkelijk gedacht werd over het noodzakelijk kwaad? De Engelse seksuologe Fraser Harrison oppert dat de negentiende-eeuwers aannamen dat seks bij dienstmeisjes en hoeren geen emotionele voldoening opleverde, noch voor de mannen, noch voor de betrokken meisjes. Zo bleef het huwelijk in zijn waarde.

De staatshoer

Vanuit de opvatting dat hoerenbezoek in bepaalde gevallen ernstiger kwaad kon voorkomen, moet de overheidsinmenging in de prostitutie begrepen worden. Die begint in Nederland in 1811 en heeft te maken met de invoering van de Napoleontische Codes. In de Franse wetgeving was opgenomen dat prostituees door de politie geregistreerd moesten worden en dat ze onder medische controle stonden, dit in verband met het gevaar van verspreiding van geslachtsziekten onder militairen. Strafbaar was prostitutie alleen als minderjarigen daartoe aangezet werden. Na de Franse tijd werd de wettelijke registratie afgeschaft, maar Willem I besefte dat controle noodzakelijk was. De gemeentebesturen waren hiervoor verantwoordelijk en de koning zette deze onder druk om te zorgen voor plaatselijke regels en toezicht. De invloed van de zogeheten hygiënisten zorgde voor de verdere invoering.

Hygiënisten is een verzamelnaam voor medici die er in de loop van de negentiende eeuw naar streefden via wetenschappelijk onderzoek de volksgezondheid te verbeteren. Besmettelijke ziekten moesten bestreden worden door hygiënische maatregelen, die van overheidswege ingesteld moesten worden. De studie die de hygiënist A. Parent-Duchâtelet in Parijs in 1836 publiceerde, werd gezaghebbend wat betreft de reglementering van prostitutie. In *De la prostitution dans la ville de Paris, considerée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration* beschouwde Parent-Duchâtelet de prostitutie als een normaal maatschappelijk verschijnsel, dat door de overheid erkend diende te worden, ook al verwierp men dat in moreel opzicht. Medische controle was wel het minste dat de overheid naar zich toe moest trekken.

Deze opvatting kreeg ook in Nederland steeds meer aanhangers. In de meeste gemeenten dienden hoeren in het politieregister opgenomen te worden. Openbare huizen hadden een vergunning nodig. De prostituees moesten tweewekelijks naar een geneesheer, die hun een gezondheidspaspoort verstrekte dat elke keer opnieuw getekend moest worden. De optocht van de hoeren naar de controle was in elk geval in Amsterdam een steen des aanstoots voor de burgermensen en een bron van vermaak voor matrozen, soldaten en studenten. Besmette hoeren mochten hun beroep niet meer uitoefenen en werden verplicht in ziekenhuizen opgenomen.

Het gekamerde vrouwtje in de Pijlsteeg

Waren er zoveel hoeren dat er van een nationale plaag gesproken kon worden? Het probleem is natuurlijk zo groot als het ervaren wordt, maar er is geen controleerbaar cijfermateriaal. De overheid registreerde niet overal de hoeren, en waar ze wel registreerde, had ze geen vat op stille huizen en straatmadelieven. Bossenbroek en Kompagnie, die de Nederlandse prostitutie van de negentiende eeuw onderzocht hebben, menen dat omstreeks 1860-1870 de reguliere bordeelprostitutie afnam ten gunste van clandestiene. In Leiden waren in 1854 veertig hoeren geregistreerd, in 1869 veertien. Er waren altijd bepaalde buurten waar de prostitutie zich concentreerde. In Den Haag was de hoerenbuurt niet ver van de regeringsgebouwen. Veel politici leefden hier gescheiden van hun gezin. Zouden zij de luxueuze bordelen met Turkse aankleding niet bezocht hebben? Er waren goedkope bordelen waar dragonders en grenadiers traktementsdag vierden, maar in de Bagijnestraat was ook een weelderig huis vol ‘zwart- en blauwogige houris’ waar ‘de zachtste divans, de vurigste champagne, de dartelste lonken u tot genot en zinsbedwelming uitlokken’.

In Amsterdam was de Nes de voornaamste hoeren- en uitgaansbuurt. Hier woonden onder anderen Margo, die zich voorstelt als de vaste hoer van de schrijver J.L. van der Vliet, en Joden Marie, die door Jacob van Lennep gefrequenteerd zou worden, althans volgens deze Margo in haar *Gedenkschriften van Margo.* De Kromelleboogsteeg en de Pijlsteeg, waar John Irving in 1998 in zijn gedeeltelijk in de Amsterdamse hoerenbuurt spelende *Weduwe voor een jaar* vertederd over schrijft, waren ook in de negentiende eeuw prostitutiestraten. De befaamde erotische dichter Pieter Boddaert maakte op bestelling gedichten en verkocht die om zijn ‘gekamerd vrouwtje’ in de Pijlsteeg te kunnen bezoeken:

> Gun, mijn waarde! dat ik u,
> Die mij zo veel heilrijke uurtjes
> Smaken doet, dit lofdicht, schenk'.
> Waart gij niet zo bl.....s duurtjes,
> 'k Zou mij dan nog meer dan nu
> 't Rusten in uw armen kopen;
> Gij, *Pijlsteeg!* zaagt me elke dag
> In uw' engen omtrek lopen;

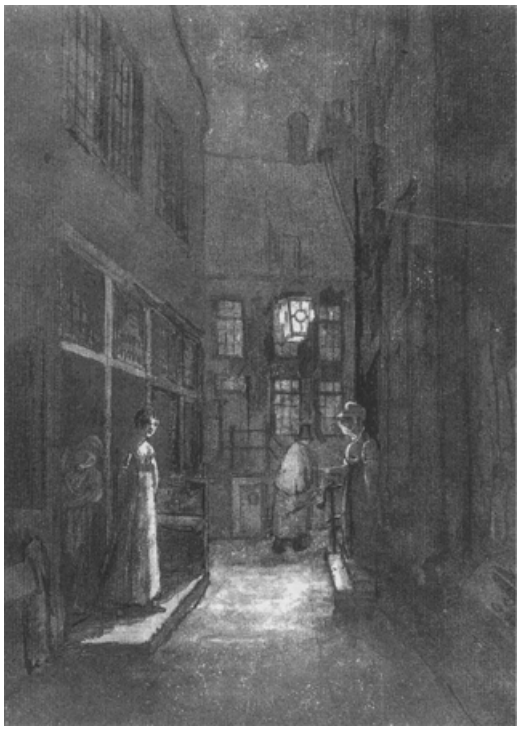

Hoeren in de Amsterdamse Kromelleboogsteeg

> En 'k beschreef een kwartodeel,
> Met de lof van mijn juweel.

In Leiden treft men bordelen aan met amusante namen als ‘Likkepot’ en ‘Vijf sterren’. Onder de studenten was ‘Het stoombootje’ gangbaar. Het roefje van een trekschuit scheen afgehuurd te kunnen worden voor avontuurtjes en wafelkramen op de kermis hadden een ruimte achter de hete ijzers en het meel waar studenten konden stoeien met Friezinnetjes. De Friezen stonden in het algemeen bekend om hun lichtzinnigheid. Op een bevolking van 19000 zielen telde men in Leeuwarden omstreeks 1823 dertig à veertig bordelen. De Friese vrouwen, die zo koel en zedig leken, liepen in horden de straten af om zich aan te bieden aan iedereen die wellust zocht, schreef Jacob van Lennep in zijn dagboek

Willem I beschouwde de prostitutie vooral als een gezondheidsprobleem van zijn leger. Al zijn bemoeienissen waren erop gericht de syfilis te controleren. Van 1818 dateert het eerste Koninklijk Besluit voor het gehele koninkrijk, bestemd voor ‘speelhuizen, zogenaamde stille huizen en publieke vrouwen’. De plaatselijke autoriteiten dienden regels op te stellen voor politiecontrole daarop, aan de hand van een conceptreglement. De invoering was echter vrijblijvend, en dus deed de ene gemeente wel mee, de andere niet. Onder Willem II bleef de zaak enigszins slepen. Na de politieke hervormingen in 1848 werd een commissie ter bestudering van de kwestie aangesteld. Toen Thorbecke in 1851 de gemeentewetten regelde, legde hij de verantwoordelijkheid voor het toezicht op de prostitutie bij de stedelijke besturen. Vierendertig gemeenten voerden een officiële reglementering in. Enkele grote steden, zoals Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, stelden eigen voorschriften op. Veel gemeenten bleven achter en ontkenden dat er binnen hun gebied prostitutie voorkwam. Tot een verbod van prostitutie of van bordelen kwam het niet.

Er ontstaat een paradox zodra de staat zich met de controle op de prostitutie bezig gaat houden. De overheid bevordert door de erkenning een uitwas die tegelijkertijd bestreden moet worden. Het is dezelfde discussie die tegenwoordig gehoord kan worden als het gaat om het betalen van belasting over geld dat met drugshandel verdiend is.

Vanuit christelijke kringen ontstond groot verzet tegen de reglementering van de prostitutie, want de overheid diende zich te onthouden van inmenging in dit kwaad. Uit dezelfde kringen kwam tegelijkertijd de beweging voor hulp aan de hoeren. Veroordelen en ondersteunen te-

Studenten, heren en kunstenaars met lichte vrouwen in het theater

gelijk lijkt een vanzelfsprekende combinatie te zijn. Terwijl de regering eigenlijk een mannenstandpunt innam door zich vooral te richten op voorkoming van de besmetting van manspersonen door syfilitische hoeren, trokken de christelijken zich het lot van de gevallen meisjes aan. Zoals zo vaak in de negentiende eeuw is het onderscheid tussen progressief en conservatief, en tussen liberaal en antirevolutionair, moeilijk te trekken. Een conservatief met vooruitstrevende standpunten die grote invloed kreeg op het denken over de prostitutie, was de predikant Otto Gerhard Heldring.

Bekeerde hoeren

De Friese dichter Joost Halbertsma bezocht in 1844 Parijs, waar zijn zoon werkte in de gemeentehospitalen. Hij zag de stad als een reusachtige vernietigende machine die voortdurend mensen opvrat. De stad zoog mensen aan en verteerde ze vervolgens. Om dit uit te leggen, gebruikte hij als voorbeeld de loopbaan van een prostituee. Geregeld kwamen er in Parijs jonge meisjes van buiten de stad aan, niet speciaal met de bedoeling om te gaan hoereren, maar wel met zin in avontuur en geld. Als ze nog mooi waren, werden ze met lieve praatjes verleid en begonnen ze als de beminde van één rijke heer. In een volgend stadium deelden ze hun gaven uit aan twee of drie heren van wat minder hoog allooi. Daarna daalden ze verder af tot liefjes van studenten, de zogeheten grisettes. Ze deden dan de huishouding voor een student, waarbij ze op elk moment van de dag en nacht voor hem klaar moesten staan. In het laatste stadium van hun beroepsleven waren ze straathoer. Als ze daarna nog leefden, raapten ze vodden, controleerden toegangsbewijzen voor het theater of waren nachtportier in een derderangs hotel. Ze eindigden meestal vrij jong in een ziekenhuis, en tenslotte brandden ze op als kaarsen:

> De meesten eindigen haar leven in het hospitaal, en omdat het een eigenaardige eigenschap der *prostitutie* is, dat de voorwerpen dik in het vlees komen, zo snijden de hospitaalknechten het vet van haar lijken en verkopen 't aan de kaarsenmakers. Wij zaten 's avonds bij zulke kaarsen, die zeer helder branden; doch als zij soms sparkelden, geliefden de heren medici te zeggen, dat dit nog overgebleven spranken van 't uitgedoofde vuur der *grisettes* waren.

In 1847 bezocht Heldring de vrouwengevangenis in Gouda. Dit betekende een ommekeer in zijn leven. Hij was geschokt over wat zich hier afspeelde. Wie eenmaal in de gevangenis was beland, had geen uitzicht meer op een beter leven. Jonge meisjes die voor een kleine diefstal uit armoede opgesloten waren, werden geronseld voor de prostitutie. Via de cipiers kregen ronselaarsters toegang tot elke afdeling van de gevangenis, en die vrouwen waren zo gehard dat ze het meest christelijke meisje nog beurs konden praten. Ook waren er gevangenen die het plan hadden zelf een ‘huis’ te openen na hun ontslag en alvast de mooiste meisjes aan zich verbonden. Wat aan het medelijdend oog van Heldring ontging, was dat sommige meisjes dan al verkracht waren door de cipiers zelf, zoals een gevangenisinspecteur naar voren bracht.

Heldring kon letterlijk niet meer slapen, zo bedrukte hem het lot van de nog niet geheel bedorven meisjes in gevangenissen. Had de profeet Ezechiel niet gezegd dat de zwakken gesterkt moesten worden, het verlorene gezocht en het weggedrevene teruggebracht? In een halfdroom hoorde hij een geest die de raadselachtige woorden herhaalde: ‘En, voor d'uitkomst willig blind, stil zijn als 't gespeende kind.’ Voor hem was de betekenis duidelijk. God had hem al een oplossing aangedragen, alleen had hij die nog niet willen zien.

Kort voor de droom had hij in Zetten een groot terrein waarop een bierbrouwerij stond in zijn bezit gekregen. Hij besloot hier een schuilplaats te bouwen, het Asyl Steenbeek voor gevallen vrouwen, dat in 1848 zijn deuren opende. Zijn gedachte was, in navolging van de bijbel, dat hardheid en strengheid geen uitkomst brachten, maar dat er gered moest worden in plaats van gestraft. Nadat hij voorzien had in een tehuis voor berouwvolle zondaressen, opende hij de aanval op degenen die hij de ware schuldigen achtte.

Het kwaad kwam volgens Heldring van twee kanten. De overheid was het meest te laken, omdat die het kwaad niet alleen gedoogde maar zelfs bevorderde door de reglementering. Voor de meisjes vormden echter de bordeelhoudsters en ronselaarsters de meest directe bedreiging. Tegen de overheid richtte hij zich het eerst. Vooral door Heldring werd het proces van de zogeheten abolitionisten versneld. Zo werden oorspronkelijk de strijders voor de afschaffing van de slavernij in de VS genoemd. In Europa werd de term ook gangbaar voor degenen die overheidstoezicht op prostitutie bestreden.

Heldring richtte zich tegen de gemeentelijke wetgeving van Thorbecke uit 1851, waarin het toezicht op de prostitutie in de gemeenten

gereglementeerd werd. Hij publiceerde in hetzelfde jaar *Een brief uit het Asyl Steenbeek en een antwoord van een regtsgeleerde, over de wetgeving op bordeelen, hoererij, enz.* Hij vraagt hierin aan een rechtskundige of de wet de prostitutie niet kan verbieden. Als de openbare huizen al een noodzakelijk kwaad zijn, dan hoeft de staat toch nog niet de wettelijke vermenigvuldiging ervan toe te staan. In het Asyl Steenbeek heeft hij de verschrikkelijke gevolgen ervan gezien:

> Nog altijd staat dat arme kind voor mijn ogen, voor haar geheel leven verwoest, dat als kind met geweld verwoest, een syfilitisch lichaam tot haar graf met zich slepen zal. Een andere, die door opium beneveld, in koffie haar toegericht, een prooi der hartstocht van een zedeloos man werd. Een derde door een student, nauwelijks op de vreselijkste wijze onteerd, gedoemd een eerloze vrouw te worden. Een vierde gehuurd als meid en van trap tot trap in de mystères van het stille huis ingewijd, dat zij, ofschoon onbekend met hetzelve, bewoonde.

De staat mag de openbare zonde geen stempel van goedkeuring geven:

> Maar mag ik zwijgen van de openbare zonde, die in ons land zo vreselijk heerst? Ik geloof het niet. Zij, door de staat gepatenteerd, in huizen en op openbare wegen, tot grote ergernis van alle weldenkenden, ter schouw gesteld, mag zij zo ongewroken, onbestraft, ongedeerd haar gang gaan? Mag zij als openbare verleidster alzo uitroepen, als zij nu doet: 'Ik ben veilig en bevestigd door politie en geneeskunde, ik ben naar alle zijden gewaarborgd; treedt binnen om u over te geven aan de volle genietingen der zonde.' Kan dat zo, mag dat zo ongedeerd voortgaan?

De gemeentewet inzake het toezicht op de prostitutie wordt zo mogelijk nog harder bestreden dan de hoererij zelf. Tegelijkertijd heeft de overheid met de gemeentewetgeving een vrijbrief om de prostitutie geheel naar zich toe te trekken. Twee groepen burgervaders, de politici en de filantropen, lijken lijnrecht tegenover elkaar te staan, maar functioneren eigenlijk beide als toezichthouders voor de vrouwelijke beroepsgroep die zelf geen stem krijgt.

Een van de gevolgen van Heldrings strijd is dat de prostitutie rond 1850 een bespreekbaar onderwerp is geworden. Hier was een mentaliteitsverandering aan voorafgegaan die zich op allerlei gebieden mani-

festeerde. Er was meer openheid gekomen. Schrijvers durfden woorden als prostitutie en bordelen te gebruiken, in plaats van allerlei omslachtigheden. Verder was de leer van de stilstaande miasmen verlaten, en werd onthouding niet meer onvoorwaardelijk als kwalijk gezien.

In 1851 verschenen in algemeen toegankelijke en erkende tijdschriften twee oorspronkelijke verhalen over prostituees. In *Nederland* publiceerde de schrijver J.A. Alberdingk Thijm het verhaal van een zekere Magdalena, dat 'naar de natuur getekend' zou zijn. Dit Belgische meisje was geronseld door een Amsterdams echtpaar dat haar een baan als dienstbode zou bezorgen, maar haar in een openbaar huis bracht. Weglopen werd op een subtiele manier tegengegaan: de meisjes kregen drank en mooie kleren voordat ze ontdekten wat de eigenlijke bedoeling was. Als ze dan weg wilden, beriepen de madames zich op de schulden die de ongelukkige schepsels bij hen gemaakt hadden, en waarvoor ze getekend hadden. Dat schulden maken moedigden zij aan. Magdalena werd gered doordat ze na de verplichte medische controle in het ziekenhuis terechtkwam en hier opgemerkt werd door een vrouw uit de hogere burgerklasse die zich haar lot aantrok.

Alberdingk Thijm was een voorstander van het toezicht op prostitutie. Hij verweet de overheid dat ze te weinig vat had op de geheime huizen. Dit in tegenstelling tot de sociale dominee C.E. van Koetsveld. Hij publiceerde, onder pseudoniem, het verhaal 'Wat een moeder vermag' in *De Tijdspiegel.* In het voorwoord verontschuldigt hij zich voor het onderwerp en legt hij uit dat hij er niet over zou denken 'de wonden van de eeuw' aan alle mogelijke lezers te tonen. Een almanak, met al die jonge vrouwelijke lezers, was niet geschikt voor zijn verhaal. Hij achtte de lezers van *De Tijdspiegel* echter voldoende gerijpt om ze mee te nemen in een slechte buurt. Maaike, een vissersdochter, is terechtgekomen in 'een zetel der ontucht, geduld niet alleen, maar wettig erkend, maar georganiseerd, en bijkans uitgenodigd, om zich hier neer te zetten'. De eenvoudige moeder van Maaike heeft al haar moed verzameld om haar dochter weg te halen uit het hoerenhuis. De madame confronteert haar met een schuld van negentig gulden die zij onmogelijk kan aflossen. Al zou Maaike meewillen met haar moeder, wegkomen is onmogelijk. Van Koetsveld laat zien hoe politie, koppelaarsters en hoerenmadames samenwerken om meisjes te beletten uit het leven te stappen. Maaike doet dit overigens wel, maar dan letterlijk, door in het water te springen. Ze wordt op het nippertje gered.

De strijd van Heldring heeft vele jaren geduurd. Ruim tien jaar na de

Engelse tekening van Amsterdamse hoerenmadame met hoertjes voor een bordeel, vermomd als dameskapperszaak

oprichting van het Asyl Steenbeek zette hij de aanval op de madames in. Het tijdschrift *Christelijke Stemmen* publiceerde in 1860 zijn artikel dat ook apart als brochure verscheen: *Is er nog slavernij in Nederland?* Hij beschrijft hierin hoe de madames in de bordelen een fictieve schuld opbouwden, zodat de prostituees geen kans kregen te breken met hun bestaan. Voor onderdak, kleding en make-up werden grote bedragen op een rekening gezet die gepresenteerd werd zodra een meisje aangaf uit het openbare huis te willen gaan. Hoewel ze niet letterlijk vastgehouden werden, was ontsnappen door de grote schuld onmogelijk. De hoeren waren de moderne slaven in Nederland: gebonden en onderworpen aan de wil van hun madames. Heldrings brochure was het gesprek van de dag. Het is ondenkbaar dat Van Lennep bij het schrijven van zijn roman over Klaasje Zevenster niet aan Heldrings aanval gedacht heeft.

Het is opvallend hoeveel gevestigde schrijvers betrokken zijn bij de prostitutiekwestie. De oudste vereniging voor hulp aan hoeren was opgericht door de Amsterdamse auteur Jeronimo de Vries in 1846. Zijn Vereeniging tot Opbeuring van Boetvaardige Gevallen Vrouwen zette nog eerder dan Heldring een doorgangshuis op voor jeugdige slachtoffers, zodat ze terug konden keren in de maatschappij. In het bestuur van deze vereniging zat ook de dominee-dichter Eliza Laurillard. Van Koetsveld was de gangmaker voor een commissie in Den Haag 'tot zorg voor boetvaardige vrouwen en jeugdige slachtoffers der ontucht', die sinds 1851 een tijdelijke verblijfplaats aanbood voor bekeerlingen en die bijbel voor lezingen in het syfilitisch gasthuis hield. Deze commissie werd royaal gesteund door koningin Sophie, die in haar weinig benijdenswaardig huwelijk regelmatig geconfronteerd werd met de losse moraal van Willem III. Sophies bijdrage viel overigens in het niet bij de bedragen die Willem III naar zijn Parijse lichtekooi doorsluisde.

Het diep slapend monster

Een van de eersten die bestrijden dat het bestaan van hoeren een noodzakelijk kwaad is, is de invloedrijke arts N.B. Donkersloot in de *Geneeskundige Courant* van 1856. De geslachtsdrift is zoiets als een diep slapend monster, dat geheel ongevaarlijk is zolang het slaapt, en alleen toeslaat als het wakker gemaakt wordt. Wanneer de driften niet opgewekt worden, hoeft er ook niet aan toegegeven te worden, en de zaaduitstortingen in de slaap voorkomen congestie. 'Waar die neiging vooral, en te

vroegtijdig, wordt wakker geschud, dat is in de bordelen, waar geen enkel middel wordt onbeproefd gelaten, om de kiemende drift der jeugd te ontsteken, of de uitdovende gloed der grijsheid op te wakkeren. Men kan zich, door gewoonte, aan de voldoening dier neiging *verslaafd* hebben, doch dan is zij eerder een gebrek, dan een noodzakelijke fysiologische functie, geworden.'

De hele burgerij lijkt zich op een gegeven moment met de prostitutie bezig te houden: met redden, beschermen, regelen of juist afschaffen van regels. Er zijn vlugblaadjes bewaard van de Amsterdamse Vereeniging tot Opbeuring onder de titel *Een woord van liefde en raad aan zondaressen*, die kennelijk uitgedeeld werden in bordelen:

> Wat ik u bidden mag, dien niet één dag langer de zonde in dit huis, waaronder het vuur der hel reeds is ontstoken; vlucht! indien uw onsterfelijke ziel u lief is, vlucht!

Men moet zich dus voorstellen dat brave burgervaders de bordelen instapten om de meisjes zo'n blaadje te overhandigen. Wat een opstoot zal dat gegeven hebben! En zullen ze niet grof weggewerkt zijn door pooiers, madames of de meisjes zelf?

Ondertussen zaten de brave burgermoeders niet stil, want die kwamen te pas als de meisjes eenmaal besloten hadden te breken met hun verleden. Dan moest er zedige kleding genaaid worden en er waren gezinnen nodig om de voormalige zondaressen als dienstmeisje te plaatsen, nadat ze eerst in het Asyl Steenbeek waren getraind op zindelijkheid, regelmaat en gedweeheid. Steenbeek bestond dankzij royale giften van de Nederlandse burgerij. Heldring had een goed vertakte organisatie opgezet, met een hoofdbestuur in Zetten en allerlei onderafdelingen en commissies in het land. Ook de Amsterdamse Vereeniging redde gevallen vrouwen uit het hele land. De katholieke bevolkingsgroep had weer haar eigen organisatie, De Goede Herder, met tehuizen voor gevallen vrouwen en ongehuwde moeders.

In 1877 werd het eerste internationaal congres van de abolitionisten gehouden in Genève, onder leiding van Josephine Butler, de weerbare Engelse christenfeministe. Ook Nederlandse ijveraars waren hierbij aanwezig, en vanaf deze tijd breidde het verzet zich steeds meer uit tegen de prostitutie in het algemeen, en niet meer alleen tegen de reglementering. In 1879 werd de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie opgericht. Zij zette zich ervoor in strafbepalingen in de wet te

krijgen, en dit betekende werkelijk een ommekeer in de gedoogde praktijk, die tot dan toe niet onder de misdaad viel. Vrouwen uit zeer hoge, streng religieuze kringen organiseerden zich apart in 1884. Dat de man ongestraft iets kon bedrijven waardoor het meisje een onuitwisbare schande opliep, was onverteerbaar voor de adellijke dames die in de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn bij elkaar kwamen.

Uithuilen aan een vaderlijke borst

Twintigste-eeuwse wetenschappers hebben geprobeerd de enorme aandacht in het openbare debat voor de prostitutie te verklaren. Petra de Vries meent in haar studie *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* dat het wezen van de negentiende-eeuwse maatschappij doorgrond kan worden door de prostitutie te onderzoeken. Zij wil de prostitutiestrijd niet zien als moraliseringsoffensief maar als een seksestrijd. Een herdefiniëring van seksuele relaties in de tweede helft van de eeuw werd uitgevochten over de boeg van de prostitutie. Bossenbroek en Kompagnie, die in detectivevorm verslag geven van de reglementeringsstrijd in *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, gaan uit van een model waarbij vooren tegenstanders van de reglementering eikaars tegenpolen zijn. Peter Gay brengt de collectieve schuldgevoelens in het geding, die geprojecteerd worden op misdeelden in de samenleving, onder wie ook de hoeren vallen. Massale reddingsfantasieën, die in sommige gevallen tot daadwerkelijke hulp leidden, zoals in het Asyl Steenbeek, ontnamen de negentiende-eeuwse burgermannen het gevoel uitbuiters te zijn.

De Vries wijst erop dat prostituees handelen als zelfstandige wezens in de maatschappij, terwijl de negentiende-eeuwse vrouwen óf dochter óf echtgenote waren. In het ene geval stonden ze onder het gezag van een vader, in het andere geval onder dat van de echtgenoot. Voor hoeren werd een virtuele vader-echtgenoot geschapen. De Vries ziet vooral de overheid deze rol symboliseren, maar eigenlijk is er niet zoveel verschil tussen de voor- en tegenstanders van de reglementering. Zowel de filantropen als de politici streven ernaar de ontbrekende hoek in de harmonietriangel aan te vullen. De hoer en haar politieke beschermer leveren een gezonde en gecontroleerde uitweg voor seksuele noden, het gevallen meisje en haar filantropische redder werken naar een bekering toe en naar terugkeer in het gewone gezinsmodel.

Klaasje Zevenster was het product van zeven vaders, maar geen van deze zeven was in staat haar te beschermen: haar vaders bleken dronkelappen, lafaards, incestueuze viezeriken of preutse pilaarbijters te zijn. Misschien dat deze visie van Van Lennep ten grondslag lag aan de commotie. Wanneer de vaders in het harmoniemodel van de negentiende eeuw niet meer deugen, dan zakt de harmoniepiramide in elkaar.

De wraak van Antje

En de hoertjes zelf? Zij zwijgen in de negentiende eeuw. De *Gedenkschriften van Margo, Klaasje Zevenster* en de antislavernijbrochures zijn door mannen geschreven. Soms krijgen we een glimp te zien van de hartverscheurende wanhoop. In de verslagen uit Zetten blijkt hoe armoede, verwaarlozing en misbruik de meisjes de prostitutie in dreven. In het *Weekblad van het regt* (1844) wordt gedetailleerd geschreven over de levensloop van een jonge brandstichtster en kindermoordenares, die tot het moment van de misdaad overeenkomt met het lot van veel dienstmeisjes die in de prostitutie terechtkwamen. Antje was dienstmeisje bij bouwman Visser te Langelaar. Na een standje had ze zijn huis verlaten en was naar Leiden gelopen. Hier had ze een onbekende vrouw ontmoet die haar naar het publiek huis van madame N. bracht. Antje gaf te kennen dat ze wel publieke vrouw wilde worden ‘en een muts met linten zou dragen zoals die daar ten huize liggen’. Madame N. was met haar naar de politie gegaan om haar in te schrijven, maar ze bleek nog minderjarig te zijn, en dus mocht ze niet in een publiek huis werken. De politie liet haar ophalen door haar grootmoeder, want ze wilde niet terug naar haar oude dienst. De armoedige oma kon haar echter niet gebruiken en stuurde haar weer naar Visser, waar ze de volgende dag al opnieuw wegliep.

Politie noch grootmoeder vroeg zich blijkbaar af waarom een zeventienjarig meisje wegliep en aangaf publieke vrouw te willen worden. De reden bleek pas later: Visser had ‘oneerbare gemeenschap’ met haar en dus voelde Antje zich toch al een hoer. Bij haar tweede vlucht werd ze opnieuw door de politie opgepakt en naar haar grootmoeder gebracht, die haar weer bij Visser afleverde. 's Avonds bleek het tweejarig zoontje van Visser verdronken te zijn.

Opnieuw vluchtte Antje en in haar volgende dienst zette ze de hooizolder van haar nieuwe werkgever in brand. Dit was de gruwelijke

wraak van Antje, die in haar wanhoop niet alleen de man strafte die haar het gevoel gegeven had net zo goed een hoer te kunnen zijn, maar ook een onschuldige werkgever. De procureur-generaal eiste de doodstraf door verwurging aan een paal. Haar pleiter klaagde niet de werkgever aan, maar wist vrijspraak te krijgen op grond van krankzinnigheid. De groei van haar geslachtsdelen moest deze geestverwarring veroorzaakt hebben. Zo werd de wanhoopskreet van een meisje dat op het punt stond in prostitutie te vervallen ontluisterd: het was slechts een zottin.

De onderbuik van de literatuur

Het naaien is een wetenschap,
Waarin alleen de hoogste trap,
Behaald wordt door de vrouwen;
Hoezeer de man 't te leren poog'
En 't werk heel fijn beginnen moog',
Hij eindigt met zijn kop te krauwen,
Dat hij 't niet langer uit kan houen.
Zoo ziet hij steeds vol wangunst aan,
Dat, zal de vrouw iets overnaaien,
Het vaak veel fijner wordt gedaan. [...]
De lieve heren daarentegen
Zijn, wen zij 't naaiwerk overdoen,
Heel dikwijls met zich zelv' verlegen...
Men ziet hun dan de naald bewegen,
Als waar haar puntje van katoen,
En dus tot steken ongenegen...

In 1859 verscheen bij de Amsterdamse uitgever Mulder II, die een slechte naam had onder zijn collega's, een boekje waarvan nu nog maar één exemplaar bestaat, voorzover ik weet. Het staat vol ondeugende gedichten als het bovenstaande. Volgens het titelblad van *Erotica. Offeranden op het altaar van Amor en Venus* is Ko Cassandra jr. de auteur. Wie zich daarachter verbergt, kunnen we achterhalen door te lezen in een bepaalde laag van de onofficiële literatuur, de schendblaadjes. In het satirische weekblad *Asmodée* wordt vaak over Jacob van Lennep als conservatief politicus geschreven. Hij heeft daar de bijnaam Ko Cassandra gekregen, omdat hij zich als Tweede-Kamerlid eens vergeleken had met de klassieke profetes Cassandra, wier voorspellingen door niemand serieus genomen werden. Van Lennep zou dus de auteur van het pornografische bundeltje zijn, als *we Asmodée* mogen geloven.

Maar nu komt er een complicatie. De uitgever van *Asmodée* is dezelfde

Naaiende vrouwen voor een lingeriewinkel

Mulder II als die van *Erotica.* Is het waarschijnlijk dat Van Lennep een stiekem boekje onder zou brengen bij een weinig betrouwbaar en hem vijandig gezind uitgever? Natuurlijk waren officiële uitgevers niet bereid om erotica te drukken, en was een pornograaf dus aangewezen op dergelijke uitgevers. Bovendien was Van Lennep een snaak die in de Tweede Kamer dubbelzinnige versjes liet rondgaan, en het is niet ondenkbaar dat hij een erotische bundel voor zichzelf en zijn mannenbroeders liet maken. Nog een kleine twintig jaar na zijn dood was er een uitgever die Van Lenneps erotische jeugdverzen wilde drukken, maar die werd tegengehouden door de officiële uitgever van zijn verzameld werk, Sijthoff.

In het omvangrijke Van Lennep-archief is geen bewijs te vinden voor de toespeling van *Asmodée*. Een geachte, hoogbejaarde en inmiddels overleden Amsterdamse bibliothecaris heeft me echter verzekerd dat het boekje van Van Lenneps hand is. Hij had het vernomen van een van zijn voorgangers, en die wist het weer uit wat mannen elkaar onderling vertellen op de sociëteit. Mijn bronnen zijn niet hard genoeg om het auteurschap van Van Lennep voor zeker aan te nemen. Het is niet ondenkbaar, gezien zijn karakter, dat hij de bundel zelf heeft laten drukken. De versjes kunnen ook buiten zijn medeweten gedrukt zijn van afschriften die van zijn darteligheden in omloop waren. Mogelijk is ook dat een paar versjes in *Erotica* inderdaad van Van Lenneps hand zijn, en dat die aangevuld zijn met andermans werk.

De heren schrijven vieze versjes

Is het wel aannemelijk dat een ‘captain of culture’ zich in de negentiende eeuw permitteert een bundeltje erotica uit te geven, al is het onder pseudoniem of anoniem? In de achttiende eeuw en in de vroege negentiende eeuw was zo'n uitgave ook in Nederland geen witte raaf. Aan Willem Bilderdijk worden zelfs twee erotische bundels toegeschreven. In 1779 gaf hij *Mijn verlustiging* anoniem uit in een privé-druk. In de voorrede schreef hij dat de liefde ‘de traagheid van vernuft, de dofheid van bevattingen, de ruwheid der denkbeelden, de logheid van gevoel’ weet te verbannen en daardoor heilzaam werkt. De vlammen van het hart louteren onwaardige driften en de zachte banden van de liefde beteugelen ongebondenheid. Zou het schrijven over zo'n edele en heilzame hartstocht dan een nadelige invloed kunnen hebben, vroeg hij zich af. Een zeker ‘wulpsheid en wellustige darteling’ in minnedichten kan

wel het misnoegen van zwaarmoedige zedenmeesters opwekken, maar de sensualiteit is in goede erotische poëzie slechts aanwezig om de lof der ware liefde te verdedigen. Daarmee is de schrijver verschoond van elke blaam. De gedichten in *Mijn verlustiging* bouwen voort op een oude traditie in lichtvoetige poëzie. Ze zijn op de achttiende-eeuwse manier dartel, zeker niet pornografisch. Openlijke vermeldingen van seks komen er niet in voor, alle liefdeshandelingen worden aangeduid met klassieke metaforen.

Veel meer in de richting van pornografie gaat een bundeltje dat ook aan Bilderdijk wordt toegeschreven, *Galante dichtluimen.* Hier staan verzen in als ‘Aan Lotje’, dat het oneerbaar voorstel in een rozenmetafoor omzet, maar toch niets te raden overlaat:

> Gij hebt een' roos, die fris, bekoorlijk is en âel:
> Maar, Lotje lief! dit roosje ontbreekt een steel;
> Wilt gij mij toestaan u 't geheim der kunst te leren,
> Die frisse roos te inoculeren?
> Het sap, 't welk uit het steeltje vloeit,
> Maakt dat het roosje welig bloeit.

Illustratief voor de negentiende-eeuwse houding ten opzichte van dergelijke werkjes is de geschiedenis van de toeschrijving aan Bilderdijk. Toen Isaac da Costa tussen 1856 en 1859 het verzameld werk van Bilderdijk verzorgde, nam hij *Mijn verlustiging* wel op, maar *Galante dichtluimen* niet. In de beeldvorming die Da Costa voor Bilderdijk nastreefde, kwamen deze ‘walgelijke galante luimen’ niet te pas. De man die als voorganger moest gelden van het Réveil en die dus stond voor een intensieve geloofsbeleving, kon zich deze frivoliteiten niet gepermitteerd hebben, meende Da Costa. Toch had Hendrik Tollens in een exemplaar van *Galante dichtluimen* dat hij van zijn vader gekregen had het volgende geschreven en ondertekend:

> Dit bundeltje wordt door tijdgenoten van Bilderdijks jongelingsjaren aan hem toegeschreven. De waarheidsliefde van degeen, aan wie ik de mededeling te danken heb, is boven alle verdenking verheven. De niet aan Bilderdijk gewone spelling is een vermomming. Men zou moeilijk een ander jeugdig dichter van de tijd der uitgave (1780) kunnen aanwijzen, die met enige grond zou mogen verondersteld worden, de auteur van dit werkje te zijn.

Tollens had in zijn jeugd erotische verzen uitgegeven en was er dus bij gebaat als een ander hoogstaand dichter dezelfde voorgeschiedenis had. De kwestie van het auteurschap van *Galante dichtluimen* hield de gemoederen van de negentiende-eeuwse letterkundigen lang bezig. In de tijdschriften werd er menig artikel aan gewijd. Bij een herdruk van het bundeltje in 1869 kwam Johannes van Vloten op het vaderschap terug. Hij meende dat Bilderdijk zeker de auteur was, al had hij samengewerkt met een zekere Hendrik Riemsnijder.

De herdruk van 1869 laat zien dat de houding ten opzichte van erotica aan het veranderen was. Gezien het gedraai van Da Costa met Bilderdijk, gold het rond 1850 niet als een eervol wapenfeit wanneer een cultuurdrager tot de uitgave van erotica overging. In 1869 distantieerden de intellectuelen er zich niet meer van, zolang de belangstelling ervoor onder een wetenschappelijk mom gebracht kon worden. De uitgave werd gepresenteerd als een academische editie van een zeldzaam werk dat met diplomatische nauwkeurigheid weergegeven was. Op de titelpagina staan de namen van de uitgever en de geleerde inleider met hun titels: mr. A. van Brussel en dr. J. van Vloten. In de voorrede van de uitgever wordt een heruitgave uit 1859 bekritiseerd omdat die slordig was: gemoderniseerd en niet in de oorspronkelijke volgorde.

Hoezo porno?

Was pornografie in Nederland in de eerste zeventig jaar van de negentiende eeuw wel een bekend verschijnsel, al werd het dan onder tafel gehouden? Uit de weinige bronnen die er zijn, krijg ik niet de indruk dat er een levendige onderstroom was of dat er veel doorgegeven werd op de herensociëteiten. In de *Winkler Prins Encyclopaedie* van 1886 komt het woord nog niet eens voor. In het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal* worden geen negentiende-eeuwse bronnen geciteerd bij het lemma. Het *Chronologisch woordenboek van de Nederlandse taal* vermeldt dat het woord pas in 1929 voor het eerst in het Nederlands gebruikt werd.

Het drukken van pornografie was in principe niet verboden in Nederland, omdat er vrijheid van drukpers heerste. Het verspreiden ervan was echter niet toegestaan. Pornografisch drukwerk kon in beslag worden genomen. Voorzover mij bekend is dit slechts sporadisch gebeurd in de negentiende eeuw, en dan pas in de tweede helft. Noch in politiearchieven, noch in de archieven van de boekhandelswereld komt men

veel tegen over processen in verband met pornografie. Pas in de vroege twintigste eeuw botsen de preutse maatschappij en de toenemende losse moraal openlijk. Er is dan meer pornografie op de markt gekomen en er wordt zelfs voor geadverteerd. Net zoals we met de prostitutie hebben gezien, zijn de leidinggevende instituties van de maatschappij nog sterker verpreutst dan daarvoor. Er werd toen zelfs een Rijksbureau opgericht tegen de handel in ontuchtige uitgaven. Daar waren ambtenaren in dienst om schunnige boeken te onderscheppen.

Al is er geen massale handel in pornografische uitgaven geweest, er bestond wel degelijk een vitale kleine markt. De uitgaven circuleerden waarschijnlijk in zo'n beperkte groep dat er in het openbaar nauwelijks woorden aan vuilgemaakt werden. In de hoogste kringen zal pornografie uit het buitenland zijn gehaald, met name uit Frankrijk. Er werden naaktprenten verspreid en de eerste foto's van blote vrouwen en jongens gingen rond.

Op zoek naar geile titels

Maar laten we eerst eens proberen te achterhalen wat er wél bestaan moet hebben. Uit de officiële bronnen komen we vanzelfsprekend weinig te weten. Het gaat om drukken die, als ze verspreid werden, tot arrestatie konden leiden. Een uitgever zou er dus voor passen om er reclame voor te maken, tenzij hij op een of andere manier kon verbergen waar het eigenlijk om ging. Biografieën van hofpersonen kunnen bijvoorbeeld gaan over seksbelevenissen, zoals de *Karaktermatige beschrijving van het bijzonder leven en gedrag van Napoleon Buonaparte.* De ondertitel geeft aan dat er ook ‘een menigte geheime anekdoten betreffende de verschillende hoven van Europa’ volgen. Ook de antipaapse geschriften zijn vaak vermomde pornografische werkjes, zoals het bekende *Maria Monk, de zwarte non: Verhaal van haar lijden en ontmaskering van de zedeloosheid, uitspattingen en misdaden van het kloosterleven.* Elke keer als er een kwestie is waarbij de rooms-katholieke kerk op de voorgrond treedt, verschijnen er boekjes waarin de seksuele uitspattingen van paters, bisschoppen en pausen breed uitgemeten worden.

Lijsten van pornografische titels in de negentiende eeuw bestaan er niet. Ook is er nog nooit een veiling of tentoonstelling van dit materiaal geweest. Om te achterhalen of er misschien toch het een en ander geweest is, moet de onderzoeker op allerlei slinkse manieren de archieven

Prent uit een Frans pornografisch werkje over uitspattingen in het klooster, dat in Nederland circuleerde

en bibliotheken raadplegen. Ik trof wel titels aan die de fantasie in werking stellen, zoals *Geheimen der huwelijksmakelaardij onthuld* of *Kruistocht tegen een vijandin van het schone geslacht.* Soms vond ik titels van boekjes die ooit verschenen moeten zijn, maar niet meer in een bibliotheek voorkomen, zoals het aanlokkelijke *De bruiloft van Jacob Stootgraag.*

Om te achterhalen wat er allemaal verschenen is, kan ik ook een omgekeerde weg bewandelen. Niet zoeken naar wat er verspreid werd, maar naar wat er verboden werd. De beroemdste lijst van verboden boeken, de katholieke *Index Librorum Prohibitorum*, werd om de zoveel jaar aangevuld en aangepast. De negentiende-eeuwse index bevat vooral titels van vrijdenkers. Er staan Italiaanse en Franse boeken als *L'Art de connaître les femmes, Dell'arte d'amare* (Van de liefdeskunst) en *L'arte di conservare ed accrescere la bellezza delle Donne* (De kunst om de schoonheid van vrouwen te behouden en te doen toenemen) op die mogelijk onder de erotica gerangschikt kunnen worden. Veel gevaarlijker acht de katholieke kerk de negentiende-eeuwse moderne Franse literatuur, want vrijwel elke bekende schrijver komt voor op de index: Victor Hugo, Honoré de Balzac, vader en zoon Dumas, Gustave Flaubert, George Sand en Stendhal. Marquis de Sade wordt, in tegenstelling tot Casanova, niet apart vermeld: die valt blijkbaar onder een algemene categorie van verboden obscene boeken. Zelfs *Fanny Hill*, de bekendste pornografische roman uit de achttiende eeuw, krijgt geen aandacht.

Er staan weinig Nederlandse titels op de index. Slechts enkele traktaten uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog en het complete werk van geleerden als Erasmus, Grotius, Heinsius en Lipsius worden aangewezen in een uitgave van i860. Het lijkt erop dat voor de katholieken de pornografische titels niet met name hoefden te worden genoemd, het was duidelijk genoeg dat die onder de kerkelijke verboden vielen.

Zoals tegenwoordig de videotheek een afdeling porno heeft, zo zal de negentiende-eeuwse leesbibliotheek ook wel een hoek voor lichtzinnige literatuur hebben gehad. Een lijst van het bezit van leesbibliotheken zou dus misschien nog wat over porno kunnen prijsgeven. Helaas, de lichtzinnige werken werden grotendeels buiten de catalogus gehouden. In 1985 namen studenten van mij interviews af aan leesbibliotheekhouders die tussen de beide wereldoorlogen werkzaam waren. Waarschijnlijk kunnen hun ervaringen betrokken worden op de negentiende eeuw. Een vrouw, geboren in 1904, vertelde dat *Maria Monk* niet eens een nummer had in haar leesbibliotheek en maar heel af en toe werd uitge-

leend. Een Amsterdamse bezitter van een vooroorlogse leesportefeuille zei dat hij een klein partijtje 'realistische' boeken had. Wie daar eenmaal aan begon, raakte eraan verslaafd en las niets anders meer. Die realistische boeken werden in de eerste decennia van de twintigste eeuw niet in de catalogus opgenomen, en hij meende dat dat daarvoor evenmin gebeurde. In de overgeleverde catalogi van leesbibliotheken komen geen pornografische titels voor, al is er het een en ander dat zeker onder de zedeloze boeken viel. Zo zaten er in de leesbibliotheek van de Gebroeders Van der Hoek te Leiden titels als *De bruidsschat, of eene dochter des hemels en eene dochter der hel* en *De verborgenheden van Parijs*, die zeker niet bedoeld waren voor de jongedochters uit burgergezinnen die een abonnement hadden op de leestrommel.

Verzamelaars van vieze boekjes

Nog veel lastiger dan titels achterhalen is het om exemplaren vinden. Er is in Nederland in de negentiende eeuw voorzover we weten niemand geweest die stelselmatig pornografie heeft verzameld. Dit in tegenstelling tot Engeland. Hier leefde van 1834 tot 1900 de Victoriaan Henry Spencer Ashbee. Behalve de mooiste Cervantes-bibliotheek buiten Spanje had hij de grootste en beste particuliere collectie pornografie die er in die tijd bestond. Onder het pseudoniem Pisanus Fraxi gaf hij in 1877 de *Index Librorum Prohibitorum* uit, een bibliografie van 'curious and uncommon books'.

Zo frivool als zijn onderwerp was, zo streng was zijn aanpak. Hij probeerde een zo wetenschappelijk en volledig mogelijke beschrijving te geven van wat er bestond aan aanstootgevende boeken in Europa. Zowel de klassieke literatuur als de moderne werd door hem gewogen. Hij heeft een enorme hoeveelheid erotica in handen gehad. Veel daarvan had hijzelf in bezit. Hij wilde dat zijn collectie na zijn dood in de British Library terechtkwam. Hij kende echter maar al te goed de preutsheid van bibliothecarissen, dus koppelde hij de schenking van zijn erotica aan die van de Cervantes-collectie. Alleen onder de voorwaarde dat de pornografie opgenomen zou worden, kon de nationale Engelse bibliotheek ook de kostbare *Don Quichots* krijgen. De Ashbee-collectie kwam zo in openbaar bezit. Makkelijk toegankelijk is ze nooit geworden, want zelfs nu mogen onderzoekers alleen met een speciale toestemming van de directie de boeken inzien. Door toedoen van Ashbee zijn heel wat

exemplaren van pornografische uitgaven bewaard die anders zeker waren verloren gegaan.

Over gesloten collecties kan men in Frankrijk meepraten. In 1844 ging de Bibliothèque Nationale in Parijs over op een andere catalogisering en vanaf die tijd kregen boeken die niet vrij toegankelijk mochten zijn, een aantekening. Gaandeweg ontwikkelde deze marginalisering zich tot een gevestigd instituut: l'Enfer, de hel. In 1870 kregen de boeken uit de hel een apart teken en letterlijk een aparte afdeling, waar weinig mensen bij mochten komen. Pas in de nieuwe bibliotheek, die in 1995 openging, staan de boeken weer vrij tussen andere werken. Tot die tijd moesten onderzoekers die boeken uit de Enfer wilden inzien, zich steeds verantwoorden, zoals Dorelies Kraakman meemaakte, die voor haar proefschrift *Kermis in de hel* (1997) een onderzoek deed naar het vrouwenbeeld in de Enfer.

In 1978 is er een catalogus gemaakt van de boeken uit de hel. Hieruit blijkt dat de productie van pornografie in Frankrijk vooral bloeide in de achttiende eeuw. Het schrijven van erotica leek toen een tijdverdrijf te zijn voor de aristocratie. In de negentiende eeuw tot ongeveer 1870 komen er niet zo heel veel nieuwe titels uit. Nederlandse titels vindt men in de Enfer niet. Wel treft men in deze catalogus de bronteksten van uit het Frans vertaalde titels aan.

Nederlandse exemplaren van negentiende-eeuwse pornografie kan men met name in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam in handen krijgen. Topschrijver van de negentiende-eeuwse porno is de achttiende-eeuwse dichter en bonvivant mr. Pieter Boddaert! Zijn werk en zijn biografie werden geregeld herdrukt. Onder zijn naam gingen allerlei gedichtjes de wereld in die een vaderschapsproef vrijwel zeker niet zouden doorstaan, zoals een afgeluisterde tweespraak tussen een man die er een minnares, een ‘boel’, op na houdt en zijn echtgenote:

De vrouw:
Echtschender! ha! wel zo! bezit gij zulke streken?
En durft ge, als ik in 't ziekbed lig en kwijn,
En krimp van wee, en schreeuw van bittre pijn,
Zoo snood de band van 't heilig huwlijk breken?
En maakt ge uw boel, die daar geneugte in vindt,
Mij tot een schimp, nog bovendien met k..d?

De man:
Och, vrouwtjelief! het was, van al mijn leven,
Voor 't eerst, dat ik die euveldaad beging.
Uw goedheid wil ze uw echtgenoot vergeven!
Het was een lust, die me op die tijd beving:
Ook waart gij ziek; ik durfde u toen niet plagen:
'k Vond u te zwak naar lichaam en naar geest;
'k Had me anders wel...

De vrouw:
Gij durfde 't mij niet vragen?
Dan overtreft ge in domheid wel een beest!
Nooit, schobbejak! ben ik zó ziek geweest,
Of'k kon dát werk nog met gemak verdragen.

Pornotopia?

De Amerikaanse cultuurhistoricus Steven Marcus bracht in zijn studie over negentiende-eeuwse seksualiteit in Engeland *The other Victorians* (1964) als eerste twee lectuurgenres met elkaar in verband. Hij zei dat het literaire genre waarop pornografie het meest lijkt, dat van de utopie is. Pornografie is zelfs een vorm van utopie: aan de wensdromen van de lezer wordt tegemoetgekomen. Marcus gebruikt het woord ‘pornotopia’ om de functie van de pornografie te beschrijven.

Zijn redenering is als volgt. De plaats waar de seksuele handelingen plaatsvinden, is vrij invulbaar. Het gaat om eenzame kastelen, verborgen bordelen of weelderige appartementen van rijke stedelingen. De plek is eigenlijk irrelevant en zo algemeen beschreven dat die in elk land gesitueerd kan worden. Dit betekent ook dat moeilijk uit te maken valt of een pornografische roman een vertaling of origineel is. Omzetten van namen was vaak al voldoende om een boek al dan niet origineel te laten lijken. In de algemeenheid van de locatie komt pornografie overeen met utopische literatuur. Hetzelfde geldt voor de tijd waarin de handeling zich afspeelt. In utopieën is de tijd evenmin realistisch als in pornografie, waar het altijd bedtijd is en er altijd vrije tijd is. Even weinig werkelijkheidsgehalte hebben de personages. In utopieën kan de lezer zich identificeren met de belever van gedroomde werelden. In pornografie zijn de personen zo ingevuld dat de lezer zichzelf op de plaats van de

seksuele uitspatter wenst. ‘In pornotopia zijn alle mannen altijd potent; alle vrouwen zijn wellustig en in het bezit van een onuitputtelijke stroom sap of vocht of beide. Iedereen is altijd tot alles bereid en iedereen is oneindig gul met zichzelf.’

Dit soort ‘heldenpornotopia’ in de vorm van een uitvoerige pornografische roman, waarin een man zijn veroveringen door een aantal jaren heen beschrijft, heb ik in Nederland tot ongeveer 1870 niet aangetroffen. Verder gaat de omschrijving van Marcus wel op voor Nederlandse titels. In de bundels die ik gezien heb, staan potentie en vrouwelijke wellust hoog in aanzien. Plaatsen, tijd en personages zijn gewoonlijk diffuus aangegeven. Een uitzondering daarop vormen de vrouwen in Tübingen. Die zijn gezegend met fraaie boezems zo hagelwit als zwanendons. In *Amor in zijn lustprieel. Beschrijvende het schoon' der vrouwen- en maagdenboezems* wordt beweerd dat de Tübingse vrouwen volgens beëdigde verklaringen van rechtenstudenten aan de hogeschool hun borsten met plezier laten zien. In het algemeen worden er echter geen controleerbare feiten in de pornografie gegeven.

Met dubbele mond

Er is op basis van het weinige materiaal dat overgeleverd is, weinig stelligs te zeggen over de Nederlandse pornografie van de negentiende eeuw. De lezer lijkt in elk geval dol op dubbelzinnigheden te zijn. Hij geniet er blijkbaar van wanneer men een tekst onschuldig kan lezen, maar ook op een ‘schuine’ manier. Het naaigedichtje waarmee dit hoofdstuk begon dankt er zijn charme aan. Ook een gedicht van Pieter Boddaert op een koffiekan met een tapkraan kan op twee manieren gelezen worden:

> Wilt gij gediend zijn van mijn kraan,
> Die ge onder aan mijn buik ziet staan?
> Dan krijgt gij van dat edel nat,
> Dat in uw lieve kopje spat.

Nog ingenieuzer in zijn dubbelzinnigheid is een brief die afgedrukt werd in *Galante verscheidenheden en mengelingen* uit 1884. Als men de hele brief leest, is het een gewone galante tekst, maar wanneer men alleen de linkerhelft leest, heeft ‘Uw dienaar’ gerichte bedoelingen.

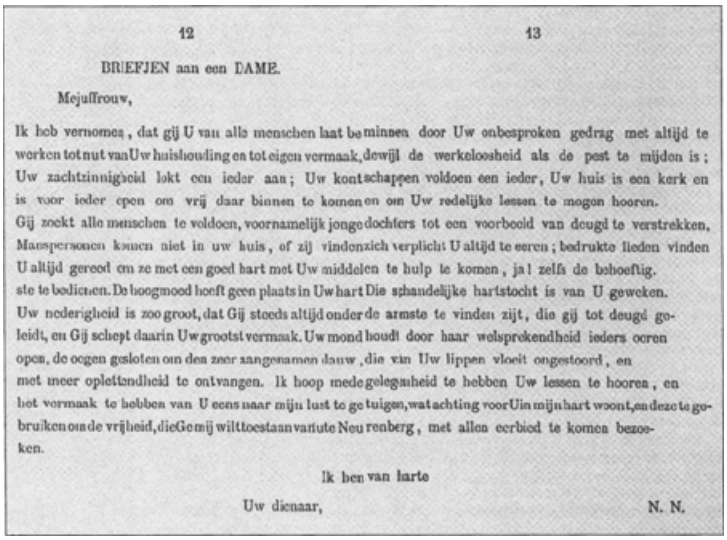

12 13

BRIEFJEN aan een DAME.

Mejuffrouw,

Ik heb vernomen, dat gij U van alle menschen laat beminnen door Uw onbesproken gedrag met altijd te werken tot nut van Uw huishouding en tot eigen vermaak, dewijl de werkeloosheid als de pest te mijden is; Uw zachtzinnigheid lokt een ieder aan; Uw kontschappen voldoen een ieder, Uw huis is een kerk en is voor ieder open om vrij daar binnen te komen en om Uw redelijke lessen te mogen hooren.
Gij zoekt alle menschen te voldoen, voornamelijk jonge dochters tot een voorbeeld van deugd te verstrekken, Manspersonen komen niet in uw huis, of zij vindenzich verplicht U altijd te eeren; bedrukte lieden vinden U altijd gereed om ze met een goed hart met Uw middelen te hulp te komen, ja! zelfs de behoeftig. ste te bedienen. De hoogmoed heeft geen plaats in Uw hart Die schandelijke hartstocht is van U geweken. Uw nederigheid is zoo groot, dat Gij steeds altijd onder de armste te vinden zijt, die gij tot deugd geleidt, en Gij schept daarin Uw grootst vermaak. Uw mond houdt door haar welsprekendheid ieders ooren open, de oogen gesloten om den zeer aangenamen dauw, die van Uw lippen vloeit ongestoord, en met meer oplettendheid te ontvangen. Ik hoop mede gelegenheid te hebben Uw lessen te hooren, en het vermaak te hebben van U eens naar mijn lust te getuigen, wat achting voor U in mijn hart woont, en deze te gebruiken om de vrijheid, die Ge mij wilt toestaan van u te Neurenberg, met allen eerbied te komen bezoeken.

Ik ben van harte

Uw dienaar, N. N.

Dubbelzinnige brief. Wie alleen de linkerkolom leest, leest iets anders dan wie de hele bladzijde leest

12 13
BRIEFJEN aan een DAME.
Mejuffrouw,
Ik heb vernomen, dat gij U van alle menschen laat beminnen door Uw onbesproken gedrag met altijd te werken tot nut van Uw huishouding en tot eigen vermaak, dewijl de werkeloosheid als de pest te mijden is; Uw zachtzinnigheid lokt een ieder aan; Uw kontschappen voldoen een ieder, Uw huis is een kerk, en is voor ieder open om vrij daar binnen te komen en om Uw redelijke lessen te mogen hooren. Gij zoekt alle menschen te voldoen, voornamelijk jonge dochters tot een voorbeeld van deugd te verstrekken. Manspersonen komen niet in uw huis, of zij vinden zich verplicht U altijd te eeren; bedrukte lieden vinden U altijd gereed om ze met een goed hart met Uw middelen te hulp te komen, ja! zelfs de behoeftigste te bedienen. De hoogmoed heeft geen plaats in Uw hart Die schandelijke hartstocht is van U geweken. Uw nederigheid is zoo groot, dat Gij steeds altijd onder de armste te vinden zijt, die gij tot deugd geleidt, en Gij schept daarin Uw grootst vermaak. Uw mond houdt door haar welsprekendheid ieders ooren open, de oogen gesloten om den zeer aangenamen dauw, die van Uw lippen vloeit ongestoord, en met meer oplettendheid te ontvangen, Ik hoop mede gelegenheid te hebben Uw lessen te hooren, en het vermaak te hebben van U eens naar mijn lust te getuigen, wat achting voor U in mijn hart woont, en deze te gebruiken om de vrijheid, die Ge mij wilt toestaan van u te Neurenberg, met allen eerbied te komen bezoeken.
Ik ben van harte
Uw dienaar, N.N.

Zo zijn we weer terug bij de maskers van de negentiende eeuw. De Nederlandse pornografie demonstreert het gedrag van de gewone burger. Naar buiten toe voldoet een tekst aan burgerlijke normen, maar in werkelijkheid gaat die over het vrolijke lustleven.

Bepaalde genres pornografie lijkt men in Nederland niet tegen te komen. De dikke avonturenpornoromans duiken pas aan het eind van de eeuw op. Flagellantistische porno, die in Engeland erg geliefd schijnt te zijn geweest, lijkt hier niet veel voor te komen. Slechts een enkel gedichtje uit *Venus-lusthof* over een dame met twee houten benen die, als ze op haar rug ligt, in de opwinding haar minnaar een stevig pak ransel toedient, komt in die buurt.

Het spel vangt aan in zoet verrukken,
De dame smaakt de hoogste lust,
En blijft hem immer vaster drukken,
Die zo vertrouwvol op haar rust;
Terwijl zij golvend voortbewegen
En 't minnewapen dieper dringt,
Ontvangt zij ook de milde regen
Die krachtvol aan de wel ontspringt;
Een kreet van ongekend genoegen
Ontsnapt daarbij, vrij luid, haar keel
En hij ontvangt, nog onder 't zwoegen,
Een stokslag op zijn achterdeel.
Haar vriend gaat voort in 't werk, zo teder,
Zij laat hem uit haar arm niet vrij,
Maar drukt hem vaster, en al weder
Voelt hij een slag op de andere zij.
Nogmaals een tik, en weder ene,
En immer woester wordt het slaan,
En op zijn billen en zijn benen
Vangt nu een wilde roffel aan.

In 't vrolijk spel dus opgeschrokken,
Wipt hij zich van de sofa af
En grijpt verwoed de beide stokken,
Waarmee men hem de roffel gaf,
Maar zijn verbazing was verdwenen
Na 't ruim genot van lust en min -

De man omvat twee houten benen,
De benen zijner hartsvriendin!

Tegennatuurlijke seksuele handelingen zou men kunnen vermoeden in het 'drolatiek' boekje *Kijk in 't gat! Mimisch-plastisch-dramatisch-rare-kikiaansche voorstelling door Xesbeth en Beëlzebub*, net zoals de meeste bijzondere werkjes overgeleverd in slechts één exemplaar. Het is echter een verzameling erotische roddels en schuine moppen.

Wat zou de verklaring kunnen zijn voor de sluimerende porno in de negentiende eeuw, na de veel royalere achttiende eeuw? Misschien kan er geen levendige handel in wellustige lectuur zijn als de gewone vormen van seksualiteit al uit de boeken gehouden worden. Het taboe op de seksualiteit in haar algemeenheid moest mogelijk eerst doorbroken worden, voor men er zich utopische voorstellingen van kon maken. Porno in deze jaren is een verbod bovenop een verbod, en waarschijnlijk was het spel met het eerste verbod al spannend genoeg.

Hoezeer dit verbod leefde, kan men zien aan de reacties op de eerste taboedoorbrekende boeken in de hogere literatuur. De verzamelde Nederlandse moraalpers spuugde verwensingen tegen Jacob van Lenneps *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* uit 1866, tegen *Lidewyde* van Conrad Busken Huet uit 1868 en Lodewijk van Deyssels *Een liefde* uit 1887. Van Deyssel schrok zo van de reacties dat hij zijn boek zelf kuiste voor de tweede druk. De infiltratie van pornografische elementen in de officiële literatuur in de tweede helft van de negentiende eeuw, werd blijkbaar als veel bedreigender ervaren dan de echte porno.

Wat halverwege de eeuw in Nederland wel floreerde, zijn beschrijvingen van het 'verborgen leven'. Diverse schrijvers maakten onder pseudoniem of anoniem openbaar wat er zich in de grote stad afspeelde in de betere kringen, en daaronder viel nogal wat hoerenloperij. W. Jonckbloet schreef als student zijn *Physiologie van Den Haag*, waarin hij ons door bordelen in de buurt van de Spuistraat leidt. Jan de Vries oogstte succes met *De verborgenheden van Amsterdam*, waarin herkenbare zakenlieden en criminelen beschreven worden. We kwamen ook al de *Gedenkschriften van Margo* tegen, met roddels over minnaressen van bekende personen in de Nes. Ook de verschillende uitgaafjes over de seksuele uitspattingen van Willem II en Willem III vallen in deze categorie. Vooral *Uit het leven van Koning Gorilla* baarde nogal wat opzien, ofschoon de uitgever niet vervolgd werd, waarschijnlijk omdat er nogal wat van de openbaringen op waarheid berustte, zoals deze:

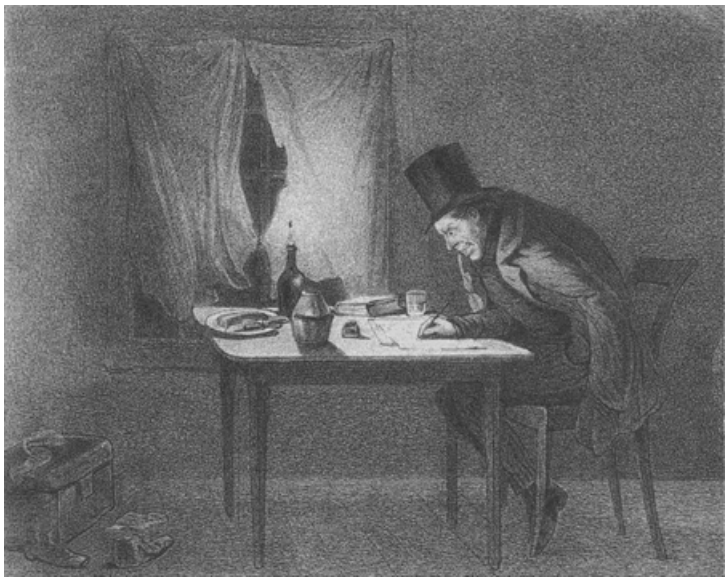

Een schrijver van fysiologieën

> Te C. in het hotel R. vertoonde hij (koning Willem III) zich naakt als een zwijn in de tuin, terwijl dames voorbijkwamen. Een Amerikaan die met zijn vrouw en dochters in dezelfde plaats gelogeerd was, dreigde hem voor zijn raap te blazen als hij zich niet behoorlijk kleedde, en klaagde hem aan bij de politie wegens 'aanslag tegen de zeden'. Gorilla werd daarop gedagvaard, maar antwoordde dat hij 'onschendbaar' was en hees ten teken daarvan boven zijn logement de vlag van zijn land.

Bij deze onthullende literatuur is de maskerade weer actief. De schrijver die een schandaal kan onthullen, trekt het masker van fatsoen bij anderen af. Tegelijkertijd is er geen onthuller die dat zonder pseudoniem doet. Daarmee maskeert hij zichzelf.

De onmatige realiteit

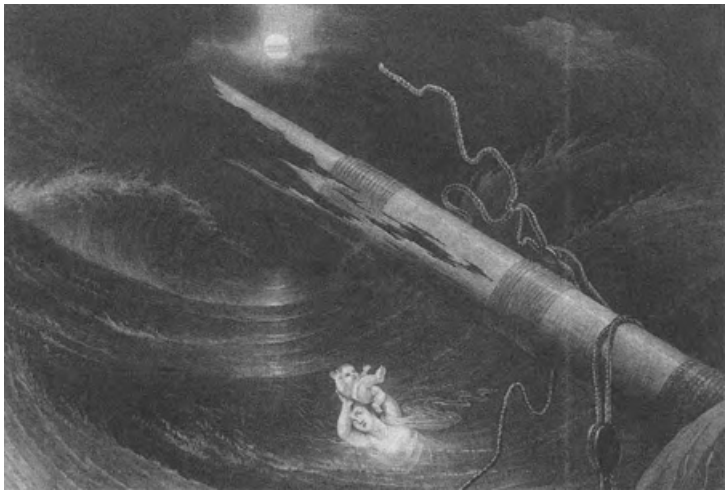

Moeder en kind in een schipbreuk

De arme was armer, de rijke rijker, de zieke zieker, de dood gruwelijker, de natuur meedogenlozer, de gelovige geloviger in de negentiende eeuw dan in onze tijd. In alle opzichten was de realiteit weerbarstiger dan de onze, wat tot heftiger contrasten leidde. In de kunst ziet men hoe deze contrasten uitgebuit worden. De landschappen op negentiende-eeuwse schilderijen zijn niet te vergelijken met die uit de achttiende eeuw. Alles is in beweging, wilde tegenstellingen overheersen de doeken, de harmonie is verloren geraakt. Een vredig grazend paard is vervangen door een steigerend ros, een pastoraal heuvelland is veranderd in een woest alpengebergte met dreigende kloven en neerstortend water, de kalme zee is een kolkend gevaar geworden met een schip in nood.

Ook in de literatuur is het contrast een belangrijk middel geworden om de aandacht van de lezer vast te houden. Hoop en wanhoop, genoeglijkheid en gevaar, liefde en haat wisselen elkaar in rap tempo af, en juist deze tegenstellingen maken de aantrekkingskracht van de grote romans van de negentiende eeuw uit. De dichtkunst heeft de contrastwerking bijna tot een genre verheven, zoals blijkt uit titels als ‘Voorheen en thans’ (De Schoolmeester), ‘Eerste en laatste reis’ (De Génestet), ‘Macht en onmacht’ (Beets).

Een van de contrastrijkste gedichten uit de negentiende eeuw is het lange verhaal *Guy de Vlaming* van Nicolaas Beets, uit zijn romantische tijd. Guy is een edelman die als pelgrim naar Palestina geweest is. Hij is verliefd geraakt op de mooie en vrome Machteld, een vondelinge. Als hij haar de kerk binnen wil voeren om te trouwen, staat aan de deur een vreemde zigeunerin die hem zegt dat dit huwelijk vervloekt is, maar Guy slaat haar woorden in de wind. Zij verdwijnt, en na enige weken doemt ze weer op en vertelt dat Guy met zijn bloedeigen zuster getrouwd is. Guy sluit zich op in een van de torens van zijn kasteel, kastijdt zich en vervalt tot waanzin. Machteld weet niet waarom hij haar afwijst en begrijpt niets van de schrik die hem overvalt zodra ze enige toenadering tot hem zoekt. Bij een van haar bezoeken krijgt hij een aanval

van razernij, waarin hij duivels om zich heen ziet. In een lange alleenspraak vol verwarde bijbelcitaten, reminiscenties aan de woorden van de zigeunerin en wanhopige pogingen Satan van zich af te houden doodt hij tenslotte zijn bruid en vervolgens sterft hijzelf door de schok. De waanzinsolo van Guy de Vlaming lijkt het meest op een van de waanzinaria's zoals we die uit de vroege negentiende-eeuwse opera kennen, die van Lucia di Lammermoor en van Lady Macbeth. In de vorm van de verzen is de verwarring zichtbaar: er is een wilde afwisseling van metrums, er zijn denderende reeksen rijmwoorden en half voltooide zinnen volgen elkaar op.

> ‘Zij komen’ - zo riep hij - ‘wat komen zij vroeg!
> Laat af! uw nabijheid is foltering genoeg!
> Wijk achter mij, Satan! gij kunt uw gebied
> Wel voeren, wel folteren al zie ik u niet!
> .....
> Ha! Tulband en heupzwaard gekromd als een maan!
> Ha! bloedige Bassa wat grijnst gij mij aan?
> De held is gevallen en doemling als gij;
> Verheug u en schater, de hel is nabij!
> [...]
> Weg, hondse Heidenen! weg van mij!
> Ontzie u! - Guy de Vlaming heet ik -
> Waan niet dat ik u dienstbaar zij, -
> Nee! Christus ken ik, Paulus weet ik,
> Maar, Tovenaren! wie zijt gij?
> [...]
> Ha! dolk van de Sultan, gij schuilt aan mijn borst,
> Nog zijt gij met bloed van Barbaren bemorst;
> Wees welkom! nog eens zult gij baden in bloed,
> Sterf heks! met uw rozen! Gij duivelengebroed!'
> Hij spreekt; en van zijn handen snort
> Een dunne dolk van blinkend staal: -
> Een luide gil klinkt door de zaal;
> En Machteld ligt ter aard gestort.

Direct na de waanzinscène volgt een stille natuurbeschrijving in een rustig ritme, waarin de zigeunerin rozen op de graven van de twee verdoemde geliefden legt.

De morgen rees, maar traag en flauw:
Geheel de lucht was donkergrauw;
't Was mat en vocht en dampig weer;
Een fijne regen daalde neer;
Daar lag een vale treurigheid
Op heel het landschap uitgespreid;
Een doffe tint, een doodse schauw,
Een loodzwaar floers van smart en rouw.

De kunst geeft weer hoe de realiteit ervaren werd. Harmonie was het doel, maar het lukte de burger niet altijd om de onmatigheden te bedwingen. Voor een deel is de natuur te sterk, voor een deel is de mens zelf verantwoordelijk. Als het noodlot de mens overvalt, heeft hij geen verweer. Dergelijke situaties zijn voor de kunstenaars inspiratiebronnen. In het dagelijks leven kan de mens invloed uitoefenen op de boze krachten. Talloos zijn de waarschuwingen voor onmatigheid. Drank en spel, vertier, spilzucht, dit is allemaal beheersbaar als de mens zich laat leiden door matigheid. In de boekjes die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgeeft, wordt hier de nadruk op gelegd. ‘Wilt gij toch uw gezondheid behouden, en in krachten steeds meer en meer toenemen, dan behoort matigheid in spijs en drank, matigheid bij anderszins geoorloofde vermaken, zoals dansen, paardrijden, schaatsenrijden en dergelijke lichamelijke oefeningen meer, matigheid vooral ook in de slaap, steeds uw toeleg te zijn,’ schrijft Siderius de Wal in zijn gedragsgids voor jongelui. ‘Wanneer men matig is in spijs en drank, dan slaapt men geruster, dan ontwaakt men frisser, dan wordt de ziel niet benauwd of ontrust; met matigheid is bijna alles onschadelijk; door onmatigheid worden de edelste gaven een langzaam werkend vergif.’ In dichtvorm pepert hij het zijn jeugdige lezers nog eens in:

Dwaze lust en blinde drift
Strooien op Gods gaven gif.
Door naar matigheid te streven,
Wordt des lichaams heil bewerkt,
Wordt de geest in kracht gesterkt,
Leidt de vreugde ons door dit leven.

Het hoeft niet altijd om de beheersing van groot kwaad te gaan. Dweepzucht in de godsdienst is even afkeurenswaardig als een te slap geloof.

Ook onmatigheid in zulke dingen als lezen of een verzameling aanleggen kan de orde verstoren. Te veel lezen werd gezien als een vorm van verkwisting van levenskrachten. De veellezer zou lui worden, en door zijn voortdurende verblijf binnenshuis, te midden van de ongezonde miasmen, ziekelijk worden. Al te veel lezen zou volgens de onderwijzer H. Suidingh het verstand verzwakken en de mens 'woordkarig en stom' maken, want het zou de ontwikkeling en vorming van eigen gedachten verhinderen.

Er zijn echter ook onbeheersbare entiteiten. Ziekte en dood, melancholie die uitmondt in zelfmoord, misdaad die voortkomt uit aanleg, daarop heeft het harmoniemodel geen vat en dan faalt het maakbaarheidsideaal van de negentiende eeuw.

Dominee C.E. van Koetsveld laat in een van zijn novellen een jongen die van plan is een lange reis te ondernemen een gang door de zalen van een ziekenhuis maken, samen met een medicus. Deze man wil de jongen inwijden in de gevaren die hem bedreigen op zijn reis, door hem te laten zien waartoe onmatigheid kan leiden. Achtereenvolgens toont de dokter hem een opgegeven alcoholist in delirium tremens, een man die door een wispelturig leven tot bittere armoede verviel en zijn laatste dagen in het ziekenhuis slijt, een krankzinnige die het slachtoffer is van zijn eigen hoogmoed, een freule die door het lezen van overdreven romannetjes dweepzuchtig geworden is en ziek en zwanger in het hospitaal wacht op haar bevalling, nadat ze zich had laten verleiden door een bruut. In de laatste zaal treft de jongen een vreselijk tafereel aan. Als hij aan de arts vraagt waarvan deze mensen het slachtoffer zijn, kijkt de man hem ernstig aan:

> 'Gij weet reeds de halve waarheid,' sprak hij: 'en er zijn zaken, waarin een halve waarheid schade doet, en het gissen en raden nog meer. Nu, daar gij de ruime wereld intreedt, moet gij die waarheid geheel en al, in haar naaktheid en afschuwelijkheid, leren kennen. Die twee kamers, waarin de mannen en de vrouwen zorgvuldig worden afgezonderd, zijn de donkere binnenkamers in het paleis van de Wellust. Daar behandelen wij de vreselijke ziekte, die als een schitterend bewijs dat er een rechtvaardige God is, op de uitspattingen der ontucht volgt.'

Verspilling van talent, gezondheid en levenskracht bedreigt de jongeling, en de opvoeders vragen in alle opzichten beheersing. Een andere

dominee-dichter, J.J.L. ten Kate, schreef speciaal voor jongelieden ‘bij hun intree in de wereld’ het boekje *Op 's levens tweesprong*, stampvol raadgevingen over de juiste middenweg. Kennisdorst en spaarzucht zijn even slecht als zij in onmatigheid ontaarden als wellust, gierigheid of geldzucht.

Jacob van Lennep schrijft in zijn reisdaghoek met afkeuring over de Groningse boeren die in het begin van de eeuw plotseling rijk werden door de stijging van de graanprijzen en toen hun rijkdom overdadig tentoonstelden. De landman vergat ‘dat de weelde van de stedeling hem niet paste als hij wilde blijven die hij was. Hij vergat dat niet alle jaren even voordelig zijn konden, en dat niets onbestendiger is dan fortuin. Hij liet grote schuren en woningen bouwen, zette er al de meubels in die getuigen van de meest verfijnde smaak, hij liet alles wat hij gebruikte van goud maken, lepels, vorken, kannen en kommen. Hij vergat dat hij ook eenmaal knecht geweest was en at niet langer met zijn dienstboden. Hij stuurde zijn kinderen naar een Franse kostschool, werd trots en hoogmoedig, ook ten opzichte van de hoogste burgers van het land en hij verzuimde zijn werk.’ Toen Van Lennep in 1823 door Nederland liep, waren de graanprijzen sterk gedaald en veel boeren kwamen in grote problemen omdat ze niet gespaard hadden voor slechtere tijden.

Maar te grote spaarzucht wordt ook afgewezen. Koningin Sophie vertelt over een rijke vrek in Hoorn die straatarm leeft: ‘Tijdens een van de laatste dagen van ons verblijf in Amsterdam heb ik een uitstapje gemaakt naar een stadje in Noord-Holland, Hoorn, waar ik (in een particulier huis) mooie schilderijen zag, en mooie oude gouden en zilveren bekers uit de Spaanse tijd... en een antiquiteiten! Daar lagen door elkaar: sieraden uit de dagen van Frans I, schatten uit China, prachtige voorwerpen van houtsnijwerk, ivoor, kastjes van lakwerk. De eigenaar rookt slechte tabak, woont in de donkerste hoek van zijn huis als een straatarme man, terwijl die verzameling miljoenen waard is.’ Sophie besluit dit verslag met de constatering dat volgens haar dergelijke types alleen in Holland of in de romans van Balzac bestaan.

Een groot gevaar wordt gezien in het spel, ook al zijn in Nederland niet zoveel casino's als in de andere Europese landen. Er waren in de grote steden wel speelholen, waar men voor grof geld kon kaarten of dobbelen. Als geld ontbrak, was altijd een woekeraar in de buurt bij wie men tegen hoge rente geld kon lenen. In een van de speelhuizen moet Reinier Bakhuizen van den Brink, de geniale redacteur van *De Gids* en scherpe analyticus van de Nederlandse cultuur, bij het kaartspel een

enorme schuld opgedaan hebben, waarvoor hij in 1842 Nederland moest verlaten.

Als geen ander kende Johannes Kneppelhout de onmatigheid van het studentenleven, vooral dat van jongens die door hun rijke afkomst hun leven in totale ledigheid zouden kunnen doorbrengen. Verschillende malen schreef hij over het gevaar van verslaving aan het spel: 'Zal ik spreken over het spel, ook al een gevolg van het ledig gaan, dat oorkussen des duivels, en van slecht gestoffeerde bovenkamers? een hersenschimmige artsenij tegen verveling en lusteloosheid, wanneer voor het ogenblik de andere prikkels verstompt zijn en niet meer baten willen. Bij de een is het een vuige dorst naar geld, afgunst in het mom van uitspanning, de kap der vreugde over de holle kaken van de nijd; bij de ander het vervangen van de gloeiende lavabeker uit het Lootsje; bij een derde het pogen om ongebreidelde schuldeisers, voor de maker wettig en zogenaamd eerlijk afgesloten goud, muilbanden aan te leggen.'

In het huiveringwekkende verhaal 'Spel', voert hij de lezer naar de speelzalen van Ems. Iedereen doet mee aan de roulette, behalve een fiere Russische graaf. Een passant vraagt hem waarom hij niet speelt, en dan volgt zijn verhaal:

> Ik walg van het spel; ik haat het, ik voed er een onverwinnelijke afkeer tegen. Ik geloof, dat ik mijn zoon vervloeken zou, wanneer ik hem aan de tafel betrapte. Het spel, terwijl de kampvechter met het blinde lot zijn geld in een klamme hand krampachtig vastklemt en op de inzet staroogt, misvormt de ziel tegelijk met het gelaat. Er zijn lieden, die geen lijken kunnen zien; ik kan geen spelers zien, zedelijk gestorven schepselen van God, en als ik die spooksels, met dat onthutste gelaat van hoop en vrees, hetwelk de valse eerzucht in een gareel van valse bedaardheid bedwingt, naast de bankier heb zien staan, zou ik ze mij vruchteloos voorstellen als toen zij nog in het schone leven verkeerden.

Hij vervolgt dat hij het spel beschouwt als iets laags, gemeens, verachtelijks, onedels, een broer van de diefstal, iets wat de geest afstompt en verdierlijkt zoals de drank en de opium. De oorzaak hiervan is zijn verblijf in een provisorisch gewondenonderkomen tijdens een van de Kaukasische oorlogen. Zwaargewonden lagen te krimpen naast stervenden. In een hoek had zich een groep dobbelaars verzameld. Hun wonden waren net verbonden en ze hadden het bevel om zich rustig te houden, zo

dat de wondkoorts geen kans zou krijgen, in de wind geslagen. Er werd een jonge officier binnengedragen met een verbrijzelde zij. Het bloed was bijna niet te stelpen. Toen de dokters hem bekeken, verbonden ze hem niet: hij zou het toch niet redden en er was te weinig verband voor iedereen. De Russische graaf bood hem zijn verband aan, maar in eerste instantie wees hij dat af. 's Nachts kwam hij erop terug en vroeg nu om linnen. De graaf wilde de stervende helpen en stond hem een stuk linnen af. Met zijn verbrijzelde lichaam sleepte hij zich naar de dobbelaars en zette het verband in bij het spel. De afzichtelijk verwonde, die halfnaakt en rood van het bloed naar hen toe kroop, werd met gejuich begroet. De graaf probeerde de man onder ogen te doen zien waarmee hij zijn laatste uren vergalde. De officier was ongevoelig voor zijn smeekbeden om aan God en zijn ouders te denken. Of hij speelt of niet, het zal zijn ouders niet helpen als zij straks de lijst van gesneuvelden zien. God, die hem in zijn jeugd geveld heeft, verdient niets anders dan hoon. De graaf zonk hierna zelf weg in bewusteloosheid. De volgende ochtend kwam hij bij en zag dat de jongen gestorven was. De handen, die het lijk gesloten tegen de borst hield, zaten vol goud, terwijl vele munten die hij in zijn laatste ogenblikken had laten vallen, de grond bedekten en tussen zijn kleding en bloedige ledematen waren geraakt. ‘Het was alsof het lijk in een stuip van voldoening lag over zijn winst en zijn mond zich tot een kreet van blijdschap opende. Bekropen door de dood en betrapt midden in de weelde der zegepraal, stond zijn laatste hartstocht in al haar walgelijkheid op zijn wezen gebrandmerkt in de onbeweeglijkheid van het graf.’ Nooit, zo besluit de graaf zijn verhaal, zal hij dat gezicht vergeten en dat is de oorzaak van zijn afkeer van het spel.

Onmatigheid is een rechtstreekse aanval op het harmoniedenken. De gewenste maatschappij is niet te realiseren als de mens niet meewerkt aan de beheersing van zijn zucht naar verderfelijkheden. Alles zou het burgergilde onder controle willen hebben, maar daarbij wordt het geconfronteerd met de onmogelijkheid om greep te krijgen op het hele menselijk leven. Het is onmogelijk de misdaad een masker van deugdzaamheid te geven, alcoholisten voor te stellen als gezelligheidsdrinkers, of meester te zijn over ziekte en dood. De werkelijkheid is soms een huiskat die zich laat aaien en kopjes geeft, maar veel vaker is zij een ontembare wilde kat, die krabt en bijt als ze in het nauw gedreven wordt.

Ziekte en dood

Er is een kind geboren,
Een jongetje in de mei,
De feestmaand, de uitverkoren
Der liefde en Poëzij.

Zijn wieg staat tussen rozen
En gouden regens in,
En bleke wangen blozen
Er bij - van moedermin!

Zo begint de jonge dominee Peter de Génestet zijn gedicht ‘Op een kind in Mei geboren’, geschreven bij de geboorte van zijn eerste zoontje, zijn vierde kind. Hij dicht op dezelfde manier in totaal elf strofen voort in die typische biedermeierstijl: idyllisch, met lichte klanken en in een dansend ritme. Ja, wat was hij gelukkig met zijn stamhouder. Zijn zusjes waren blij, zijn vaderhart vloeide over van weelde, liefde en dank, de hele natuur zong ‘het knaapje van de mei’ een welkom toe.

Acht maanden later schrijft De Génestet het gedicht af met klanken die klinken als mokerslagen en niets lieflijks meer hebben:

Een logen bleek u 't lied van mei,
Een droom - de beê der Poëzij.
De wind der duinen, klagend over
Uw moeders graf, door 't dorre lover,
Zong, kind der Lente, droef en bang
U ras een andere wiegenzang...
Toen vlood gijzelf naar beter dreven
En zijt geen tweede mei gebleven -
Wel mocht ge na dit wreed begin!
Ach toch, wat bloemen de aard kan geven,

Ziek kind

> Hij geeft geen meimaand in het leven,
> Die vroeg u derft, o moedermin!

Een leugen was dat lied van mij: De Génestet moet zich de dubbele klankbetekenis gerealiseerd hebben. Het woord waar het om gaat zet hij voorop, zodat het alle nadruk krijgt: een leugen. De poëzie was een droombeeld gebleken. Na een maandenlang ziekbed was de moeder van het kind aan tering gestorven. De wind die over haar graf streek, bracht het kind een ander liedje dan dat van mei. Zonder moederliefde was het kind geen tweede meimaand gegeven.

De crisis in het persoonlijk leven van De Génestet had ook een verandering in zijn schrijverschap gebracht. Hij legde zijn predikambt neer, niet alleen omdat hij in de laatste levensmaanden van zijn vrouw zo veel mogelijk bij haar wilde zijn, ook omdat hij niet meer wist wat hij met de kerk aanmoest. Hij wilde zich toeleggen op een leven als beroepsschrijver, en had zich voorgenomen iets te gaan schrijven wat in de Nederlandse literatuur nog niet bestond, iets in de trant van Heine of Musset, iets wat het leven van zijn eeuw zou spiegelen. Ook voor hem bleken er geen meimaanden meer te zijn. Op 2 juli 1861 overleed hij, nog geen tweeëndertig jaar oud. Weggesleept door een koorts, waarschijnlijk ook tering, de ziekte waar hij zo bang voor was dat hij al op zeventienjarige leeftijd aan een vriend schreef:

> Tering, tering. Die vreselijke ziekte heeft mijn lieve moeder ook weggerukt en die ideeën zijn genoeg om mij in de eenzaamheid van de nacht dikwijls in tranen te doen losbarsten. Ik kan zo diep rampzalig zijn. [...] Het is immer een idee fixe van me: jong sterven. Als het dan moet, graag als de 18-jarige Gilbert die enige uren voor zijn dood die heerlijke zwanenzang heeft gezongen. Ik ben nog geen vrienden met de dood, die vijand die mij zo velen van mijn hart en zijde heeft weggerukt, ik haat hem, verfoei hem, wens hem weg WEG.

De dood droeg geen masker. De dood was onvermomd aanwezig in heel de maatschappij. Hij was aanwezig op de oude kerkhoven, die nog om de kerk heen lagen, hij was hoorbaar als de doodsklok luidde, hij was zichtbaar in de rouwkleren die een jaar of langer gedragen werden, in het stro dat voor een sterfhuis gestrooid werd opdat de koetsen stilletjes konden passeren, in de deurbel die met doeken omwonden werd, in zwart omrande brieven die met zwarte in plaats van rode lak afgesloten werden.

Nog meer dan de zichtbare dood was er de dreiging van de dood. De vissersvrouwen beluisterden hem in de zee, de kraamvrouwen zagen hem loeren achter de kinderwieg, de boeren voelden hem achter de polderdijken, de arbeiders vreesden hem in de stoommachines. Er waren nog epidemieën, de pokken en de cholera waren niet bedwongen. Elke dag kon een bericht komen van het overlijden van een kindje, van een kraamvrouw, van een vriend, een jong meisje. Longontsteking, tering en mazelen waren dodelijke ziektes. Vrouwen werden in 1840 gemiddeld nog niet ouder dan achtendertig jaar, mannen nog geen zesendertig. Van elke vier kinderen die geboren werden, stierf er een voor zijn eerste levensjaar, en van de overgeblevenen stierf nog een kwart voor het zesde jaar. De achilleshiel van de negentiende eeuw ligt daar waar het manipuleren ophoudt en de mens volkomen machteloos wordt. Waar de negentiende-eeuwer ook triomfeerde, hoeveel hij ook zijn omgeving kon veranderen, hoeveel vooruitgang hij ook bewerkstelligde, tenslotte bleef hij toch een pion van de dood.

Een blauwe tong

De voornaamste doodsoorzaak van de negentiende eeuw is niet bekend. Statistisch onderzoek kwam pas tot ontwikkeling in de tweede helft van de eeuw, maar de methoden zijn ook dan nog niet zo ontwikkeld dat doodsoorzaken cijfermatig vergeleken kunnen worden. De Burgerlijke Stand, met zijn verplichting om geboorte en sterven nationaal te registreren, werd pas in 1811 ingevoerd. Eerder wist men niet precies hoeveel mensen geboren werden, trouwden en stierven. De oorzaak van het overlijden werd ook na de invoering van de Burgerlijke Stand niet stelselmatig opgeschreven. Veel mensen overleden zonder medische bijstand, niet alleen omdat ze geen geld hadden voor een arts, ook omdat het niet noodzakelijk geacht werd bij een voorspelbare dood een medicus te raadplegen.

Sommige artsen noteerden zelf hun bevindingen, zoals W.F. Büchner uit Gouda, die in 1842 constateerde dat in deze fabrieksstad een op de veertien kinderen dood geboren werd, in Amsterdam slechts een op de eenendertig. Hij probeerde er verklaringen voor te geven. In eerste instantie had hij gedacht aan de algemene verklaring die in de vroege negentiende eeuw gegeven werd voor allerlei ziektes: slechte uitwaseming van de bodem. Gouda was omringd door drassig land, waardoor

giftige moerasgassen in de dampkring kwamen. Maar Büchner stelde vast dat er andere steden waren waar de kindersterfte lager was en de uitwaseming even slecht. Hij had becijferd dat vooral de laagste klasse getroffen werd. Gouda kende een hoge armoede: 26% van de bevolking bestond uit bedeelden, tegenover 11% in Nederland gemiddeld. Büchner meende dat de oorzaak lag in de beroerde hygiëne in de arme wijken van Gouda. In tegenstelling tot de rijken hadden de armen van Gouda geen goed drinkwater en riolering bestond niet. Büchner was de eerste die statistische methoden toepaste om de algemene gezondheidstoestand van een stad te beschrijven. Hij liep daarmee vooruit op ontwikkelingen in de tweede helft van de eeuw.

Tot ongeveer 1840 heeft de medische wetenschap nauwelijks vooruitgang geboekt in vergelijking met de eeuwen daarvoor, en zijn artsen als Büchner uitzonderingen. Men heeft geen benul van besmettingsgevaren, er wordt nog met aderlatingen via bloedzuigers gewerkt, ziekenhuizen zijn sterfhuizen voor arme mensen. Er werd nog lang gesold met oude middelen. Hanna da Costa beschrijft in haar dagboek dat ze in 1826 een gevaarlijke krampkoliek kreeg. Een befaamde Amsterdamse arts werd erbij geroepen. ‘Na vier lavementen, pappen op de buik, besloot de doctor mij 6 bloedzuigers te leggen, welk middel door Gods hand werkelijk gezegend werd en mij dadelijk verademing schonk.’ Wat een heerlijk geloof dat zelfs bloedzuigers ziet als een goddelijke zegen.

Vier jaar later kreeg haar tweejarig dochtertje Esther de stuipen. In de nacht leek ze stervende. ‘Dadelijk werd de doctor ontboden, kwam ook, liet haar nog een warm badje geven, zuurdeeg aan de kuiten, maar tevergeefs. De Almachtige had dit tijdstip bepaald. Tot haar ontbinding van twee uur tot drieën had zij het vrij benauwd. Op dit uur werd het mijn innig verbonden echtvriend gegeven een gebed aan te vangen. Wanneer hij eindigde met de woorden: ‘Heer Jezus, kom haastelijk, ja kom haastelijk, amen’, ging haar ziel opwaarts en mijn kind, mijn enigste dochtertje was niet meer. Zeer groot was deze strijd voor mij, voordat ik dit dierbaar kind kon overgeven.’ Zuurdeeg aan de kuiten van een stuiptrekkend kindje: het is geen wonder dat men op God vertrouwde en niet op de medische mogelijkheden.

De oude medische stand beoordeelde ziektes op de uiterlijke verschijnselen. Een blauwe tong, kortademigheid, roodheid, weinig was voldoende om een klysma of een aderlating voor te schrijven. De doktoren deelden de ziektes in klassen in, zoals de biologen het plantenrijk geclassificeerd hadden. De vijf klassen voor ziektes waren koortsen, ont-

stekingen, bloedstortingen, zenuwaandoeningen en motorische gebreken. Elke klasse was weer onderverdeeld.

Een ziekte zag men als een soort organisch groeiende plant, die haar groei, hoogtepunt en verval kende. Zij nam bezit van het gezonde lichaam door verschillende oorzaken, die deels beïnvloedbaar waren, deels buiten bereik van de mens stonden. De lichaamsconstitutie werd als aangeboren beschouwd en die stond dus buiten de macht van de mens. Daarnaast had de mens met lichaamsfuncties te maken, en deze stonden wel onder controle van de mens zelf. Een sober dieet, evenwicht tussen rust en voldoende beweging zorgden voor een goed functionerend lichaam dat zich te weer kon stellen tegen boze invloeden van buiten, zoals kou, tocht, warmte en kwade dampen. Een lichaam had een goed leefmilieu nodig, en ook dit had de mens voor een groot deel in eigen hand.

Deze denkwijze betekent dat ziekte niet alleen als een fatum gezien werd dat de mens overkwam. Hij had wel degelijk invloed op zijn gezondheid, al waren er verraderlijke ziektes die hem konden treffen, ook als zijn lichaam in harmonie was. Beheersing, matigheid en evenwicht waren hier opnieuw de trefwoorden van het burgergilde. Gezondheid zou de beloning zijn voor degenen die zich hieraan hielden.

Kruipende wormen

Deze redenering gaat niet op voor de volksziektes die zich verspreidden ondanks een beheerste levenswijze. De leefomstandigheden van de mens konden wel in orde zijn, maar men veronderstelde ook dat er invloed was van het klimaat en de bodemgesteldheid van een streek. Ook kosmische invloeden konden een kwalijke uitwerking hebben. In het algemeen kon een bevolking daardoor bevattelijk voor ziektes zijn.

Epidemieën werden gezien als verstoringen van het evenwicht van het natuurlijk milieu. Men brak zich het hoofd over het ontstaan ervan. Er waren ziektes die tegelijkertijd op verschillende plaatsen konden uitbreken zonder dat de slachtoffers met elkaar in aanraking waren geweest. Dergelijke ziektes werden de epidemische ziektes genoemd, die niet van mens op mens overgebracht zouden worden en zich toch op een onvoorspelbare manier snel verspreidden. De cholera viel hieronder. De miasmen, die van veel onverklaarbaars de schuld kregen, zouden hier ook weer de veroorzakers zijn. Stilstand, rotting en gisting

wekten miasmen op die ziekmakend waren. Ze konden zich in de lucht, en vooral in de bodem ontwikkelen.

Daarnaast werden de besmettelijke (contagieuze) ziektes aangewezen, die als een soort wormen van het ene huis naar het volgende kropen als er lichamelijk contact of aanraking van dezelfde goederen was geweest. Van de smetstof (contagium) kon de reis beschreven worden als een onderzoeker alle patiënten in kaart gebracht had. Quarantaine en een verplaatsingsverbod zouden dan ook voldoende zijn om de verspreiding van de onzichtbare ziektekiemen tegen te gaan. De pest en syfilis werden als contagieus beschouwd.

Of het nu om contagieuze of epidemische ziektes ging, in beide gevallen was de particulier afhankelijk van de overheid om verspreiding of toename tegen te gaan. De miasmen konden zich vrijelijk verspreiden omdat er nog geen centrale regelingen waren op het gebied van drink-watervoorziening, vuilnisophaal of riolering. Weliswaar bestaan de miasmen niet, maar de veronderstelling erachter over ziekte en vervuiling klopt wel. Riolering, voorzover aanwezig in de steden, kwam uit in de grachten waar ook drinkwater uit gehaald werd. De inhoud van beerputten werd er illegaal in geloosd, evenals de afvalstoffen van fabrieken zoals leerlooierijen, azijnmakerijen en alcoholbranderijen. Kerkhoven lagen in de stadscentra om de kerken heen. In de Franse tijd was er wel een verbod geweest om rond de kerk te begraven, maar dat was in 1813 teruggedraaid. Na 1825 werd het begraven in een stadscentrum opnieuw verboden, na een onderzoek van hoogleraren in de schei- en geneeskunde. Alleen gemeenten met minder dan duizend inwoners mochten hun overleden dierbaren nog in het zicht houden.

De koepokinenting

De overheidscontrole op de volksgezondheid was nog niet op gang gekomen. In het nieuwe koninkrijk moest men nog wennen aan de mogelijkheden van centraal gezag, en bovendien was men zich nog niet voldoende bewust van de smetgevaren via drinkwater en een gebrekkige vuilafvoer. Wel werd in 1818 een Geneeskundige Staatsregeling ingesteld, waarbij voorgeschreven werd dat er plaatselijke en provinciale commissies ‘van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht’ zouden komen. Die moesten toezien op de naleving van medische wetten en de kwaliteit van de medische hulp.

Grof gezien waren er twee soorten dokters in de eerste helft van de negentiende eeuw. De academisch gevormde geneesheer, die op de universiteit de toenmalige medische kennis was bijgebracht uit de boeken, had tijdens zijn opleiding weinig contact gehad met patiënten. Daarnaast waren er de heelmeesters, die een gebrekkige scholing hadden gehad, maar dikwijls wel veel van de praktijk wisten. De heelmeesters waren de opvolgers van de achttiende-eeuwse chirurgijns en ze waren vaak bij hen in de leer geweest. In 1823 werd vastgelegd dat de heelmeesters hun opleiding aan de klinische scholen moesten hebben gevolgd, een soort hogere beroepsschool voor medische kennis.

De heelmeesters noch de geneesheren hadden de juiste antwoorden op de hoge sterftecijfers in met name Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland. Het was wel duidelijk dat het leven op zandgrond veel gezonder was dan het leven op moerassige grond, en dat in de dichtst bevolkte arme buurten van steden het sterftecijfer hoger was dan in de betere buurten. Dit was geconstateerd op basis van eerste pogingen tot statistisch onderzoek, waarbij de geologie van een stad of streek het uitgangspunt was voor de vergelijkingen.

Wat al eerder bijgehouden werd, waren de aantallen doden ten gevolge van epidemieën. De laatste pestepidemie had in 1720 geheerst. In de negentiende eeuw waren er in elk decennium wel een of twee uitbraken van cholera, pokken, roodvonk of mazelen. Vooral de cholera en de pokken eisten duizenden slachtoffers. De pokken werden een van de eerste besmettelijke ziektes waarop menselijke controle mogelijk was. Er heerste evenwel een grote angst voor de medische manipulaties, omdat die zich afspeelden op het terrein dat van oudsher alleen aan God toebehoord had.

Al in de vroege achttiende eeuw was een vorm van immunisatie voor de pokken ontdekt via menselijke besmetting. Het was een methode die in Constantinopel door de plaatselijke bevolking werd toegepast. De vrouw van een Engelse gezant liet haar zoontje tijdens een pokkenepidemie in Turkije op de lokale manier behandelen en dat had succes. Zij maakte die methode in West-Europa bekend. Een gezond iemand werd geïnfecteerd met de pokpuist van een lichte lijder. De gezonde werd gewoonlijk gematigd ziek en bouwde dan levenslang immuniteit op.

Er waren aan deze methode, die de variolatie genoemd werd, gevaren verbonden. Soms sloeg de ziekte toch genadeloos, dus dodelijk toe, en af en toe verspreidde zich door de variolatie een pokkenepidemie. Daar-

naast kwamen er vanaf de eerste toepassing bezwaren van religieuze aard. Het was verwerpelijk en onchristelijk om een gezond lichaam ziek te maken. Bovendien onttrok de mens zich op deze manier aan Gods invloed. De variolatie werd omarmd door de verlichte elite van de achttiende eeuw. Grote groepen werden er echter niet mee bereikt door de gevaren en de godsdienstige tegenwerking, maar vooral door het gebrek aan mogelijkheden om grote bevolkingsgroepen bij elkaar te krijgen en tot besmetting te bewegen.

In 1796 ontdekte de Engelsman Edward Jenner de inenting via dierlijke pokstof, waaraan minder risico's verbonden waren. Toch bracht ook de zogeheten koepokinenting grote discussie op gang in de westerse landen. Vooral in Nederland werd het een openbaar debat. Terwijl de Bataafse republikeinen, hun opvolgers, de Franse bewindvoerders, en tevens koning Willem I zich voorstanders betoonden van massale inenting, kwam er vanuit christelijke kringen heftige tegenstand. Willem I gaf beloningen en medailles aan geneesheren die meer dan driehonderd gratis koepokinentingen bij armen per jaar gaven. De invloedrijke Willem Bilderdijk en vooral zijn aanhanger, de arts Abraham Capadose, schreven intussen met virulente pen tegen de pokkenvaccinatie. Capadoses eerste antipublicatie dateert van 1823, zijn laatste van 1878.

Hun tegenstand was op niets anders gebaseerd dan op de christelijke moraal van non-interventie. Hun mening had grote invloed, niet alleen op de kleine luiden wier nazaten zich ook nu nog niet tegen meningitis of polio laten inenten, maar ook op het hele publieke vertoog in de negentiende eeuw onder theologen, juristen, politici en medici. En intussen stierven bij de pokkenepidemie van 1871 in Amsterdam, de woonplaats van Capadose, nog 2165 mensen aan de ziekte. Het in 1803 opgerichte Amsterdamsche Genootschap ter Bevordering der Koepokinenting voor Minvermogenden had niet voldoende verweer gehad tegen de onheilsgeschriften van Capadose.

De snelle dood

> En immer schrijdt zij voort; - in de onverwonnen vuist
> Klemt zij de scherpe zeis en plettert en vergruist
> Wat aâmt, en wordt niet moe van 't rustloos prooivergad'ren;
> Verdelging is haar leus; de doodklok kondt haar nad'ren

En meldt haar zegepraal; het snikkend angstgesteen
Der talloze offers nokt en reutelt om haar heen;
Een luide jammerkreet doet, waar zij treedt, zich horen
En klinkt, als feestmuzijk, haar liefelijk in de oren.
En immer schrijdt zij voort, van rijk tot rijksgebied;
De trotse vorst verbleekt, daar hij heur nad'ren ziet,
Zoekt angstig land en troon, als met een muur, te omgeven,
Maar 't wederhoudt haar niet: zij grijnst bij 't machtloos streven,
En stapelt lijken op en tast en hoopt ze opeen,
En wringt met lichten sprong zich over 't bolwerk heen
En woedt met dubbele kracht en kent geen mededogen.
[...]
Wie zijt ge, die heel de aard' met siddering vervult?
Gij, die, in duisternis en nevelen gehuld,
Niets dan verderving aâmt? Een vloekharpij, de kolken
Des afgronds uitgebraakt, om land op land te ontvolken?
Een helspook, dat, verwoed op 't mensdom toegesneld,
Voor Satans gruwelrijk uw weerloze offers velt?
Of slechts een dodend gif, in Delta's slibmoerassen
Door zonshitte opgeslorpt uit de uitgedampte plassen,
Dat, aan de lucht gehuwd, met d'adem binnensluipt
En, zwanger van verderf, onze aderen doorkruipt,
Tot de ether u verteert, of felle stormwindvlagen
Uw smetstof zaam'len en naar and'ren dampkring jagen?

Uit J.J.A. Goeverneurs gedicht uit 1832, de tijd van de eerste choleraepidemie in Nederland, blijkt hoe bang men was voor de onbekende en onverklaarbare ziekte. Wie is die verwoestende kracht, die met haar zeis meedogenloos verderf zaait? Het angstgesteun van haar slachtoffers klinkt haar als feestmuziek in de oren. Ze stapt met gemak over grenzen heen en lacht de vorst uit die zijn land met barricades omgaf. Is zij een hellegeest, of is zij een dodelijk gif uit het oosten, opgestegen uit moerassen, in de dampkring opgenomen en via de adem onze aderen ingeslopen? Goeverneur vraagt zich af of de cholera ook een miasme is. Net als de geneesheren beschouwt hij haar vooral als een angstaanjagend raadsel.

Een arts uit Utrecht beschrijft wat hem overkwam in 1832. Over de cholera was toen al veel geschreven, omdat zij in andere West-Europese landen al uitgebroken was. De verslagen daarover waren zo gruwelijk

dat met angst en beven gewacht werd op de eerste verschijnselen in Nederland. Hij werd bij een vijfjarig meisje geroepen, dat duidelijk de tekenen vertoonde die in de kranten beschreven waren. Ze lag in een kruiwagen in een koud achterhuisje. Talloze buren waren uitgelopen om de vreemde ziekte te bekijken. Op aandrang van de dokter trokken de toeschouwers zich terug, want hij wist van het besmettingsgevaar. Een man van zestig was niet te bewegen weg te gaan en bleef hoofdschuddend naar het kindje kijken. De dokter haalde de moeder over om het kind naar het nieuw ingerichte cholerahospitaal te brengen. Het lijdertje huilde luidkeels met de eigenaardige hese cholerastem en smeekte om bij haar moeder te mogen blijven. De oude man raakte hierdoor nog meer van streek. Nog was het kind niet weggevoerd, of de dokter zag dat de meelevende toeschouwer de ziekte ook had. Binnen een uur veranderde hij totaal van uiterlijk. Tien uur later was hij dood. Het kindje overleed na twee dagen.

'Wie zijt ge,' vraagt Goeverneur zich af, de ziekte voorstellend als een persoon. Precies dezelfde woorden gebruikt de dominee-dichter J.P. Hasebroek in zijn gedicht bij de grote epidemie van 1848:

> Wie zijt ge, o onbekende
> En ongewenste gast,
> Die, waar ik de ogen wende,
> Mij overal verrast?
> Richt ik naar 't veld mijn schreden,
> Ik zie u dreigend staan,
> En wil ik stadwaarts treden,
> Uw aanzicht grijnst mij aan.

De cholera sprak tot de verbeeldingskracht van dichters. Ze werden gefascineerd door het huiveringwekkende raadsel van de ziekte, die zich leek te onttrekken aan eerdere ervaringen die met epidemieën waren opgedaan. Wie ben jij, onuitgenodigde gast? Veel dichters van de bekommernispoëzie hebben erover geschreven: Nicolaas Beets, Bernard ter Haar, Adriaan van der Hoop jr., en de genoemde Goeverneur en Hasebroek. Toen de Italiaanse schrijver Alessandro Manzoni in 1827 zijn historische roman *I promessi sposi (De verloofden)* publiceerde, begonnen de gruwelverhalen over de cholera Europa te bereiken. Het boek is een soort reisverhaal van de pest. Het sloeg zeer aan in Europa. De angst van

De cholera deelt gratis drinkwater uit

de een en doodsverachting van de ander voor de pest zal zeker door de negentiende-eeuwse lezers in verband gebracht zijn met de cholera. In Nederland werd het in 1849 vertaald op de markt gebracht, kort na de hevige tweede cholera-epidemie.

Volk en overheid waren doodsbenauwd voor de ziekte, die tot dan toe nog niet in West-Europa voorgekomen was. Men kende de verschijnselen van cholera niet, wist niet hoe zij overgebracht werd, meende dat zij onberekenbaar was omdat zij een ander verspreidingspatroon vertoonde dan de pest. Ze leek op verschillende plaatsen tegelijk te kunnen uitbreken en bracht daardoor een groeiend gevoel van onveiligheid onder de mensen. Men stelde haar voor als een ongrijpbare misdadiger die overal op kan duiken, als een onzichtbare macht, als het vleesgeworden kwaad of als de straf van God voor het revolutionaire Europa. De eerste revolutiegolf van de negentiende eeuw vond plaats in 1830. Direct daarna kwamen de eerste berichten dat de ziekte oprukte vanuit het oosten. Het gerucht van haar komst verspreidde zich snel.

De beschrijvingen van haar optreden gingen de verbeeldingskracht te boven. De patiënten veranderden binnen het uur van uiterlijk. Helse krampen en een ondraaglijke dorst wisselden diarree en braakconvulsies af. Het gezicht viel in, de ogen begonnen uit te puilen, de stem werd hees en de huid verkleurde zwartblauw. De lijders voelden ijskoud aan. Tegen het einde kregen ze een merkwaardige glans in hun ogen, die schitterden als een spiegel waar licht in valt.

Ze waren zo koud dat men sommige patiënten voor dood hield, terwijl ze nog enige uren te lijden hadden. Er gingen verhalen rond van lijken die terwijl ze in de extra diepe kuilen zakten die voor de choleradoden gegraven werden, op het laatst nog tegen de kist tikten en gered werden. De schijndood is altijd al een fascinerend onderwerp voor literatoren geweest. In de negentiende eeuw kreeg deze weer volle aandacht in romans en gedichten door de choleradoden. Het thema is het bekendst uit Shakespeares zestiende-eeuwse *Romeo en Julia*, het is door Voltaire in de achttiende eeuw bespot in *Candide*, en in de negentiende eeuw duikt het weer op in Truitje Toussaints *Het Huis Lauernesse* en in gedichten van A.C.W. Staring. Zo'n gewaagde spot met dood en leven, zo'n balanceren op de grens tussen twee uitersten, zo'n onmatigheid in hoop en teleurstelling levert de literatoren precies de contrastwerking die men nodig heeft. Daarom dat ook in de schilderkunst het middeleeuwse thema van de dodendans opnieuw opgepakt werd. Er zijn tekeningen waarop de cholera voorgesteld wordt als een dansend geraamte

in bruidskledij, of waarop hij gekleed is als een notabele die de kinderen vers drinkwater aanbiedt.

De cholera is uit India naar Europa gekomen. In het moerasgebied van Bengalen heerste zij al vele jaren. Vanaf 1817 baande zij zich langzaam een weg naar Rusland, waar zij in 1830 de zuidgrens overschreed. Moskou werd in dat jaar getroffen. Russische legers namen haar mee naar Polen, waar militaire acties plaatsvonden tegen opstandige inwoners. Pruisen stelde langs de grens met Polen een scherpe bewaking in, maar ook Berlijn raakte besmet. Rijke mensen die de stad in koetsen wilden ontvluchten, werden tegengehouden door de menigte, die niet accepteerde dat de welgestelden zich konden onttrekken aan het lot. Engeland sloot zijn havens tegen schepen uit de Oostzee. Tevergeefs.

Na Engeland was Frankrijk aan de beurt. Begin 1832 kon men in de Nederlandse kranten lezen dat de cholera Parijs had bereikt, waar beduidend meer slachtoffers vielen dan in Londen. In Parijs werd het volk hysterisch. Wie zich ophield in de buurt van waterputten, werd ervan verdacht het water te vergiftigen. Wie een vreemd flesje bij zich droeg, zou de smetstof willen verspreiden. Kasteleins zouden de wijn vergiftigen en zelf antistof ingenomen hebben. Onschuldigen werden door het volk aangevallen en gelyncht. Het gerucht verspreidde zich dat artsen beloningen kregen voor elke arme die aan de cholera stierf. De apothekers verdrievoudigden de prijzen van geneesmiddelen, die overigens niet hielpen. Vluchtelingen uit Parijs brachten de ziekte over naar België, waar men even angstig reageerde als in Frankrijk. Het volk geloofde dat kwaadwillenden besmet snoepgoed aanboden aan kinderen.

Nederland had zich voorbereid op het uitbreken van de cholera. In 1831 had de regering drie bekwame artsen naar Duitsland gestuurd om de ziekte te bestuderen en deze hadden een rapport opgesteld met aanbevelingen. In elke grote gemeente moest een choleracommissie ingesteld worden, bestaande uit een notabele, een arts en een politiedirecteur. De steden werden verdeeld in wijken, waarin de wijkcommissie verantwoordelijk was voor de gang van zaken. Grote gemeenten kregen het advies een speciaal cholerahospitaal in te richten. Huizen waarin cholera heerste, kregen een bordje aan de deur. Als de zieken of doden uit huis waren, werd de woning ontsmet met de toenmalige middelen: luchten, azijn sprenkelen en chloorgas verspreiden. Choleradoden moesten direct de kist in zonder ze af te leggen, en ze moesten zo snel mogelijk in een dubbeldiep graf begraven worden.

De adviezen van de drie artsen waren voor die tijd vooruitstrevend.

Ofschoon ze meenden dat quarantaine niet hielp, en dat het niet duidelijk was of cholera nu wel of niet besmettelijk was, hielden ze er rekening mee in hun adviezen. Matigheid en reinheid werden als voorname middelen gezien om de cholera beheersbaar te houden. De gemeentebesturen volgden de adviezen op: in Utrecht werd een cholerahospitaal op de Breedstraat uitgerust. Het gebouw lag zo dat nieuwsgierigen op een afstand gehouden konden worden en doden onzichtbaar afgevoerd werden. Het gemeentebestuur besloot ook een inventarisatie van de hygiëne in armenbuurten te maken. De politie kreeg de opdracht om te onderzoeken of de regels over secreten uit nota bene 1733 wel nageleefd werden. Toen was bepaald dat er per zes huizen ten minste één secreet moest zijn. Bij inspectie bleek dat soms drieëntwintig huizen van één secreet gebruikmaakten, dat schuiten met secreetvuil dagenlang ongeloosd langs de kaden lagen en dat mestbakken met vuil bedstro en ander afval niet geleegd werden. In de Breedstraat was een slager die zijn slachtafval in een ongesloten mestbak kieperde. De stadsdoodskistenmaker bleek zo smerig te wonen dat zijn huis ontsmet moest worden.

De voorbereidingen op de komst van de cholera werden overal vrij stilletjes getroffen, omdat het burgergilde wilde voorkomen dat paniek en dus opstand zou uitbreken. Wel had de pers zich meester gemaakt van het onderwerp, en verschenen tal van brochuren met aanbevelingen hoe zich de ziekte van het lijf te houden. Religieuze leiders gebruikten de angst om de mensen aan te sporen zich tot God te wenden voordat hij het grote kwaad naar Nederland zou sturen.

De regering verwachtte dat de cholera, zoals alle kwaad, uit Frankrijk zou komen, en dus had men aan de Belgische grens verscherpte controle ingevoerd. Dit was des te makkelijker omdat er in verband met de Belgische opstand nog veel militaire troepen in Zuid-Nederland gestationeerd waren. Men had echter niet voldoende op de zee gelet. De cholera kwam Nederland binnen via een Scheveningse vissersschuit. De *Staats-courant* meldde begin juli 1832 dat ook in Nederland de Aziatische braakloop uitgebroken was. Hanna da Costa schrijft in haar dagboek: ‘De derde juli werden wij zeer getroffen door de tijding dat de cholera reeds te Scheveningen was. De hand des Heren was dan ook reeds over ons, en, mochten wij het maar met geheel ons hart gevoelen, zo recht nodig. Zouden wij het nog durven ontkennen, dat koningen en volkeren in diepe zonde liggen, en nog zulk een verharding? Och Heer, mocht gij toch in het hart van de koning werken opdat hij met kracht aandringt en een boet- en bededag beveelt.’

Tussen 25 juni, het binnenlopen van de visserspink, en 3 juli waren er al zesenveertig lijders waargenomen. Vier van hen waren binnen enkele dagen overleden. Direct trad het apparaat in werking. Verschillende steden verboden import van vis uit Scheveningen. Jaarmarkten en kermissen werden verboden. Willem I stelde inderdaad een nationale biddag in. Geneeskundige hulp aan armen werd gratis beschikbaar gesteld. Desondanks bereikte de ziekte in juli Den Haag, Katwijk en Rotterdam. In augustus waren Utrecht en Amsterdam aan de beurt. 'De 14de augustus 1832 brak de cholera alhier in Amsterdam uit. O Heer, de plaag is dan alzo in onze stad. Och, voorzie in alles,' schreef Hanna da Costa. In totaal stierven bij de eerste cholera-epidemie 10108 mensen.

De tweede uitbraak, in 1848-1849, was heviger en viel samen met een periode van hongersnood door aardappelziektes en hoge voedselprijzen. 22460 mensen werden het slachtoffer. Bij de laatste hevige uitbraak, in 1866-1867, vielen nog 21286 doden.

Van de verschillende besmettelijke ziekten in de negentiende eeuw heeft de cholera het meest onmatig toegeslagen. De pokken en de tyfus halen nog niet de helft van het totale dodenaantal van de cholera. Bovendien maakte de cholera de mensen radeloos, omdat ze zowel miasmatisch als contagieus leek te zijn, dus zowel een gevolg van vervuilde dampen als van smetstof. De snelheid waarmee een gezond mens in korte tijd kon vervallen tot een onherkenbaar wrak, was angstaanjagend. De machteloosheid van medici en de onverklaarbare resistentie van sommige mensen vergrootten het raadsel van de helse harpij.

Pas in 1883 ontmaskerde Robert Koch de boosdoener. Hij publiceerde de ontdekking van de cholerabacterie en wekte daarmee enthousiasme in medische kringen. Door de toegenomen hygiëne en de aanleg van waterleidingen waren de grote epidemieën echter al bedwongen. Zijn ontdekking bevestigde wel dat hygiëne de belangrijkste vijand van de cholera was.

Met smertende rouw over hun gemis

Er is een eiland ten noorden van Schotland waar de kindersterfte zo hoog is dat de bewoners hun kinderen het eerste jaar geen naam geven. Het loont niet zich te hechten aan een baby via een naam. Zouden mensen die de dood dagelijks om zich heen zien, minder verdriet hebben, minder rouwen om het verlies van een familielid of een vriend? Niets

wijst erop dat dit in de negentiende eeuw zo was. In brieven en dagboeken wordt smartelijk getreurd bij de dood. Jacob van Lennep verloor in 1833 plotseling een zoontje. Hij schrijft aan een vriend:

> ...ik keer om half negen terug en vind al de mijnen schreiende en kermende om de wieg van mijn jongste zoontje Willem Anne, die enige ogenblikken tevoren in een hoesthui gestikt was. - Gij kunt beseffen hoezeer dit plotseling en geheel onverwacht sterfgeval mijn vrouw aandoet. Zij heeft zoveel met dit kind doorgemaakt: Aart en gij weten hoeveel zorgen dat wurm vereiste en hoe wij ermee getobd hebben. Het arme zieltje heeft niet veel genoegen in zijn kortstondig leven gehad! [...] Al de kinderen, vooral Christiaan, zijn recht naar over het verlies van broertje. Mietje de kindermeid is troosteloos en zit volkomen ledig: daar het kind (schoon reeds anderhalf jaar) niet alleen zitten noch op de grond liggen kon, moest zij het altijd op de arm hebben.

In overlijdensadvertenties schaamt men zich niet om de omstandigheden van de dood te openbaren, zoals in deze uit een Rotterdamse krant van 28 juli 1812:

> Hedenmorgen, om 8 uur, overleed in de bloeiende ouderdom van slechts dertig jaar en zes dagen, na een genoeglijke echtvereniging van ruim 5 jaar, aan de gevolgen van het roodvonk, mijn dierbare echtgenote Hester de Vooys, mij nalatende vier jonge kinderen, waarvan een slechts 18 dagen oud is. Jan van de Linde.

De *Opregte Haarlemsche Courant* van 20 maart 1830 meldt:

> Heden is na een blijmoedig vertrouwen op de borggerechtigheid van Gods grote Zoon, de dierbare Heer Jezus, als de enige en volkomen Zaligmaker van vloek- en doemwaardige Adamkinderen, na een ziekte van enige dagen, overleden jonkvrouw Susanna Wilhelmina von Drebben. Zij stierf in de ouderdom van nabij negenenzestig jaar, nadat zij voor enige jaren haar waardige hoogbejaarde moeder S.C. von Drebben geboren Versluijs, en twee jonge zusters, als de laatst overblijvende des huisgezins, met smertende rouw over hun gemis, op dezelfde gronden, in de rust der eeuwigheid zacht en zalig had zien overgaan.

Vooral de advertenties van het begin van de eeuw zijn staaltjes van romantisch zwelgen in verdriet, zoals deze uit dezelfde krant:

> Door deze geef ik met het grievendst leedwezen aan naastbestaanden en bekenden kennis, van de treurige toestand waarin ik mij op het onverwachtst bevind; mijne dierbare en tedergeliefde Huisvrouw, NIESSIE MAARTEN NOMEN, door een bezetting op de keel en hevige koortsen, in de jeugdige ouderdom van 23 jaar en ruim één maand, met wie ik ruim 2 jaar in de genoegelijkste Echt mocht leven, werd mij heden voormiddag om 11 uur, door de Dood ontrukt, de gevoeligste slag die mij immer kond overkomen, en welke mij in de bitterste droefheid heeft gedompeld. - Ik hoop dat God mij zal ondersteunen, en dat niemand mijn droefheid door brieven van rouwbeklag zal vermeerderen, mij overtuigd houdende van een ieders deelneming in mijn ongeval.
> Westzaandam, de 16 december, 1800
> SIEMON NOMEN.

Rouwadvertenties waren een nieuw middel om overlijdens kenbaar te maken. Vooral de *Opregte Haarlemsche Courant* werd daardoor een soort familieannalenboek. De eerste rouwadvertentie was in 1793 in deze krant verschenen. Daarvóór waren aansprekers of doodbidders de aangewezen personen geweest om het overlijden van een bekende rond te zeggen in de buurt en bij opgegeven adressen. Met de toegenomen mobiliteit werd hun functie overgenomen door advertenties en rouwbrieven. Omdat de porto van brieven betaald moest worden door de ontvanger, vermeden families van een overledene het om bekenden op kosten te jagen en plaatsten dus liever een advertentie. Tot ongeveer 1825 zijn de advertenties heel direct in hun benadering van de dood, die dierbaren van hun nagelaten betrekkingen ‘afscheurt’ of ‘wegrukt’. De rouw werd uiterlijk getoond. Ten minste een jaar droeg een gezin van een overledene zwarte kleren. Bezoek aan het theater was in dat jaar ongepast. De brieven die men verstuurde, waren een jaar lang zwart omrand. Later vertonen de annonces wat minder uitgesproken rouwbeklag. Uit niets blijkt echter dat de dood, omdat die zo gewoon was, tot afstomping leidde. Elk dood kindje telde, gezien de hoge aantallen gedichtjes op overleden kinderen, zoals ‘Bij het lijkje van een kind’ van Hendrik Tollens:

't Kruipend rupsje, moe gekropen,
Afgetobd in de enge cel,
Brak zijn kluisje fladderend open,
Klapwiekte uit zijn dorre schel.
Zie, daar wiegt het, zie, daar zweeft het,
Aardse damp en druk ontvlucht;
Hoger vliegt het, hoger leeft het,
Zat gespeeld in lager lucht.
Voedster, droog de natte wangen,
Tuur niet op de dode pop,
Blijf niet aan het webje hangen:
't Vlindertje is niet weer te vangen:
's Hemels engelen vingen 't op.

Bij dit alles was slechts één troost: de dood was slechts een overgang naar het eeuwige leven dat God voor de uitverkorenen in petto had. De overledene is blij, schrijft Beets, die zelf van zijn vijftien kinderen er vijf vroeg verloor en wiens eerste vrouw het leven in het kraambed liet:

Wel wordt aan u nog menig traan gewijd,
Lief kindje dat we in 't vochtig zand begroeven
Maar ziet gij soms nog neder op ons, droeven,
Nu gij bij God een vrolijk Engel zijt?

Het negentiende-eeuwse optimisme houdt in dat in de doodspoëzie vrijwel altijd op de hemelse heilstoestand gewezen wordt. Ik ken geen doodsvers waarin de dichter betwijfelt of de overledene uitverkoren genoeg was om te mogen rekenen op de eeuwigheid. Wel is er een aangrijpend verhaal van François HaverSchmidt over een kind wiens kleine broertje verdronken is. Hij kan niet geloven dat God een onschuldig kind laat verdrinken. Het verhaal is uit 1867, wanneer het rotsvaste geloof van de eerste helft van de eeuw minder stevig geworden is. Hierover straks meer.

De dood in bedwang

Aan de groeiende twijfel aan God is een nieuwe ontwikkeling in de medische wetenschappen voorafgegaan. Rond 1840 maakt een jonge gene-

ratie artsen zich sterk voor wetenschappelijk onderzoek. Ze voert een constante strijd tegen de oude garde, die geen tijd in onderzoek stak. De nieuwe groep medici wordt de hygiënisten genoemd, in navolging van het buitenland waar de ombuiging al rond de jaren dertig had plaatsgevonden. Zij maken gebruik van statistieken om de gezondheidstoestand van bepaalde steden en bevolkingsgroepen te meten. Diagnoses stellen zij niet meer op basis van uiterlijke verschijnselen, maar zij onderzoeken sputum en fecaliën, en proberen door analyse tot een diagnose te komen. Deze generatie legt het verband tussen goed drinkwater, een functionerende riolering en de gezondheid. Zij zet zich in voor een opleiding van verplegenden. De openbare gezondheidsleer wordt een nieuwe wetenschap. Men berekende dat een sterftecijfer van zeventien doden per jaar per duizend inwoners een prijzenswaardig gemiddelde zou zijn. Steden die een hoger aantal hadden, zoals Den Haag, voelden zich moreel gedwongen om hygiëne bevorderende maatregelen te nemen.

Onder de hygiënisten waren nogal wat Amsterdamse artsen. Jan Pieter Heije, Gustaaf Voorhelm Schneevoogt en Jan van Geuns behoren tot de voortrekkers. Het zijn artsen met een grote bekommernis om de maatschappij, die tevens deel uitmaakten van de culturele elite van de hoofdstad, bevriend waren met literatoren en banden met het algemene culturele blad *De Gids* hadden. Hoeveel tegenwerking ze het in het begin kregen, blijkt wel uit een brief die een van de hygiënisten van zijn vader ontving toen hij als medisch student voor zijn dissertatie wilde praktiseren in een cholerahospitaal: ‘Ik ben er volstrekt en woedend tegen, dat gij uw welberedeneerd studieplan zoudt laten varen, om als halfbakken aide-médecin of chirurgijn in een cholerahospitaal te ageren.’ Deze student, Jan van Geuns, werd een van de sleutelfiguren in de vernieuwingen van de medische opleiding in Amsterdam. Hij kon echter niet verhinderen dat er hoogleraren aangesteld bleven die van geen veranderingen in de oude methoden wilden weten. De hoogleraar Leopold Lehmann heeft de dood van talloze Amsterdamse kraamvrouwen op zijn geweten omdat hij de resultaten van Ignaz Semmelweis over bestrijding van de kraamvrouwenkoorts afwees, ofschoon de cijfers van Semmelweis voor zich spraken en de toepassing van zijn antiseptische methoden slechts een kleine moeite zou zijn geweest.

Een bijzondere plaats onder de hygiënisten neemt Samuel Sarphati in, die weliswaar geen wetenschappelijke publicaties verzorgde en niet als woordvoerder optrad, maar toch grote betekenis gehad heeft voor de

volksgezondheid in de hoofdstad. Hij is een van die typische doordrammers van de negentiende eeuw, die met een onstuitbare energie verbeteringen ondanks allerlei tegenstand en tegenslag wisten door te drijven. Hij loste het probleem van de stadsvuilnis op door een maatschappij op te richten die het vuil ophaalde en dat naar schrale landbouwgronden bracht, waar het voor bemesting en ontginning gebruikt werd. Daarmee schiep hij in één moeite door werkgelegenheid voor een deel van de Amsterdamse armen. Vanaf 1848 kreeg hij van het Amsterdams stadsbestuur een algemene vergunning voor de vuilnisverwerking, tot 1875, toen de reinigingsdienst een gemeentelijke instelling werd.

Om de algemene gezondheidstoestand van de armen te verbeteren richtte hij op de Vijzelgracht een broodfabriek op, waar goedkoop en goed brood gebakken werd. Hij zette zich in voor verbetering van de woningen voor armen, nadat in 1874 een beschamend rapport over kelderwoningen verschenen was. Bijna vijfduizend kelderwoningen waren onderzocht, waarin 20644 mensen woonden; 73% ervan werd onbewoonbaar verklaard, soms omdat de stahoogte minder dan 1,60 meter was, soms omdat plassen water op de vloer stonden of omdat geen enkele vorm van luchtverversing mogelijk was. De kindersterfte in de kelderwoningen lag ver boven het gemiddelde, terwijl de armoede er niet groter was dan die in de kamertjes of afgeschoten zolders die ook aan gezinnen verhuurd werden.

De hygiënisten zagen ziekte als een teken van falend overheidsbeleid. Hun publicaties, waarvan een deel in *De Gids* verscheen, hadden grote invloed. Jan Pieter Heije, de arts-dichter, was een van de eersten die de knuppel in het hoenderhok gooiden. In 1838 klaagde hij de regering aan, die zich veel te weinig aantrok van de volksgezondheid: ‘Een schande is het dat niets gedaan wordt tot voorkoming of stuiting der syfilis, een schande voor de [genees]kunst dat kwakzalverij en ongeoorloofde praktijken schaamteloos het hoofd opsteken [...], dat wij niets van de gang der epidemische en endemische ziekten, niets over het toeof afnemen der bevolking, niets van de resultaten der vaccinatie, niets van openbare geneeskundige inrichtingen afweten.’ De regering, de ministers verzuimden hun taak, aldus Heije.

Ook in medische zaken stond de staat aan het hoofd van de piramide en had als een vader te waken over het welzijn van de onderdanen. Gezondheid was hier het harmonieproduct van een welvarende staat tezamen met zijn wijze artsen. Overal begonnen gemeentebesturen zich onder invloed van de geschriften van de hygiënisten verplicht te voelen

om de openbare hygiëne te verbeteren. Scholen en ziekenhuizen werden ingericht volgens hun instructies. In 1872 werd de Wet op Besmettelijke Ziekten aangenomen, met verplichte pokkenvaccinatie.

Ziekenhuizen waren tot in het midden van de eeuw iets waar de hogere stand zijn neus voor ophaalde. Wie de beschrijvingen van het Binnengasthuis en vooral van het Buitengasthuis in Amsterdam leest, kan zich dat voorstellen. In het Binnengasthuis lagen de zieken in onverwarmde zalen in kribben langs de wand. Boven hen hing het linnengoed te drogen. Operaties vonden plaats op een zaal waar nieuwsgierigen toegelaten werden. De arts C.B. Tilanus had de reputatie dat hij zo prachtig keizersneden met één haal van het mes kon uitvoeren. Vier op de vijf vrouwen bij wie hij de snede toepaste, overleefden het evenwel niet.

Bij het Buitengasthuis was de stank zo groot dat de artsen alleen langskwamen als het broodnodig was. Bij de Leidsepoort stonden klompen voor ze klaar zodat ze met droge voeten de patiënten konden bereiken. Een goot met afvalwater liep door de ziekenzalen. Malaria of 'tussenpozende koortsen' heersten er constant door de ligging in een moerassig gebied; 29% van de patiënten kwam er niet levend uit.

In 1882 werd een onderzoek naar beide ziekenhuizen ingesteld, waaruit bleek dat er bij het verplegend personeel werkelijk wantoestanden voorkwamen. Het personeel sloeg zieken die geen fooien gaven. Het sliep als gewaakt moest worden en gaf de voorgeschreven medicijnen niet. Tegen betaling konden de patiënten wel morfine krijgen. Voedsel voor de zieken werd door het personeel opgegeten. Ook werd door een oppasser het beste stuk vlees aan een vork geprikt en bij opbod verkocht. Het rapport leidde tot ingrijpen van de gemeenteraad.

Langzaam maar zeker veranderde de status van ziekenhuizen. Het sterfhuis voor armen is tegen het eind van de eeuw een gezondheidsfabriek geworden, waar specialisten hun vaardigheden op rijke en arme patiënten toepassen. Het genezingsproces is dan al zo verwetenschappelijkt dat men voor een aantal ingrepen verplicht in een ziekenhuis moest verblijven. Vanaf 1846 kon men de kunstmatige schijndood opwekken. De narcose deed haar intree. Louis Pasteur en Robert Koch ontdekten diverse veroorzakers van ziektes. Het vertrouwen in de medische stand groeide. Het aantal doden dat zonder begeleiding van een arts gestorven was, daalde. Bij een zieke werd vaker dan voorheen een dokter gehaald, en vanaf 1852 moest deze althans in Amsterdam ook de doodsoorzaak opschrijven. Na 1875 daalden de sterftecijfers in het westen zeer snel. Alleen al doordat de dood becijferd kon worden, leek de

Het tbc-kerkhof in Menton

wetenschap ook meer vat op de dood te krijgen. De hygiënisten zagen zich hierdoor als een soort rechters van de dood, die via de wetenschap zijn geniepige karakter konden ontmaskeren

De trage dood

In de Franse kustplaats Menton ligt hoog boven zee een kerkhof vol jonge doden uit de negentiende eeuw. Er zijn graven met Engelse, Hongaarse, Poolse, Nederlandse, Bulgaarse, Russische, Duitse namen. De doden zijn dertig jaar, achttien, zestien. Er liggen prinsen, graven, baronessen en kinderen van dominees bij. Uit medelijden met de doden lijkt de stad wel de mooiste plaats beschikbaar te hebben gesteld, met uitzicht over de weidse zee en de prachtig gevormde Frans-Italiaanse kustlijn.

Op de verwaarloosde graven staan de inscripties in vele talen uitgehouwen. Aan de onderkant van één graf zijn de woorden ‘concession à perpétuité’ gebeiteld. Een oude tuinman legde me uit dat de familie het stukje grafgrond in de negentiende eeuw gehuurd heeft voor de eeuwigheid en dat het graf dus niet geruimd zal worden. Wat de mens niet vermocht, heeft de natuur echter al gedaan. Veel stenen zijn gebroken en letters onleesbaar geworden. Bij een novemberstorm in 2001 zijn tientallen cipressen omgewaaid, die een deel van het kerkhof ontoegankelijk hebben gemaakt. Wanda Skarzynska, die leefde van 1851 tot 1885, is hier begraven ‘loin de mon pays, ma famille. Passants priez pour moi.’ ‘Hier ruht Emerich Schönwetter’, geboren in 1851 in Wenen, gestorven in 1872 in Menton. ‘Ter nagedachtenis aan Jacobus Wolters, geboren te Venlo 24 april 1859, overleden te Menton 12 maart 1881. Hij ruste in vrede.’ Broer en zus Frankie en Mary Ellen Tobin liggen er, kinderen van William en Eliza Tobin uit New York, ‘lovely and pleasant in their lives and in their death they were not divided’. Prins Gregoire Volkonsky, die achtendertig jaar oud werd, heeft een praalgraf, evenals jonkheer D.C.J. van Akerlaken, geboren in Hoorn in 1847 en gestorven in Menton in 1877. De doden liggen dicht op elkaar, geen centimeter is onbezet gebleven. ‘Here lies the body of Susan Katharine, the beloved wife of William George Barton Esq. She fell asleep in Jesus at Menton 27 november 1862 aged 30 years and her spirit hath returned unto God who gave it.’

In Menton kwamen de rijke longlijders van Europa bij elkaar. De

Engelse arts James Henry Bennet was na een zesjarig verblijf in Menton genezen van een vergevorderde tering en sindsdien schreef hij over het gezonde klimaat van de Côte d'Azur. Zijn vanaf 1860 uitgegeven boeken raakten bekend in heel Europa. Artsen die van zijn genezing gehoord hadden, schreven een verblijf aan de Zuid-Franse zeekust voor aan teringpatiënten. Een deel van de lijders die erheen togen, zal genezen zijn, voor velen was het al te laat. Ver van huis, vergezeld door een enkel familielid, stierf hier de welgestelde jeugd. Het leed en het heimwee in die laatste uren moeten groot zijn geweest en de schoonheid van de omgeving moet een schril contrast hebben gevormd met de wanhoop van de stervenden. De kisten die naar het hoge kerkhof gedragen werden, zullen slechts door een enkeling vergezeld zijn geweest. Een vreemde priester zal de laatste zegeningen gegeven hebben, een vreemde steenhouwer kreeg na enige tijd de opdracht om in een hem onbekende taal de inscripties te verzorgen. Om veel graven staan identieke ijzeren hekken, en daar lijken de graven zelf op bedden in een sanatorium. Alleen de zeer rijken konden zich een reis naar het zuiden veroorloven, maar waren zij wel te benijden?

Dan was de dood van Hanna da Costa, de negentienjarige dochter van Isaac da Costa, milder. Sinds november 1853 hoestte zij. In mei van het daaropvolgende jaar ging ze achteruit. Ze begon bloed op te geven. Haar medische behandeling lijkt een mengeling van oude en nieuwe praktijken te zijn. Weliswaar werd haar sputum onderzocht op longweefsel, maar toch werden ook bloedzuigers aangelegd. Rust en kalmte om haar heen werden voorgeschreven. De zieke leek eerst vooruit te gaan, tot de bloedspuwingen na enige weken terugkeerden. De hoogleraar die geraadpleegd werd, meende dat de noordenwind en het uitblijven van de maandelijkse stonden verantwoordelijk waren voor de achteruitgang.

Half juni zei het meisje zich opnieuw goed te voelen. Ze kwam uit bed en liep door het huis. De hele nacht daarna hoestte ze zonder onderbreking. ‘Bij ogenblikken breekt mij bijna het hart en alle kracht ontzinkt bij het gezicht van een zo jeugdige bloem zo te zien lijden,’ schrijft haar moeder. Twee dagen later begon ze over de dood te spreken. Ze was er niet meer bang voor, omdat ze van alles los was. Alleen tegen de scheiding van haar vader en moeder zag ze op. Dominee Beets bezocht haar, wat haar geest sterkte, maar haar lichaam afmatte. Een van de beste tekenaars van de stad maakte een portret van haar. Een vriend bracht ijs, een ander perziken. ‘En zou ik bij die gelegenheid niet danken mijn

Stervende tbc-lijdster

God, die te midden der diepe smarten zoveel vertroostingen zendt?'

Eind juni was zij zover achteruitgegaan dat de portrettekenaar haar bijna niet meer herkende. Ze kreeg morfine. Haar ouders waren beurtelings bij haar en lazen voor uit de bijbel. Op 25 juni stierf zij, nadat zij enkele malen de Heer gesmeekt had haar te halen. Haar moeder heeft haar laatste uren tot in details uitgeschreven. Om 8.18 uur in de ochtend, na een doorwaakte nacht, drukte ze de handen van haar moeder. 'Drinkt een weinig water. Zelfs de slikking mist. Zij kijkt mij met een gebroken oog aan. 1ste snik. Enige minuten later: 2de snik. 3de snik. Haar aardse leven is geëindigd op deze aarde. Haar ziel is bij de Heer, naar wie zij zo verlangend uitzag.'

Haar ziekte zou pas in de twintigste eeuw bedwongen worden. In 1882 ontdekte Robert Koch de tuberkelbacil. Het was een schok voor veel medici om deze moordenaar van de jeugd eindelijk te kunnen aanschouwen. Men had de tering meestal niet onder de besmettelijke ziekten gerekend en dacht dat ze een kwestie van aanleg was, een onbestrijdbaar natuurverschijnsel, dat in bepaalde families veel voorkwam en alleen met rust en goede lucht genezen kon worden.

De dood door tering verloopt langzaam. Het duurt lang voordat duidelijk is dat een kuchje niet een gewoon hoestje is, maar het begin van tering. De lijder ziet er in het begin nog goed uit, al vermagert hij. Tegen het einde kleurt een blos zijn wangen en komt een schittering in zijn ogen die met hoop en opleving verward wordt. Hij voelt zich dan zelfs opfleuren en denkt een nieuw leven te kunnen beginnen. Juist deze laatste opflikkering van leven heeft de tering tot een gewild onderwerp van kunstenaars gemaakt. In de sterfscène uit Verdi's opera *La Traviata* is die opleving het dramatisch spilpunt. De courtisane ziet haar enige ware liefde terug na een lang ziekbed. Ze voelt het leven in zich terugkeren, en wil met hem Parijs in om God te bedanken voor haar genezing en vergeving voor haar zonden te vragen. Ze probeert zich aan te kleden, maar bezwijkt in zijn armen. Even dramatisch is de dood van Mimi in Puccini's *La Bohème*, die zo stilletjes sterft dat haar minnaar in zijn verdriet niet eens merkt dat haar blos de doodsblos is. Beide opera's zijn gebaseerd op populaire literaire romans, respectievelijk *La dame aux camélias* van Alexandre Dumas en *Scènes de la vie de bohème* van Henri Murger.

Ook in de Nederlandse literatuur is tering een gewilde dood voor gevoelige jonge meisjes. Klaasje Zevenster is slachtoffer van de tering, evenals het kwetsbare toneelspeelstertje Flora uit J.J. Cremers roman

Tooneelspelers. De romanfiguren die aan het eind van de negentiende eeuw zelfmoord zouden plegen, lijden halverwege de eeuw aan tering. Beide soorten staan model voor vrouwen die niet kunnen leven met de moraal van hun tijd. De vrouwen van rond de eeuwwisseling nemen het sombere heft in eigen hand. De vroege soort sterft door het noodlot van ‘de witte dood’, zoals de tering genoemd werd. Ze was geen vuile dood, geen dood die afkeer verwekte door huidverkleuringen zoals bij de cholera, door puisten zoals bij de pokken. In zekere zin was ze een esthetische dood, en dat is ongetwijfeld met haar traagheid haar literaire aantrekkelijkheid.

Het bekendste gedicht over de tering in Nederland is De Génestets ‘Het haantje van den toren’. Een jonge, pasgetrouwde vrouw loopt in november even naar haar moeder en vat een verkoudheid. Het is het begin van een slopende ziekte, die haar dwingt tot een maandenlang bestaan in bed. Ze tuurt uit het raam naar het weerhaantje op de kerktoren. Als dat wind uit het zuiden aankondigt, zal ze naar buiten kunnen en dan zal ze genezen. De wind draait echter pas als zij naar het kerkhof gebracht wordt.

> November 't laatst, maar even toch, door storm en sneeuwjacht heen,
> Was ze uitgewipt naar moeders huis met overhaaste schreên.
> Men knorde op 't onvoorzichtig kind; zij - kuchte, met een lach....
> Doch 's avonds van dat wit gelaat ontroerde wie haar zag.
> En sedert ving haar lijden aan; de kiem der wrede kwaal,
> ‘Die langzaam moordt, als sluipend gif, en wis als 't grievend staal,’
> Schoot wortelen in heur jonge borst...

In de literatuur zijn het vooral vrouwen die aan tering sterven. In het werkelijke leven stierven evenveel vrouwen als mannen. Het aantal tbc-doden in de negentiende eeuw is niet geregistreerd. Er schijnen meer slachtoffers gevallen te zijn aan tering dan aan de pokken- en choleraepidemieën tezamen. De tering hield dan ook geen rekening met stand, godsdienst of streek. Zowel de herbergierszoon Jan de Graan als het koningskind prins Alexander stierf eraan, zowel de hoer Violetta Valerie als de dichter John Keats.

Zelfmoord

In het diepst van het woud
- 't Was al herfst en erg koud -
Liep een heer in zijn eentje te dwalen.
Och, zijn oog zag zo dof!
En zijn goed zat zo slof!
En hij tandknerste, als was hij aan 't malen.

'Ha!' dus riep hij verwoed,
''k Heb een adder gebroed,
Neen, erger, een draak aan mijn borst hier!'
En hij sloeg op zijn jas,
En hij trapte in een plas;
't Spattend slik had zijn boordjes bemorst schier.

En meteen zocht zijn blik
Naar een eikentak, dik
Genoeg om zijn lichaam te torsen.
Daarna haalde hij een strop
Uit zijn zak, hing zich op,
En toen kon hij zich niet meer bemorsen.

Dit zijn de eerste strofen van het bekendste gedicht van Piet Paaltjens, 'De zelfmoordenaar'. Men weet hoe het gedicht verder gaat: de man hangt een paar seizoenen aan de boom, tot het zomer wordt, een paartje door het bos zwerft en een mooi plekje om te vrijen zoekt, als een laars van het reeds langverteerde been afglijdt. 'In een wip was de lust om te vrijen geblust,' merkt Piet Paaltjens droog op.

François HaverSchmidt, de student die in Leiden gelukkig was en als dominee in Schiedam periodiek aan zware depressies leed, creëerde deels uit spielerei, deels om zijn zwaarmoedigheid de baas te blijven een alter ego, Piet Paaltjens. Deze kreeg alle ruimte om diep bedroefd en

hoogverliefd te zijn, om te rouwen om verloren vriendschappen en kortstondige liefdes. De gedichten van Paaltjens trokken in de tijd van verschijning al veel liefhebbers, vooral omdat de grens tussen echt gevoel en overdrijving, spotternij en intense passie erin vervaagd is. Toen was nog niet duidelijk hoe HaverSchmidt zelf in een broos evenwicht tussen levenslust en melancholie leefde. In een depressie koos hij voor een gruwelijke zelfmoord: hij hing zich op aan het gordijnkoord van zijn bedstee. De naaister van de familie HaverSchmidt vertelde in i960: 'Er was een bedstede in dat huis en daarin heeft hij zijn laatste strijd gestreden, de tekenen waren zichtbaar doordat hij met zijn schoenen het beschot heeft bekrast'.

Literaire en werkelijke zelfmoord zijn in de negentiende eeuw bijna niet te scheiden. Van historische zelfmoorden werd fictie gemaakt, terwijl zelfmoorden in boeken besproken werden alsof ze werkelijk gebeurd waren. Als ergens de grenzen tussen fictie en werkelijkheid vervagen, is het wel in de zelfmoord. De fascinatie voor het thema is weliswaar zo oud als de literatuur zelf, maar in de negentiende eeuw lijkt de eigenhandige dood een bijzondere aantrekkingskracht te hebben op letterkundigen. Nu hoort het thema bij de vaste patronen van de Romantiek zoals die uitentreuren beschreven zijn in inmiddels verouderde studies over de negentiende eeuw. Verheerlijking van de combinatie van dood, verval en schoonheid culmineert volgens Mario Praz in de Romantiek. Zelfmoord, vooral als die door een jeugdig genie gepleegd wordt, is geheel in de stijl daarvan.

In andere studies over de negentiende eeuw bestaat de neiging om de preoccupatie van de negentiende-eeuwers met de zogeheten zwarte zijden van het bestaan op de korrel te nemen. In Nederland zou de Romantiek als stroming nauwelijks bestaan hebben, en de zwarte Romantiek zou vrijwel geheel afwezig zijn. Opvallend is dat literair-historici die dit beweren hun stelling niet onderbouwen met een studie van wat de Romantiek in het buitenland dan wel geweest is, noch met een onderzoek van de Nederlandse literaire werken zelf. Wie de moeite neemt om de rijke Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw werkelijk te lezen, komt voor verrassingen te staan. Dit geldt ook voor zelfmoord als literaire icoon.

Zelfmoord wordt in de negentiende-eeuwse literatuur voornamelijk op twee manieren gebruikt. Enerzijds is er de heldenzelfmoord. Een jonge man of vrouw komt voor een keuze te staan tussen toegeven aan

Zelfmoord door ophanging in totale verlatenheid

een onverdraaglijke toekomst of deze niet accepteren en het leven opofferen zodat een compromisloos beeld van de zelfmoordenaar overblijft. Dit zijn de helden van de negentiende eeuw, de Werthers, de Chattertons, Heinrich von Kleist en zijn vriendin, literaire fictieve helden en literatoren wier leven tot fictie is gemaakt. Dit zijn de zelfmoordenaars die niet kunnen leven volgens de normen van de maatschappij en zich niet wensen aan te passen aan haar regels. De dood is dan eervoller dan het compromis. De moraal die in de gewone maatschappij zelfmoord veroordeelt, vervalt voor deze vorm van zelfmoord, of die nu fictie of werkelijkheid betreft. In deze zelfmoorden vloeien ze dan ook moeiteloos in elkaar over. Historische aanslagen op het eigen leven krijgen een grandeur, terwijl zelfmoorden uit de literatuur opgenomen worden in het culturele debat.

De andere soort zelfmoord heeft wel met de moraal van de werkelijkheid te maken. De keerzijde van de heldenzelfmoord is de oneervolle zelfmoord van de ontaarde man of vrouw. Ook hier gaat het om personen die niet kunnen leven volgens de normen van de maatschappij, maar nu is het de geordende burgermaatschappij die een moraal eist waaraan niet voldaan wordt. Zelfmoord wordt hier voorgesteld als het gruwelijkste waartoe een mens kan vervallen en de straf voor dronkenschap, malafide geldtransacties, uitvreten van armen of hoerenloperij.

Zowel de eervolle als de oneervolle zelfmoord heeft dus te maken met de eisen van de maatschappij, alleen worden in het ene geval de onaanvaardbare eisen gesublimeerd tot een heldendaad, en in het andere geval straft de onaangepaste zichzelf met de meest onherroepelijke straf die bestaat. Bovendien krijgt hij nog een trap na door de publieke afkeuring van een dergelijke zelfmoord. Beide soorten zijn op allerlei manieren omgestoofd tot literatuur, maar bij de laffe soort is zelden een historisch personage aanwijsbaar. Als er een pendant in de werkelijkheid is, is die niet direct herkenbaar. In het negatieve is er ook weer een voorbeeldfunctie: wie zó handelt, kan alleen desastreus eindigen. Vaak wordt hierbij naar de Christusverrader Judas uit het Nieuwe Testament verwezen, die uit wroeging over zijn daad zichzelf ophing.

Bij de eervolle zelfmoord horen andere hulpmiddelen dan bij de oneervolle. Verdrinking en verhanging horen bij de lage soort, terwijl de sublieme zelfmoord gepleegd wordt met het mes, pistool, vergif of, fraaie variant, door zelfontploffing of door van een toren te springen. Vooral verhanging is een teken van een gruwelijke dood. Wie zich zo

ombrengt, zendt daarmee het teken uit dat hij zich beschouwt als een judas, die deze straf verdient.

Er zijn twee zelfmoorden in de Europese Romantiek tot een soort oervoorbeelden van de eervolle suïcide gemaakt: de reële zelfmoord van Thomas Chatterton en de literaire zelfmoord van Werther.

De literaire zelfmoord die in de late achttiende en vroege negentiende eeuw de meeste indruk maakte, was die van Werther uit Goethes brievenroman *Die Leiden des jungen Werthers*, al moet de mare dat de roman een golf van zelfmoorden teweegbracht, zeker voor Nederland, gebagatelliseerd worden. De overgevoelige, introverte Werther, verliefd op een reeds verloofd meisje, kan niet leven met de eisen van de burgerstandenmaatschappij en beneemt zich het leven. Weliswaar schreef Goethe zijn roman in 1774, maar de radeloosheid van Werther was blijkbaar zo herkenbaar dat de ene herdruk op de andere volgde en bewerkingen voor toneel en opera gemaakt werden tot diep in de negentiende eeuw. Overigens gebruikte Goethe een zelfmoord in zijn eigen kennissenkring als bron voor zijn roman. Werthers zelfmoord is een edele zelfmoord, zoals blijkt uit het middel dat hij gebruikt (het pistool) en de afwezigheid van morele afkeuring van zijn daad in het boek zelf.

Vergelijkbaar met Werthers zelfmoord ten gevolge van maatschappelijke uitsluiting is de versterving van Guy de Vlaming uit Nicolaas Beets' gelijknamige romance, geschreven in zijn studententijd onder invloed van Byron. Ook hier is sprake van een gevoelige held, onmogelijke liefde en sociale normen waaraan niet voldaan kan worden. Guy doodt zichzelf door uithongering en kastijding.

De Engelse veelbelovende dichter Thomas Chatterton pleegde in 1770 op zeventienjarige leeftijd zelfmoord. De jonge klerk, die slechts een armenschool bezocht had, zette nog voor zijn vijftiende de Engelse kritiek op een dwaalspoor door een vervalsing. Hij pretendeerde gedichten van de monnik Rowley gevonden te hebben, die rond 1400 geschreven zouden zijn. In werkelijkheid had hij ze zelf op vergeeld perkament geschreven in een namaak Oudengels. Toen hij dit bekendmaakte, reageerde de kritiek hooghartig: zulke mooie verzen kon de eenvoudige klerk niet geschreven hebben. Zijn eigentijdse verzen werden niet opgemerkt, en de wanhoop greep hem aan. Hij beging zelfmoord door arsenicum in te nemen ‘om daarmee de aandacht van de wereld op zichzelf en zijn verzen te vestigen, en tegelijk om de wereld

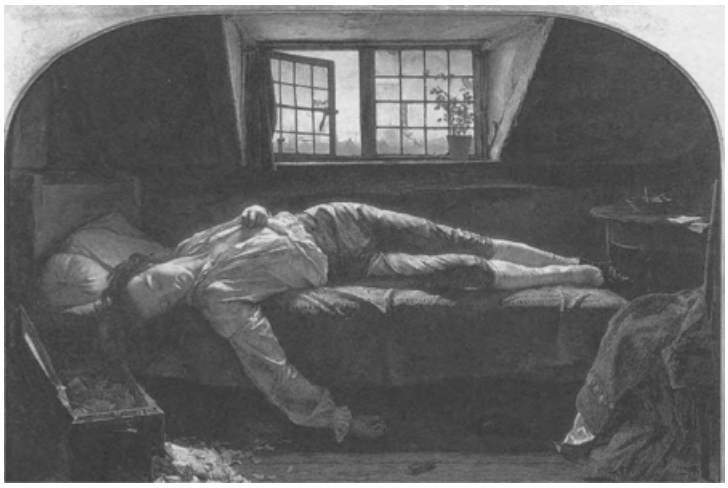

Thomas Chatterton na zijn zelfmoord

voor haar achteloosheid jegens zijn genie te straffen', zoals Jeroen Brouwers stelt in zijn boek over zelfmoordende schrijvers. Vóór zijn dood versnipperde hij de manuscripten van zijn ongepubliceerde verzen.

In de Tate Gallery in Londen hangt een geromantiseerde voorstelling van Chattertons dood door de schilder Henry Wallis. De lijkbleke jonge dichter wordt beschenen door een mysterieus licht, waardoor hij eerder op een marmeren Griekse god lijkt dan op een verstarde dode pauper. Zijn mooie lichaam ligt op een armoedig bed, het hoofd hangt licht naar beneden en vestigt de aandacht op een kist met versnipperde manuscripten, zijn rechterhand reikt naar de grond en omknelt nog enig verscheurd papier. Wallis' schilderij uit 1856 is de apotheotische verbeelding van de heldenverering die Chatterton te beurt viel in de negentiende eeuw. Hij gold als het embleem van het door de burgermanswereld geslachtofferd genie. Wordsworth, Coleridge en Keats wijdden gedichten aan hem. Chatterton speelt een hoofdrol in zowel een roman als een toneelstuk van Alfred de Vigny, *Stello* uit 1832 en *Chatterton* uit 1835. De Vigny zag hem als de tragische belichaming van zijn idee dat elk politiek regime vijandig staat tegenover kunst en dat de dichter het slachtoffer is van een materialistische samenleving die ware zielenadel veracht.

Dit idee is weer overgenomen door J.J.L. ten Kate, de eerste Nederlandse dichter die een lang gedicht over Chatterton publiceerde. Hij deed dit in 1842, toen hij nog niet de dominee-dichter van later jaren was. In het gedicht neemt Ten Kate geen moralistisch standpunt in ten opzichte van de zelfmoord, integendeel, hij laat de lezer meeleven met de opeenvolgende teleurstellingen in Chattertons leven die moesten leiden naar de wanhoopsdaad. In het voorwoord bij de uitgave neemt de aanstaande dominee wel een moreel standpunt in: Chatterton was te weinig echt christen om tegen de aanvallen van de buitenwereld op te kunnen: 'de wanhoop greep hem aan, hij bezweek in die worstelstrijd'. In het gedicht zelf is Chatterton echter vooral het miskende genie dat de Europese romantische schrijvers van de jongen gemaakt hebben. In werkelijkheid was hij een vroegrijpe, waarschijnlijk syfilitische rokkenjager, die wilde imponeren door een vervalsing.

Ten Kates gedicht over de sublieme zelfmoord is een uitzondering in de Nederlandse Romantiek. De Hollandse variant van Chatterton is de luitenant ter zee Jan van Speyk. Zijn kanonneerboot was op 5 februari 1831 vastgelopen bij een Antwerpse kade. Voordat het schip in handen van de opstandige Belgische militairen kon vallen en de Hollandse vlag

gestreken moest worden, gooide Van Speyk zijn sigaar in het kruit, en een geweldige ontploffing volgde.

Van Speyks zelfexplosie veroorzaakte een vaderlandse euforie en die sloeg neer in tientallen gedichten en verhalen van Hollands bekendste en onbekende poëten. Nog geen zes dagen na de gebeurtenis kwam het eerste gedicht al van de pers: *De heldendood van Van Speyk*, door Hendrik Kuyper. W.H. Warnsinck en H.H. Klijn volgden. Van Bree componeerde een toonkunstig tafereel op woorden van Kinker. Adriaan van der Hoop jr. dichtte de vaderlandse romance *De kanonneerboot*, speciaal 'ten voordele der weduwen en weezen van de Helden, die met Van Speyk den dood der ere deelden'. In het voorwoord schrijft hij: 'Nooit heb ik God vuriger gedankt, dat Hij aan mij de hemelgaaf der Dichtkunst verleende, dan toen ik in de nieuwsbladen de opgave vond van die daad, de bloem der helden van alle eeuwen en volken waardig. In tranen wegsmelten, in geestdrift ontvlammen en de volgende Romance dichten, was het werk van enige ogenblikken.' Speciale kinderboeken verschenen over 'de zelfopoffering', over 'de Noord-Nederlandse zeeheld onzer eeuw', 'ter opwekking van de moed en vaderlandsliefde'.

Een jaar na zijn dood verscheen al een biografie van de held, die slechts negenentwintig jaar oud was geworden. Jacob van Lennep had op een gegeven moment zo genoeg van de verheerlijking, waar hij overigens zelf aan had meegedaan, dat hij de wens dichtte dat met de held alle verschenen en nog te verschijnen gedichten, gravures, verhandelingen, geweeklaag, lithografieën, romances, odes, dromen en boekjes voor de jeugd ontploft waren.

Er was nog een ander tegengeluid. De medicus S. van der Feen schreef in 1833 de ellenlange verhandeling *De zelfopoffering van J.C.J. van Speyk aan den Bijbel getoetst*. Hij meende dat alleen God over leven of dood mocht beschikken en dat de gereformeerde leer zelfmoord onder geen enkele omstandigheid kon goedkeuren. Daarmee zijn we terug bij de werkelijkheid waarin zelfmoord geen associaties met heldendom opriep, en veeleer beschouwd werd als een over zichzelf afgeroepen straf.

De oneervolle zelfmoord is in de literatuur bij uitstek de manier om met schurken af te rekenen. In allerlei half of geheel moralistische verhalen slaat de vileinste booswicht tenslotte de hand aan zichzelf. In een beschrijving van wereldse jonge mannen, *Jonge Heren*, wordt het geval beschreven van een jeugdige heer die een meisje verleidt en zwanger maakt. De vrouw heeft na de geboorte van een dochtertje geen andere

keus dan de kost te gaan verdienen als prostituee. Als haar kind enigszins welgevormd begint te worden, betrekt zij ook haar in het vak. De vader van het kind walgt hiervan zo dat hij zelfmoord pleegt nadat hij de moeder geworgd heeft.

In traktaatjes van de Nederlandsche Vereeniging ter Afschaffing van alle sterke Dranken komt zelfmoord herhaaldelijk voor als waarschuwing, zowel in verhaaltjes als in berichten. In 1842 wordt beschreven dat een vader 'in dronken waanzin zijn kinderen [heeft] omgebracht, daarop zich zelf het leven benomen en een schrikkelijk einde gehad'.

Oneervolle zelfmoorden komen voor in de romans van J.J. Cremer, waar inhaligheid en vrouwenmishandeling in zelfmoord eindigen, en in Van Lenneps *Klaasje Zevenster*, waarin een overspelige gehuwde vrouw uit de betere kringen nog net gered wordt nadat ze zich aan de beddenkwast opgeknoopt heeft. Daarentegen is in hetzelfde boek de rijke zakenman Blink niet meer te redden. Hij wordt afgeschilderd als een typische vertegenwoordiger van de dubbele moraal. Enerzijds is hij actief lid van allerlei godsdienstige en filantropische genootschappen, anderzijds licht hij mensen die vertrouwen in hem stellen genadeloos op. Als zijn kapitaal verloren is gegaan, verdrinkt hij zichzelf.

De zelfmoord in Busken Huets *Lidewyde* balanceert op de rand van eer en schande. De bedrogen echtgenoot stelt de minnaar immers voor de keuze zelfmoord te plegen met het pistool of zich door zijn bedienden naar de stal te laten voeren, waar ze hem mogen castreren. De minnaar kiest voor het pistool, waarmee Huet aangeeft dat André Kortenaer als slachtoffer van manipulaties een kiese zelfmoord verdient. In de historische roman *De schaapherder* van J.F. Oltmans staat tegenover de eervolle zelfmoord van Jan van Schaffelaar, die om zijn eer en zijn manschappen te redden van de Barneveldse toren sprong, de zelfverbranding van een kwaadaardige heks.

In de roman *De verborgenheden van Amsterdam* beschrijft Jan de Vries uitvoerig een poging tot zelfmoord door verdrinking. Een losbol heeft geld achterovergedrukt om zich te handhaven in de kring van slechte vrienden en een verleidelijke veeleisende vrouw. Hij wordt zo in het nauw gedreven dat hij in het water springt. De schrijver meent dat moed nodig is voor zelfmoord, want niemand kan gemakkelijk van het leven scheiden. Wanneer iemand moet kiezen tussen schande en dood, lijkt de dood soms te prefereren. De gemoedstoestand van de zelfmoordenaar schildert De Vries breeduit:

> Aan de oever des doods houdt alle valse schaamte op. Aan de oever des doods! ja, aan de rand van een afgrond stond hij thans, die hij zichzelf had voorbereid. Nog slechts weinige ogenblikken, en die stille watervlakte zou zich vaneen scheiden om hem in haar schoot te ontvangen, en als de nachtwind die watervlakte rimpelde, dan zouden die kleine golfjes langzaam over het lijk van de zelfmoordenaar heen stromen. Zelfmoordenaar... dit woord klonk hem akelig, verschrikkelijk in de oren. Nu eerst gevoelde hij, wat de zelfmoord was, nu eerst sneed hem de gedachte door de ziel, dat hij op het punt stond om een einde aan zijn leven te maken, dat hem door de Almachtige geschonken was; de hand te slaan aan iets, dat hij niet als zijn eigendom mocht beschouwen! - Hoe dikwijls had hij niet, als een zijner bekenden door zelfmoord een einde aan zijn droevig en rampzalig leven gemaakt had, op een luchtige toon gezegd: 'De kerel had gelijk, dat hij zich verzoop of voor de kop schoot!' [...] Er behoort moed tot de zelfmoord. Hoezeer deze stelling ook bestreden is, houden wij haar nochtans staande. Het leven is zoet, de zucht tot het leven is al wat ademt aangeboren. Geen lafaard wordt een zelfmoordenaar. [...] Tot de zelfmoord behoort moed, maar het is een strafwaardige en zondige moed, waarvoor de Almachtige de schuldige zal dagen voor het gericht; een moed, die de zelfmoordenaar voor de goddelijke vierschaar een zware, zeer zware verantwoording zal opleggen!

Als de man een koets hoort naderen, meent hij dat zijn misdaden ontdekt zijn en springt het water in. Lang duurt zijn doodsstrijd:

> Julius zonk tot op de bodem der rivier, maar kwam onmiddellijk weer boven, als werd hij met kracht teruggestoten; de diepte van het water weigerde hem een rustplaats, zolang er nog adem in hem was. Hij had de hoop gekoesterd dat het op hetzelfde ogenblik van de noodlottige sprong met hem gedaan zou zijn... De ongelukkige bedroog zich. De wrede golven moesten hem eerst doodmartelen, alvorens zij zijn graf zouden worden. De watervlakte scheidde zich weer, en de maan bescheen het doodsbleek gelaat van de zelfmoordenaar. Nu eens sleepte de stroom hem een eindweegs voort, dan weer zonk hij om even spoedig weer boven de oppervlakte te drijven, en nog strekte de dood zijn armen niet naar hem uit, en nog begaf hem zijn bewustzijn niet. Het was, alsof in die verschrikkelijke ogenblikken

> zijn zintuigen scherper werden; door zijn vochtige ogen zag hij duidelijk iedere grasscheut, elk bloempje dat langs de oever groeide, hij hoorde de verwijderde dorpsklok negen uur slaan, even duidelijk alsof hij zich in het dorp zelf bevond. Eensklaps waande hij, dat een nevel hem overtoog, langzaam zonk hij weer naar de afgrond, gras en bloemen waren verdwenen, een vuurrood licht schemerde hem in de ogen, en zijn oren werden getroffen door een geluid, gelijk aan dat van een hevige storm. 'Zou dat de dood zijn?' vroeg de ongelukkige zich af. Het was slechts een begin van de doodsstrijd. Op dit ijselijke ogenblik verhief zich luid de stem der natuur bij de zelfmoordenaar; de zucht tot leven deed zich meer dan ooit bij hem gevoelen; hij opende de lippen ten einde om hulp te roepen en strekte de handen krampachtig uit... Zijn denkvermogen verdween toen hij zich geheel onverwachts als door twee sterke armen voelde aangegrepen en naar de diepte getrokken.

De twee armen blijken die van zijn redder te zijn. Julius was geen ontaarde booswicht, maar slechts slachtoffer van omstandigheden, en daarom is een tweede kans voor hem weggelegd.

De heldenzelfmoord en de zelfmoord als straf komen overeen met twee kanten van de negentiende eeuw, die door schrijvers herkend werden. De burgerdichter schrijft in zijn romans met afschuw over zelfmoord en beschouwt zelfmoord als een zelfgekozen gruwelstraf, die bovendien verwerpelijk is omdat hij niet bijdraagt aan de opbouw van de maatschappij. Diezelfde burgerdichter heeft ook een andere kant. Dezelfde man dweept met boosaardige contrasten. Hij geniet van beschrijvingen van de tering die een jong meisje sloopt, hij huivert plezierig bij het lezen van satanische verhalen en vereert het genie dat zich buiten de wel gestructureerde maatschappij plaatst. Wanneer deze kant van de dichter zich laat zien, dan beschrijft hij de heldenzelfmoord. In principe komen beide vormen van literair gebruik van de zelfmoord dus voort uit onvrede met de bestaande maatschappij.

De vraag komt op hoe zelfmoord in de gewone dagelijkse wereld geapprecieerd werd. Tot in de achttiende eeuw gold zelfmoord als een zwaar misdrijf, dat zelfs nog verhaald moest worden op het lijk. In Engeland werd het lichaam van een zelfmoordenaar op een kruispunt begraven, er werd een stok door het lijk gestoken en er waren geen christelijke begrafenisplechtigheden. Al zijn goederen werden verbeurdverklaard. Men noemde de zelfmoordenaar drievoudig misdadig: tegen

zichzelf, tegen God en tegen de staat. Pas in de loop van de negentiende eeuw kwamen er verzachtingen in deze gebruiken. Vanaf 1823 mocht de zelfmoordenaar op het kerkhof begraven worden, maar dan wel zo snel mogelijk en alleen in de nacht. In 1870 verviel de verbeurdverklaring en pas in 1882 mocht hij op een normale manier ter aarde worden besteld. Ook in Nederland werden nog tot in de achttiende eeuw de goederen van een zelfmoordenaar verbeurdverklaard, als zijn daad bij vol bewustzijn gepleegd was en niet het gevolg was van krankzinnigheid. In Amsterdam sleepte men tot in 1786 het lijk van een zelfmoordenaar door de stad, waarna hij ondersteboven opgehangen werd en in een put onder de stadsgalg begraven werd. De Franse tijd bracht, zoals in zoveel humanitaire zaken, verlichting. In de Franse Code Civil waren geen bepalingen tegen de zelfmoord opgenomen. Toen in het tweede decennium van de negentiende eeuw het Nederlands crimineel wetboek opgesteld werd, volgde men hierin het Franse voorbeeld. Hiermee is niet gezegd dat zelfmoord geaccepteerd werd. Dat de literatuur zelfmoord gebruikt als apotheose van een verhaallijn, in het negatieve of positieve, duidt erop dat die nog niets van het schrikwekkende verloren had.

De publieke opinie lijkt over het algemeen van een driedeling uit te gaan, die nog een soort van zelfmoord toevoegt aan de twee literaire vormen. In brieven en dagboeken wordt zelfmoord in het algemeen besproken in termen van krankzinnigheid. Vaak zal dit een modus zijn geweest om te ontkomen aan de zware doem die hangt over zelfmoord die bij vol bewustzijn gepleegd wordt. Wie krankzinnig is, treft geen schuld. Over een zelfmoord in familie- of kennissenkring hoeft dan niet afkeurend geschreven te worden, maar men kan deernis hebben met het slachtoffer en men hoeft de nabestaanden niet uit te sluiten van ondersteuning. De zelfmoord door een krankzinnige is als literair thema minder aantrekkelijk omdat die minder dramatisch is. Beschrijvingen daarvan zijn in egodocumenten en kranten te vinden.

In 1855 pleegde de vroegere gouverneur van de kinderen van Jacob van Lennep zelfmoord. De gebochelde Engelsman, Leopold James Lardner, had indertijd de sympathie van de familie verworven om zijn eruditie, sensibiliteit en gevatheid. Nadat de kinderen Van Lennep opgegroeid waren en geen gouverneur meer nodig hadden, kreeg hij een hoge post als bibliothecaris aan het British Museum in Londen. In de berichtgeving over zijn dood, zowel in kranten als in brieven, wordt benadrukt dat de man overgevoelig en nerveus was, dat zijn vrouw aller-

liefst was en zijn daad slechts het droevig gevolg van overspanning. In *The Times* verscheen op 3 december 1855 onder de kop ‘Suicide of Mr. Lardner, of the British Museum’ een uitvoerig verslag waarin de psychologische factoren die verantwoordelijk waren voor de fatale daad uitgesponnen werden. Lardner was die dag naar het museum vertrokken met de omnibus. Het paard van de omnibus reed onderweg een man aan, waardoor Lardner zeer geagiteerd raakte. Bij het museum aangekomen weigerde hij door een donkere gang naar zijn kamer te lopen, omdat hij bang was dat die in zou storten. In de loop van de ochtend raakte hij steeds meer van streek, zodat er een arts bij geroepen werd. Die vond het nodig dat iemand bij hem bleef waken. Er werd een meisje bij hem gezet, dat hij na enige tijd wegstuurde onder het voorwendsel dat het weer beter ging. Zodra het meisje weg was, stortte hij zich uit het raam van zijn kamer op de tweede verdieping. De berichtgeving is duidelijk: de man was niet toerekeningsvatbaar. De eer van zowel de werkgever als de familie was gered. Dat blijkt ook uit de brieven die tussen Engelse vrienden en Van Lennep gewisseld werden over het tragische einde van de sympathieke gouverneur. Geen afkeuring, slechts benadrukking van ziekte. Hij sprong in een ijlende koorts uit het venster, schreef een van Van Lenneps zonen later.

Tegen het eind van de eeuw ontstonden maatschappelijke bewegingen die leidden tot aanscherping van allerlei wetten die in 1848 vrij liberaal opgezet waren of nog niet in detail uitgewerkt waren. Bossenbroek en Kompagnie constateerden in hun boek over de prostitutie al een toenemende verpreutsing op seksueel gebied. Zo werd in 1886 ook het Wetboek van Strafrecht met betrekking tot zelfmoord veranderd. Volgens artikel 293 en 294 kon hulp bij of aanzetten tot zelfmoord worden bestraft met ten hoogste twaalf jaar gevangenisstraf. Waren tot dan toe nauwelijks studies over zelfmoord in de Nederlandse negentiende eeuw gepubliceerd, na die verandering verschenen geregeld dissertaties over het onderwerp. H.H. Kuyper sloot zich in zijn dissertatie uit 1910 aan bij de strengere wetgeving: zelfs poging tot zelfmoord zou strafbaar gesteld moeten worden, omdat die tegen de goddelijke orde is. ‘En nu verbiedt deze goddelijke rechtsorde zo uitdrukkelijk het menselijk leven in het algemeen, dus ook ons eigen leven, te vernietigen, omdat de mens, naar Gods beeld geschapen, Zijn eigendom is. De moordenaar zowel als de zelfmoordenaar vergrijpt zich derhalve aan Gods eigendomsrecht en maakt een inbreuk op Zijn rechtsorde,’ stelt hij.

Andere proefschriften zijn wat toleranter. Samuel Julius Hirsch meen-

de nog voor de wetsverandering in zijn *Hulp en aanzetting tot zelfmoord* uit 1882 dat zelfmoord niet als een misdrijf aangemerkt kon worden, en dus in heel Europa uit de wetboeken van strafrecht moest. Alleen achterlijke landen als Engeland, Rusland en Piemonte (in Noord-Italië) zouden zelfmoord nog als een misdaad zien. Zelfs in het Oude Testament wordt zelfmoord zonder afkeuring beschreven, volgens Hirsch. De zelfmoord van Simson, die de pilaren van het paleis van de Filistijnen omvertrok, zodat al het volk dat daarin was, inclusief hijzelf, de dood vond, krijgt de aura van heldendom door zelfopoffering. Saul die zich in zijn zwaard stortte om niet in handen van zijn vijanden te vallen, werd plechtig begraven en men rouwde langdurig om hem. Over Judas spreekt Hirsch niet, maar misschien kwam die nieuwtestamentische figuur in Samuel Julius' bijbel niet voor.

Veel scherper stelt Céleste André de la Parrà het in zijn dissertatie uit 1895. Zelfmoord is een ziekteverschijnsel en ziekte kan niet onzedelijk zijn. Zijn opvatting van de zelfmoord ligt dicht tegen die van de naturalistische schrijvers aan. De la Parra haalt allerlei autoriteiten aan om te onderstrepen dat men zelfmoord als een natuurlijke doodsoorzaak kan zien die het gevolg is van psychische afwijkingen. In zes van de stellingen bij zijn proefschrift hamert De la Parra op de noodzaak zelfmoord uit het Wetboek van Strafrecht te halen, want zelfmoord is niet onzedelijk, zelfmoord is niet onrechtmatig, zelfmoord is niet strafwaardig. De helper bij zelfmoord hoort ook niet strafbaar gesteld te worden. De la Parra moest tegen de openbare mening opboksen zoals die onder andere was verwoord in de *Winkler Prins Encyclopaedie* van 1888, waarin gesteld werd dat zelfmoord altijd onzedelijk is, ‘wanneer men de gevallen uitzondert van krankzinnigheid, onverdiende rampspoed, ondragelijke pijn en in het algemeen van omstandigheden, die zulk een overweldigende invloed hebben op 's mensen geest, dat zij hem van de vrijheid van handelen beroven. Tevens onderscheidt men van zelfmoord de vrijwillige dood, die de martelaar kiest, om zijn zedelijke waardigheid te handhaven en voor zijn denkbeelden te sterven.’ De maatschappelijke driedeling vinden we in de encyclopedie terug: de verwerpelijke onzedelijke zelfmoord, de te vereren heldenzelfmoord en de te verontschuldigen krankzinnigensuïcide.

Er verschenen nu ook de eerste sociologische studies over zelfmoord die op statistieken gebaseerd waren. C.J. Wijnaendts Francken kon in 1899 nog geen gebruik maken van Nederlandse statistieken. Op basis van buitenlands onderzoek en eigen waarneming concludeerde hij dat

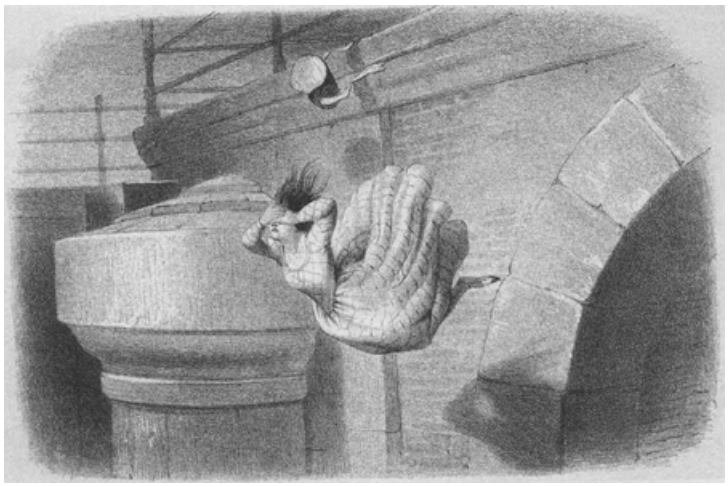

Zelfmoord door verdrinking

het hoogste aantal zelfmoorden onder weduwnaars en gescheiden mannen voorkwam. De meest gebruikte methode daarbij was ophanging, daarna verdrinking. In sommige landen kwamen meer zelfmoorden voor dan in andere. Denemarken en Saksen stonden in 1877 aan de top. Boven de veertig jaar nam het zelfmoordcijfer toe. Onder protestanten werd vaker de hand aan zichzelf geslagen dan onder katholieken. Pas sinds 1900 werden Nederlandse zelfmoorden geregistreerd. Daarvan maakte Mattheus Marinus den Hertog gebruik in zijn dissertatie uit 1913. Vreemd genoeg lijken de conclusies van Wijnaendts Francken sindsdien nauwelijks hun geldigheid verloren te hebben, want nog steeds doen zich de meeste zelfmoorden voor onder oudere alleenstaande mannen van christelijken huize.

De studies over zelfmoord en de eerste Nederlandse statistieken over zelfmoord verschenen in een tijd dat zelfmoord in de literatuur een nieuwe lading had gekregen. In de naturalistische romans van het eind van de negentiende eeuw is zelfmoord niet langer als een eredaad te savoureren, noch te kwalificeren als een verwerpelijke daad, maar is die het onontkoombare gevolg van een reeks natuurlijke processen. Een auteur die hierover publiceerde, is Morselli. Hij zag de zelfmoord in het spoor van Darwin als een van de vele middelen die de natuur aanwendde om defecte individuen op te ruimen. Zelfmoord zou daarmee een medicijn voor de maatschappij zijn. Dat is de boodschap van de nieuwe golf zelfmoorden in de literatuur. Ongelukkige vrouwen als Emma Bovary plegen zelfmoord uit onvermogen om te leven. Eline Vere uit de gelijknamige roman van Louis Couperus koos niet zelf voor de dood, de zelfmoord koos haar.

Misdaad en straf

Hij noemde zich Frederik Gerard Meijer, maar zijn ware naam is pas na zijn dood bekend geworden. In elk geval was hij geboren in een Deens stadje als de zoon van een graaf. Toen ik hem leerde kennen in de Rotterdamse gevangenis was hij 28 jaar oud. Hij was mooi, tamelijk lang, hij had een fijne blanke huid, blauwe ogen, lichtbruin haar, en een vriendelijk lachende mond met mooie witte tanden. Over Meijer was het doodvonnis uitgesproken. Hij had een reeks buitengewoon brutale inbraken gepleegd, waarbij hij wel 7500 gulden contant geld buit gemaakt had en een grote hoeveelheid goud en zilver. Bij alle inbraken was hij ongewapend geweest, en hij was binnengekomen met heel kleine beschadigingen aan vensters of sloten. Eigenlijk was in de zin van de wet niet eens sprake geweest van inbraak.

Toen Meijer eenmaal opgepakt was, had hij alle misdaden vlot bekend. Hij bleek een lezer te zijn van Voltaire en andere ongelovige schrijvers, die alle indrukken uit zijn jeugd en de opvoeding van zijn moeder uitgewist hadden met hun filosofische bedenkingen tegen de godsdienst. Omdat ik al eerder had geassisteerd bij een doodstraf, kreeg ik hem toegewezen om hem geestelijk voor te bereiden op zijn dood.

Maar wat een verschil is er tussen een werkelijke misdadiger en een jongen die door omstandigheden op het verkeerde pad geraakt is! De Vlaamse vadermoordenaar met wie ik geprobeerd had te bidden op weg naar het schavot, rookte nog van het bloed waarin hij zich gewenteld had. Met de dood voor ogen bleef hij driftig, ruw en in zijn moordlust onverbeterlijk. Meijer daarentegen was een welopgevoede, beschaafde jongen die bedorven was door losse begrippen over godsdienst. Door omstandigheden kwam hij op plaatsen waar hij de deugd helemaal vergat en pleegde in de korte tijd van drie weken de diefstallen waarvoor hij moest sterven. In Denemarken is de doodstraf op diefstal afgeschaft, omdat die strijdig is met de natuurwet en de redelijkheid, maar in Holland is geen genade voor een verdoolde.

Van half april tot die akelige 26ste mei ben ik dagelijks bij hem ge-

weest. Dan weer eens hadden we hoop dat hij gratie zou krijgen, dan weer hoorden wij dat er niets te verwachten viel, en ik vreesde het meest dat ik ook zijn ziel niet redden kon. Meijer zag verschrikkelijk op tegen de gewoonte die hier in Rotterdam heerst, om een veroordeelde drie dagen voor zijn vonnis aan het volk te presenteren. Hij gruwde van het denkbeeld om geboeid te worden en als een booswicht voor het oog van de wereld tentoongesteld te worden. Telkens als hij daaraan dacht, beefde hij met koude rillingen. Hij zei me dat hij de dood niet vreesde, omdat het leven hem toch alleen maar verdriet gaf. Als men hem zonder schande wilde fusilleren of naar zijn geboorte met het zwaard wilde doden, dan zou hij God danken en liever vandaag dan morgen sterven. Wat hij echter niet kon verdragen, waren de lage en schandelijke vernederingen die de straf vergezelden. Hij wilde zich niet als een uitvaagsel van de schepping naar de galg laten slepen. Van schaamte zou hij dood zijn nog vóór hij bij het schavot kwam. Ik leed met de gevangene, die zijn hart en ziel voor mij opende.

Toen de dag van de executie naderde was ik lichamelijk en geestelijk gebroken. Mijn God, wat is de mens helemaal! Een fatsoenlijke jongen van goeden huize, geestig, gevoelig en beschaafd, met vreugde begroet bij zijn geboorte, deftig gedoopt, met zorg opgevoed, tot ereposten opgeleid, valt in handen van losse metgezellen. Hij leert spotten met de godsdienst, smoort het geweten door zich te versterken in het ongeloof, verwart zich in de strikken van wellust en spel, verarmt zich, misbruikt de vlugheid van geest en lichaam om zijn verlies door dieverij te herstellen en wordt in drie weken van een losbol een schurk. Onverwacht wordt hij gepakt, ontdaan van eer en weelde, in een akelige kerker opgesloten, ter dood gedoemd, als een pest der maatschappij behandeld en hij zal sterven aan de galg. Als ik hierover dacht vergat ik de misdadiger, en zag alleen mijn ongelukkige vriend. Ik maakte hem geen verwijten over zijn wandaden, dat deed hij zelf genoeg. Ik probeerde zijn hart voor de godsdienst te openen, maar hij sloot zichzelf daarvoor af in een noodlottig fatalisme. Duizend bedenkingen rezen in zijn geest op; hij twijfelde nu en dan aan zijn eigen twijfelingen. Onvast en ongetroost in zijn eigen systeem leed hij de wreedste folteringen en zijn zacht aandoenlijk hart vond nergens rust. Soms moest ik hem mijn zakdoek lenen om zijn tranen te drogen, want de zijne was hem uit vrees voor zelfmoord afgepakt. Op de laatste zondag, toen ik voor de dienst bij hem geweest was, gloeide mijn hand nog toen ik op de preekstoel klom, de hand waarop hij met gebogen hoofd zijn opgekropt hart uitgeschreid

had. Mijn zakdoek was nog niet droog van zijn tranen toen ik met de gemeente bad om zijn zaligheid.

Hoe graag had ik zijn leven gered gezien, en ik was dan ook opgelucht toen ik hoorde dat pogingen gedaan werden om hem te redden. De Deense consul had gratie gevraagd, en de ambassadeur van de Deense koning had dat verzoek ondersteund. Hij kreeg uitstel, nadat de mensen die hij bestolen had verklaarden dat ze hem vergiffenis schonken.

Van die tijd af werden wij door veel vrees en weinig hoop op en neer geslingerd. Dag op dag en week op week bleef de ongelukkige in angst voor een schandelijke dood. Gratie zou niet meer dan menselijk zijn geweest, nu hij in zes weken duizend doden had uitgestaan in een onderaards verblijf dat nooit door ander dan kaarslicht werd beschenen.

Toen kwam de noodlottige tijding dat op 26 mei toch de doodstraf door de strop uitgevoerd zou worden.

Met een kloppend hart en lood in mijn schoenen ging ik naar zijn kerker en bracht hem dieptreurig dit nieuws. Hijzelf bleef heel kalm. Hij omhelsde mij, weende bitter, bad met mij en schreef nog dezelfde avond een dankbrief voor mijn zorgen.

Vanaf die tijd veranderde hij. Zijn lichaam werd ziek, de eetlust verdween, hij verzwakte, zijn levendige vlugheid nam af, verschillende nachten bleef hij slapeloos, maar ook leed hij zo verschrikkelijk door zware flauwtes en hevige stuiptrekkingen, dat men in de nacht een geneesheer halen moest en voor zijn leven vreesde. Ik heb hem niet anders meer dan ziek te bed liggend gesproken. Dinsdags vond ik hem zo achteruitgegaan dat ik om hem te kunnen verstaan mijn oor op zijn mond moest leggen. De dag voor de executie was die zwakheid echter verdwenen. Hij was opgewonden, rusteloos, onbestendig, vloog van het een op het ander in zijn gedachten. De toenemende angst voor de dood, de ijzing tegen de schande en een ongewone verwarring waren zichtbaar. Het ongelukkige hart zocht troost en rust, en vond die nergens. Zijn eigen stelsels waren als vlottend gras waaraan hij zich niet vasthouden kon. Hij zei me dat hij wel de troost van de godsdienst zou willen hebben zoals ik, maar hij kon zichzelf geen andere ziel geven of denken zoals ik. Wat kon ik doen? Ik kan niet zeggen hoeveel ik leed. Mijn natuurlijke opgewektheid verdween, ik werd somber, ziek, bedroefd. Mijn vrouw kende mij niet terug, mijn kinderen keken me bevreesd aan. Ik beminde mijn gevangene, want ik zag dat zijn misdadig hart van nature goed en zacht was. Hem zonder troost te zien griefde mij.

De laatste avond bleef ik lang bij hem. Ik kon weinig met hem spreken: hij was verward, wild en onbestendig. Ik vreesde dat ik hem de volgende dag in razende wanhoop of halfdood in bezwijming zou vinden. Wij baden. Nauwelijks had ik het gebed geïndigd of hij vloog op, omhelsde mij, kuste mij met tranen, bedankte voor alle liefdediensten, hoopte dat ik voor hem altijd vriendschap zou bewaren, drukte nog een kus op mijn wangen en klemde mij aan zijn hart voor ik zijn omhelzing ontwijken kon. Snikkend zei hij: breng deze kus aan uw vrouw en kinderen, als zij zo goed willen zijn om een kus van een misdadiger te ontvangen. Ik schrok van dit heftig afscheid. Ik zegende hem en verliet hem, diep ontroerd. Zijn oog volgde mij, hij wierp mij nog een handkus toe en zijn adieu hoorde ik nog, toen de bewaker de ijzeren traliedeur van zijn kerker toegrendelde. Hij schreef die nacht nog drie brieven aan mij en bracht de nacht onrustig door.

De treurige morgen waartegen ik zo lang had opgezien, was eindelijk daar. Nooit zal ik die 26ste mei vergeten, de akeligste, somberste van alle dagen die ik beleefd heb. Ik bad God om ondersteuning en ging op weg. Het krioelde al van de mensen die op de executie afkwamen. Vol afschuw liep ik door naar de gevangenis en daalde af. Bij zijn cel heerste grote ontsteltenis en verwarring. Vijf minuten eerder waren de bewakers naar de gevangene gegaan. Toen zij de deur openmaakten, bracht hij zich met een incisiemesje een geweldige wond aan de keel toe, zo groot als een halve maan. Zijn rechterkant lag wijdgeopend, en de strot totaal doorgesneden. Het bloed stroomde uit de wond, en hij lag bewusteloos op de grond, wentelend in zijn bloed. Nooit vergeet ik dat akelig gezicht, nooit had ik een mens in zijn bloed zwemmend gezien. Nooit had ik een mens zien sterven van wie ik zoveel hield, die ik op het sterven had willen voorbereiden, met wie ik zo veel getobd, gesproken, gebeden had en die ik zo graag voor wanhoop behoed had en op de hemel voorbereid. Hem onverwachts te vinden in zijn eigen bloed, dat rondom hem rookte, in bloed gestort door zijn eigen handen, gestort uit wanhoop om de openbare schande, hem verbleekt te zien met de doodstrekken op het gelaat, ja nog levend, maar buiten bewustzijn en daarbij dan de gedachte: hij sterft zonder troost, zonder hoop. Verbeeld u wat ik voelde, wat ik leed! Zo'n ogenblik wens ik mijn ergste vijand niet.

Maar zijn en mijn lijden waren nog niet voorbij. De justitie nam het besluit om direct met de executie te beginnen. Het deed er niet toe of de gevangene levend of dood was. Het schavot stond, de menigte was samengevloeid, het was bekend dat de gevangene van adellijke geboorte

was en niets rakelt het volksgevoel zo op als een edelman aan de galg. Men wilde de man zien hangen.

De geneesheer bond de wond van de ongelukkige zo goed als het ging in de korte tijd dicht. Alleen in hemd en broek gekleed en barrevoets werd hij in zijn beddenlaken gewikkeld en naar boven gedragen. Het bloed vloeide nog, en drupte over de trappen en in de gangen tot bij de rechters. Daar werd hij op een stoel gezet en zoveel mogelijk rechtop gehouden door de gerechtsdienaars. Zijn gezicht was misvormd en dodelijk bleek, trekkingen en een jagend hart toonden een restant van leven. De reuteling leek op het huilen van een hond, waardoor alles nog akeliger was. Voordat het oordeel voorgelezen was, waren de laatste tekenen van leven bijna helemaal verdwenen en hij werd weggebracht om zo goed als mogelijk gereedgemaakt te worden voor de executie. Een enkele flauwe trekking toonde nog het laatste leven, het bloed vloeide nog langzaam uit de wond en hij werd vastgebonden voor de galg.

De beul bracht het nog lillend en trekkend lichaam op het schavot, hees het met touwen onder de armen op, hing het aan de hals, waardoor de toegebrachte wonde weer gaapte en het bloed opnieuw vloeide over het andere waarmee hij al bedekt was - toen zag men nog trekkingen in een been. Hij hing tot na de middag en werd toen in een kist gelegd en stil begraven.

De aangeslagen predikant die dit verslag van een executie schreef, is de Rotterdammer Jan Scharp. In 1796 gaf hij het boekje *Historische brieven over den zich noemenden Frederik Gerard Meijer* uit. Hij schrijft zo vol meedogen over Meijer, dat ik nu, meer dan tweehonderd jaar later, nog ontroerd raak bij het parafraseren van zijn woorden.

Opvallend in dit verslag zijn de kritische geluiden van de predikant, die een voorbode zijn van de veranderingen die in de negentiende eeuw in de straffen en het gevangeniswezen tot stand zouden komen.

De predikant heeft net als zijn gevangen vriend een afschuw van het uiterlijk vertoon van de misdaadbestraffing. Zelfmoord leek de gevangene nog eerzamer dan het in het openbaar opgehangen worden. De predikant veroordeelt de menigte die de executie als een openbare vermakelijkheid beschouwt. Hij veroordeelt de wreedheid van de magistratuur die de arme gewonde nog stuiptrekkend aan de strop hangt. Hij veroordeelt het weigeren van gratie aan iemand die al zoveel geleden had. Hij veroordeelt de opsluiting in een kerker zonder daglicht. Hij veroordeelt niet de doodstraf zelf, maar wel de voltrekking daarvan

aan een berouwvol misdadiger. Met de vadermoordenaar die hij eerder begeleidde, had hij geen medelijden gehad. De ongelukkige Meijer had gespaard moeten worden omdat hij van nature een goede inborst had.

Het galgenveld

De voorstelling die men zich van gevangenissen en misdaadbestraffing in het begin van de negentiende eeuw moet maken, kan niet zwart genoeg zijn.

De gevangenen zaten bij elkaar in smerige hokken, vaak zonder daglicht en in elk geval met te weinig verse lucht. In het rasphuis in Rotterdam werden de gevangenen slechts eenmaal per week gelucht. Het sterftecijfer was zeer hoog, zo hoog dat een langdurige gevangenisstraf vaak eigenlijk de doodstraf betekende, omdat men vrijwel zeker was in de kerkers aan een ziekte te bezwijken. In tijden van epidemieën kon een hele gevangenisbevolking weggevaagd worden. De misdadigers verkwijnden in luiheid en vadsigheid omdat ze geen bezigheden hadden. Als er kermis in de stad was, werden de gevangenissen opengesteld voor publiek. Dit gebruik heerste nog tot in 1824. Transporten van gevangenen waren een publiek vermaak.

Een openbare terechtstelling was een volksfeest. Niet alleen leeglopers en gepeupel gingen erheen, ook de lagere burgerklasse verheugde zich erop. Men nam de kinderen mee, omdat het afschrikwekkend voorbeeld een bijdrage zou zijn aan de opvoeding.

Nadat de ongelukkige terechtgesteld was, bleef zijn lijk aan het touw te kijk hangen, ter bespotting, tot er weinig meer dan een geraamte over was. Misdadigers die in de snijkamers van medici terechtkwamen, hadden in zekere zin geluk, omdat hun familie de langdurige openbare vernedering bespaard bleef.

Het galgenveld werd in de romantische literatuur een icoon voor alles wat met misdaad, bijgeloof en angst te maken heeft. Wanneer een scène zich afspeelt in de nacht op een galgenveld, kan de lezer er zeker van zijn dat misdaad in het spel is. De nacht op zichzelf is al een symbool voor de zwarte en onbeheersbare zijde van de mens, en het galgenveld versterkt dit. Nergens komt dit fataler bij elkaar dan in de opera *Un ballo in maschera* van Giuseppe Verdi, naar een verhaal van Eugène Scribe. Een overspelige vrouw zoekt om middernacht op aanraden van een zigeunerin op het galgenveld een kruid, dat haar zou genezen van

Galgenveld rond 1800 in Amsterdam-Noord

haar fatale liefde voor de Zweedse koning. Haar minnaar is de beste vriend van haar man. De koning is haar gevolgd en deze wordt op zijn beurt gevolgd door samenzweerders, die hem willen vermoorden. Ze vinden de plaats wel heel toepasselijk. Voordat ze hem kunnen pakken, heeft de trouwe vriend van de koning hem gewaarschuwd en in vermomming ontsnapt hij. Koningsmoord, overspel, verraad en zwarte magie komen hier bij elkaar, al vindt de uiteindelijke fatale afloop niet op het galgenveld plaats, maar op een gemaskerd bal.

Terechtstellingen en openbare bestraffingen vonden middenin de stad plaats. Een Duitse dominee die rond 1830 door Nederland reisde, kwam in Amsterdam op de Nieuwmarkt terecht bij het schavot, waarop mannen en vrouwen stonden. Om hun nek hing een groot en zwaar bord, waarop met grote letters geschreven stond waarvoor ze daar bestraft werden: veedief, stroper, inbreker. In die houding moesten ze zich laten zien aan het volk. Daarna werden anderen tot op de heupen ontkleed, handen en voeten aan een paal vastgebonden, zodat ze op een pijnlijke wijze werden uitgerekt, en hun ruggen werden gegeseld. Sommigen werden met een gloeiend ijzer gebrandmerkt. De volksmenigte keek nieuwsgierig toe en telde mee met de slagen van de geselroede. Dit toneel vond twee keer per jaar plaats met tien tot twintig gevangenen. Er kwamen duizenden mensen op af.

Op hun voettocht door Nederland in 1823 bezochten Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp enige gevangenissen. In Hoorn verwonderden zij zich over de barbaarse gewoonten om bedelaars op te pakken en gescheiden van hun familie op te bergen. Bedelarij werd als een misdrijf beschouwd. De mannen en vrouwen in het bedelaarshuis zagen er bleek en vervallen uit. Er was een schooltje waar de ondermeester dertien jaar oud was. Een bedelaar die voor het eerst opgepakt werd, moest een halfjaar blijven. Als hij nog een keer werd opgepakt, verdubbelde de verblijfsduur, als hij intussen tenminste niet naar de bedelaarskolonie Ommerschans gestuurd werd, waar men niet meer weg kon. Mannen en vrouwen, ook de gehuwde, zagen elkaar slechts van veraf in de kerk. In de kinderkamer troffen de jongens een pasgeboren kind aan. Zijn moeder was die nacht gestorven in het kraambed. In barensnood had ze gesmeekt om haar man te mogen zien. Toen kreeg ze te horen dat hij was afgevoerd naar Ommerschans. Het personeel vertelde dit verhaal zonder enig mededogen aan Van Lennep en Van Hogendorp, alsof het iets heel gewoons was.

In het Huis van Bewaring in Leeuwarden zagen de reizigers de gede-

tineerden in kleine akelige hokjes zitten, hoewel ze nog moesten voorkomen en misschien niet eens schuldig waren. Er zaten 299 boeven in een gebouw dat voor honderd vijftig ingericht was. Hetzelfde deed zich in Groningen voor, waar ze zeventig ter dood veroordeelden zagen in een gebouw voor vierentwintig man. In de bedelaarskolonie vroegen ze aan een jongetje van een jaar of zeven hoe het daar gekomen was:

> *Van Hogendorp:* Hoe kom jij hier jongetje?
> *Het kind zucht, antwoordt niet en veegt een traantje weg.*
> *Van Hogendorp:* Antwoord gerust, waar kom je vandaan?
> *Het kind:* Uit Rotterdam, meneer.
> *Van Hogendorp:* En wat had je gedaan dat je hier gebracht werd?
> *Het kind:* Ik had iets gevraagd, meneer, en toen pakten de dienders mij op en brachten mij in de gevangenis, en daar heb ik acht weken in gezeten, en toen hebben zij mij hiernaartoe gebracht.
> *Van Hogendorp:* En wisten je ouders dat je bedelde?
> *Het kind:* Ja, meneer, ik moest van mijn vader.
> *Van Hogendorp:* Wat deden je ouders?
> *Het kind:* Mijn vader was lam en mijn moeder werkte voor de mensen. Maar in de gevangenis heb ik mijn ouders vaak gezien. Daarna heb ik niets van ze gehoord.

Een ander kind bleek door zijn vader bij een werkhuis aangemeld te zijn en vandaar was hij zonder plichtplegingen naar Ommerschans gebracht. Zijn vader was niet op de hoogte gesteld en de jongen had nooit meer iets van hem gehoord.

Geldsnoeisters en kindermoordenaressen

Ommerschans was heilig vergeleken bij de toestanden die men in huizen van bewaring of gevangenissen kon aantreffen. Nog in 1846 schrijft prinses Sophie, echtgenote van de latere koning Willem in, dat de minister van Justitie haar het volgende verschrikkelijke verhaal verteld had. In Leiden had de politie een dronken vrouw op straat opgepakt en naar het bureau gebracht. In de cel vonden ze een andere vrouw, die ze een week eerder gearresteerd hadden en daarna gewoon vergeten waren. Zij lag te sterven, na acht dagen geen eten of drinken te hebben gehad. De cel lag aan het einde van een binnenplaats, waardoor niemand

haar geschreeuw had kunnen horen.

Een aangrijpende beschrijving uit 1847 van de vrouwengevangenis te Gouda danken we aan O.G. Heldring, de godsdienstige filantroop die we al eerder zijn tegengekomen. Hij schreef over de verschillende misdadigsters en over hoe die elkaar besmetten. Hij kwam in een zaal met zeventig vrouwen, waar de bedorven lucht te sterk was om te verdragen. Alle soorten zaten door elkaar, zonder onderscheid. De zwaarste gevallen, en tevens de meest ongelukkige, waren de kindermoordenaressen. Ze waren meestal ter dood veroordeeld, maar hadden gratie gekregen en zouden hier twintig jaar zitten. In de diepste wanhoop waren zij tot een dergelijke gruweldaad gekomen, en ze werden dag in dag uit verteerd door wroeging. Hier zaten ze naast vrouwen die in 'wellustige huizen' klanten bestolen hadden, en die met hun verpestende adem lachten om de wanhoop van de kindermoordenaressen. Triest was ook het lot van de brandstichtsters, arme schepsels die verblind waren geweest door opgestuwde drift en hun daad hadden bedreven in een onhelder moment.

Brandstichting werd vaak aangegrepen door vrouwen die op een of andere manier in het nauw gedreven waren, bijvoorbeeld omdat ze door hun werkgever of door familie misbruikt werden. De daad werd dikwijls aan hysterie toegeschreven, maar het is natuurlijk de vraag wat eerder was, de geestesaandoening of de aantasting van de eerbaarheid. In de donkere gewelven van de gevangenis zaten de brandstichtsters voor vele jaren vast, naast de verdorven prostituees. Heldring ontmoette een wijf dat allerlei voorrechten had. Ze kon op de ziekenzaal en op de zaal voor gezonden komen, bij jonge gevallen moeders en bij dievegges. Het was haar plan om als ze uit de gevangenis kwam een bordeel in Den Haag op te richten, en hier zocht ze alvast de mooiste meisjes uit. Waarom ze bevoorrecht werd? Misschien gaf ze geld aan de cipiers, misschien beloofde ze gratis klandizie.

Ook onder de dievegges was groot verschil. Er zaten geldsnoeisters, die zilver en goud van de rand van munten schraapten, waardoor deze minder waard werden. Het slijpsel verkochten ze. Zij maakten meestal deel uit van een bende die ook in valsemunterij deed. Er waren ook dienstmeiden die in een vrolijke bui een fles wijn van hun baas gestolen hadden, zodat zij het in de keuken ook goed hadden met het personeel, terwijl de heren boven drinkgelagen hielden.

Evenals in mannengevangenissen was de lucht verpest en het eten slecht. Er was geen bezigheid, dus werd er gekaart en gevochten. Als er

gelezen werd, waren het ‘realistische’ romannetjes. De mannelijke cipiers profiteerden van het gebrek aan moraal en verleenden voorrechten aan bepaalde welwillende meisjes.

We zijn toch geen barbaars land meer

In de zorgzame maatschappij die de negentiende eeuw wilde zijn, ontstond al vroeg verzet tegen de uitwassen van de misdaadbestraffing. Te groot was het geloof in de natuurlijke goede inborst van de mens, dan dat geaccepteerd kon worden dat een misdadiger voorgoed verloren kon zijn. Bovendien had men gemerkt dat gevangenen vaak slechter uit de opsluiting kwamen dan ze erin gegaan waren. Dit voedde de opkomende weerzin tegen de barbaarse lijfstraffen en de doodstraf. Vooral het tentoonstellen werd steeds meer als onbeschaafd ervaren. De predikant Eberhard schreef in 1850 na het bijwonen van een terechtstelling een boekje waarvan de opbrengst naar een arbeidshuis ging.

> Ik woon in een Christenland, en hoe kan men dan toch zo barbaars zijn om die man daar ettelijke uren te laten hangen? Zou men dan nog niet geheel en al vrij te pleiten zijn van middeleeuwse barbaarsheid in deze negentiende eeuw, die de eeuw der beschaving genoemd wordt? Is het niet genoeg, dat de ongelukkige misdadiger gestraft is voor het zicht van zovelen, moet nu zijn lijk daar nog ten toon hangen, opdat velen in de gelegenheid zijn het dode lichaam te bespotten?

De tegenstanders van de doodstraf menen ook dat de wreedheid ervan alleen maar verhardend werkt. Al in de jaren twintig somt de advocaat Donker Curtius van Tienhoven in een boekje zijn bezwaren op:

> Daar waar barbaarsheid, domheid, duistere wanbegrippen, bijgeloof en fanatismus heersen, waar men de vooruitgang der verlichting belemmert en tegenwerkt, blijven de zeden juist daardoor harder, de misdrijven veelvuldiger, de strafoefeningen wreder en onmenselijker. De wreedheid in het straffen verhardt de zeden meer en meer, het oog en het hart worden daaraan gewoon. In plaats van dat men afschrik van het misdrijf door de zware straf meer en meer verwekt of bevordert, wordt door de wreedheid en de veelvuldigheid van

> zware en schandelijke openbare strafoefeningen het menselijk gemoed verhard, en juist daardoor worden de misdrijven vermenigvuldigd.

Vergelijkbare argumenten gebruikt S.A. Buddingh in zijn brochure *De doodstraf getoetst aan gezonde rede en menschkunde, - aan godsdienst en zedelijkheid, - aan maatschappelijk belang, - aan bijbel en evangelie* uit 1846, ook een liefdadigheidsuitgave. Hij had gezien dat sommige schurken op het schavot het publiek bespeelden. Er waren er die revolutionaire praatjes uitschreeuwden, er waren er die lachten naar de beul, soms wierpen ze kushanden naar de menigte. Een grijsaard schold zijn rechters uit en beloofde dat hij de duivels in de hel zou aanzetten om te gaan dobbelen met hun knekels.

> Als een booswicht zo luchthartig, zo baldadig en overmoedig sterft, dan zijn er andere booswichten in de samengestroomde menigte, die zo gewend raken aan het gezicht van mensenbloed en weldra zich zo *familiariseren* met het denkbeeld van moorden, dat het hun eindelijk niets kost ook *een mens te vermoorden*, - iets waarvan ze tot dan toe een natuurlijk afgrijzen hadden. Weer anderen kunnen de wens niet onderdrukken, om eenmaal ook zo onversaagd, zoo groot (!!) te mogen sterven... Zolang een openbare terechtstelling een volksfeest is, en de dag daartoe bestemd een vreugdedag voor lediggangers en laag gepeupel, zo lang zal het schavot geen leerstoel zijn van ernstige vermaning en indrukwekkende waarschuwing. Zo lang zal de doodsnik van de veroordeelde geen weldadige schrik verwekken tegen de wegen van het kwaad en de misdaad. En is de doodstraf wel verenigbaar met de *geest van onze tijd*, met de verlichting en beschaving onzer dagen? Er zijn *Maatschappijen tot afschaffing van het gebruik van sterke dranken, - Tractaten tot afschaffing van de slavenhandel, - Genootschappen tot zedelijke verbetering der gevangenen*, en hoeveel andere goede inrichtingen meer; maar er is nog geen *Genootschap tot afschaffing van de doodstraf.*

Buddingh meent dat er iets voor te zeggen zou zijn om een Maatschappij voor ter dood veroordeelden op te richten, die geld zou inzamelen om grond aan te kopen en gebouwen neer te zetten voor ter dood veroordeelden. Het doodvonnis zou wel uitgesproken worden, maar niet voltrokken. De gestraften zouden direct overgedragen worden aan die

Maatschappij. Er zou zo een kolonie van ter dood veroordeelden ontstaan die op den duur nuttig kon zijn.

Als men misdadigers doodt, komt er in elk geval niets meer van hen terecht, terwijl in Buddinghs plan wellicht nog iets van de uitgestotenen aan de samenleving ten goede zou kunnen komen. Bovendien stelt hij dat de grootste misdadigers juist vaak mensen zijn met grote geestvermogens, bedrijvig en energiek, mensen met een vlug verstand, fijn oordeel, helder doorzicht, vol leven en stoutmoedigheid, vol ondernemingskracht en vaste wil, scherpzinnig en beraden. Ze hebben alleen helaas hun talenten kwaad besteed. Buddingh beschouwt het als vandalisme om de schepping van God, namelijk de mens, te vernietigen. Hij eindigt met de oproep: ‘Koningen en Vorsten der volken! Wetgevers en Regenten! Er gaat een kreet op van de aarde, een stem der mensheid en der eer, roepende om afschaffing van wat de mens onteert, ontadelt, en zijn waarde vertreedt en verguist!’

Ook dominee-dichter Eliza Laurillard mengde zich in het debat. Hij gebruikte literaire middelen om de lezer bij de doodstraf te slepen:

> Daar wordt een kogel gericht op de borst van een mens; - ik huiver; alles, wat in mij is, rilt van afschuw en smart; - ik wil spreken, ik wil zeggen: ‘broeders! broeders! laat af!’ - en jullie voegen mij toe: ‘houd dicht je mond! je bent geen wetgeleerde!’ - Wat? wetgeleerde of niet, ik ben *mens*: dat voel ik bij 't verwoesten van een mensenleven zo diep en zo innig als ooit, en *als mens* wil ik spreken.

Hij richt zich rechtstreeks tot de lezer:

> Heb jij wel eens de voltrekking der doodstraf gezien? Ik niet. Ik wil 't niet zien. Maar 'k weet toch wel, wat zich dan in het rond doet aanschouwen. Een woelige hoop van duizenden mensen, voor de grootste helft uit vrouwen en kinderen bestaande, elkaar met plompe aardigheden of met rauwe vloeken verdringende, om toch goed te kunnen zien. De terechtstelling is in de schatting der menigte een soort van toneelvoorstelling, die aanbevolen is om twee dingen, in de eerste plaats omdat ze gratis is en in de tweede plaats omdat ze akelig is. Wat gratis en wat akelig is, daar houdt de grote menigte van.

Hij dwingt de lezer tot kijken:

> Je verzekert: 'hij *moet* dood.' Welnu, hij *zal* dood. Zie! ze grijpen hem aan. Neen! verdediger van de doodstraf! nu het gelaat niet afwenden! Bij God! dat sta ik je niet toe. *Zien*, moet je, *zien, zien*! De laatste maatregelen, die nodig zijn, worden genomen. Enige mannen zijn met de veroordeelde bezig, zo wat als slagers met een rund. Wat, verdediger van de doodstraf! wil je terug? Neen! blijven zul je, en *zien* zul je, *zien!* - De klokslag dreunt. *Twaalf uur* voor ons, *eeuwigheid* voor de verwurgde. Daar hangt hij. Nu mag jij naar huis gaan. En heb je dan na al, wat daar te zien en te denken en te voelen was, nog vrede met de doodstraf, je moet het maar weten. Maar *ik* zal God danken, dat ik er geen vrede mee heb!

Laurillard wil dat alle galgpalen, op een na, worden verbrand. Die ene is bestemd voor het museum van oudheden, om bij te zetten bij al de afgeschafte foltertuigen van onverlichte tijden.

De negentiende eeuw kreeg niet alleen een afschuw van de doodstraf en de openbare lijfstraffen, ook besefte zij in toenemende mate dat er misdaad voorkwam die een gevolg van krankzinnigheid was, zoals we dat ook bij de zelfmoord zagen. Wanneer misdaad in een vlaag van verstandsverbijstering gepleegd werd, was de dader niet verantwoordelijk. Zo werd bijna kunstmatig een middel gevonden om misdaad tweeslachtig te maken. Er was de misdaad die vermomd, bij nacht gebeurde, en die vaak vooropgezet was. Het doel was meestal verrijking, maar ook bevrediging van de wellust. Daarnaast bestond de crime hystérique of de crime passionnel, die bij klaarlichte dag en onvermomd gepleegd kon worden. De bedrijver was evenzeer beklagenswaardig als zijn slachtoffer, want meestal had hij het misdrijf niet willen plegen en had hij er spijt van.

Ter zedelijke verbetering

De eerste stappen op weg naar een humaner strafbewind werden gezet door het in 1823 door enige vooraanstaande Nederlanders opgerichte *Genootschap ter zedelijke verbetering der gevangenen.* Initiatiefnemers waren de wijnhandelaar W.H. Suringar, de dichter-koopman J.L. Nierstrasz jr. en de suikerraffinadeur en dichter W.H. Warnsinck. Deze drie echte vertegenwoordigers van de burgerlijke zorgzame elite vonden el-

kaar in hun bewondering voor de Engelse gevangenishervormer John Howard. Al in 1777 had deze geschreven over de erbarmelijke toestanden in de Europese gevangenissen. Nederland kwam er toen nog vrij goed van af, maar dat was slechts vergelijkenderwijs.

Suringar koos Howard uit als onderwerp voor een spreekbeurt bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Leeuwarden. Kort daarna ontmoette hij Nierstrasz, sprak over zijn lezing en Nierstrasz vatte het plan op een dichtstuk over Howard te schrijven, dat uitgegeven kon worden bij Suringars broer, die uitgever in Leeuwarden was. Nierstrasz liet zijn vriend het gedicht lezen, en deze meende dat lof alleen niet alleen genoeg was. Het spoor van Howard moest ook gevolgd worden.

> O Neêrland! als ge uw roem voor eeuwig waant beslist,
> Bloos, bloos dan, daar uw kruin nog ééne parel mist!

Nederland is klaar, behalve op het gebied van de menslievendheid voor gevangenen. Hier ontbrak nog alles aan, en dus moest er een genootschap voor verbetering van het lot van gevangenen komen. In 1823 verscheen een uitgewerkt plan waarin steun gevraagd werd voor de oprichting van een dergelijk genootschap, dat verspreid werd onder de eliteburgers. Het begint aldus:

> Landgenoten!
> Gezegend is het land dat wij bewonen; want wáár toont men ons, op de wereldkaart, een plek gronds van zo *kleine* uitgebreidheid, alwaar zo *vele* weldadige instellingen bestaan, ten nutte van minvermogenden, minbeschaafden, hoogbejaarden, gebrekkigen en ongelukkigen, als in N e d e r l a n d ?
> Zo ergens, dan vindt men op *onze* geboortegrond de onbaatzuchtigste proeven van allesomvattende mensenmin, en het zou alleszins de moeite waard zijn, dat men in korte doch juiste trekken een tafe- reel ophing van al hetgeen, in deze dagen, in Nederland wordt ondernomen en bewerkstelligd ten nutte van hulpbehoevenden.
> Onder de menigvuldige menslievende instellingen missen wij er echter *één*, die men in andere landen, althans in Frankrijk en Engeland, aantreft, en die ook *hier* kan en behoort tot stand gebracht te worden. Wij bedoelen een *Genootschap ter zedelijke verbetering der Gevangenen.*

Vervolgens geven de opstellers hun motivatie. Als gevangenen de cel verlaten, zijn ze er moreel meestal slechter aan toe dan toen ze binnenkwamen. Ze zijn gewend geraakt aan het kwaad en afgestompt. Als ze uit de gevangenis komen, worden ze aan zichzelf overgelaten, want de maatschappij veracht de ex-gedetineerde. Het drietal blijkt beïnvloed te zijn door de ideeën van de Franse Revolutie, want ze vervolgen: 'Zijn intussen niet alle mensen zonder onderscheid onze broeders? Mag één enkele van onze bemoeiing en liefde worden uitgesloten? Is het geen plicht hulp te geven aan de *meest beklagenswaardigen?* En wie zijn beklagenswaardiger dan zij, die door *eigen schuld* ongelukkig zijn geworden?'

Ze maken een onderscheid tussen particulier initiatief en overheidsmaatregelen. De overheid moet de gebouwen verbeteren. De zedelijke verbetering is geen zaak van de regering. Die kan bereikt worden door scholing, door godsdienstonderricht en door het verschaffen van werk. Ontslagen gevangenen zouden voorzien moeten worden van kleding en een handgeld, en er zou geprobeerd moeten worden ze aan werk te helpen.

Het genootschap was direct een succes, want binnen enkele dagen hadden zich al vijfhonderd leden aangemeld. De koning ondersteunde het, en ook belangrijke politici verbonden zich eraan. Het onderwijs kreeg de hoogste prioriteit. Arbeid in de gevangenis moest helpen bij de terugkeer in de maatschappij, en bestreed de verveling die tot dieper verval leidde. Zorgwekkend vond het genootschap het peil van het personeel. Zolang dit zelf onbeschaafd en ongeschoold was, kon geen vooruitgang geboekt worden ten aanzien van de zedelijkheid van de gevangenen. Dus moest het personeel vervangen of omgeschoold worden. De bestuurders bezochten de gevangenen, deelden boekjes uit en hingen in de cellen spreuken op die de gevangenen konden memoreren, zoals deze: 'DE EENIGE GELUKZALIGHEID - EEN HART, DAT VAN BINNEN GERUST IS.'

In 1827 richtte het genootschap een tijdschrift op, *Liefde en hoop, een tijdschrift over gevangenen en gevangenissen.* Er stonden studies in over buitenlandse gevangenissen, en over de Nederlandse. De verbeteringen die het genootschap heeft weten te bewerkstelligen, werden er breed in uitgemeten. Duidelijk was dat veel gevangenen een gebrekkige en verwaarloosde opvoeding hadden gehad. Het analfabetisme was hoog in de gevangenissen. Het genootschap wist afspraken te maken met gevange-

nen die wél konden lezen, over het voorlezen van verhalen aan hun analfabetische lotgenoten. In het blad verschenen statistiekjes van de vorderingen van leerlingen in de gevangenis. Er waren achttienjarige jongens binnengekomen die nooit onderwijs genoten hadden en die na drie maanden de bijbel konden lezen en brieven aan hun ouders konden schrijven (hoe die ouders die gelezen hebben, wordt niet vermeld). Er werd een brief van een gevangene afgedrukt die als complete analfabeet de gevangenis in was gekomen en na zes maanden les aan zijn weldoener schreef:

> Zeer edele Heer!
> Ik denk dat het een groot geluk voor mij is, dat ik hier geweest ben, nu weet ik dat ik niet moet doen dat tegen de wet is, ik heb berouw over mijn verkeerd doen, en zal wel oppassen dat ik niet weer tot zoo ongeluk koom. ik zal god bidden in mijn gedachten dat hij mij beware, toen ik hier eerst kwam was ik nog kwaad; maar nu ben ik heel anders, wat zou er van mij geworden zijn als ik niet geleerd had! dan was ik ook kwaad weer weggegaan, en had vast nog weer in ongeluk gekomen; nu ik wat lezen kan, zal ik meer leren om nog beter mens te worden. Ik dank u duizendmaal dat ik wat leren mocht, ik wist niet dat er zulke goede mensen waren, mijn lieve Mijn Heer! nog duizendmaal dank. ik zal het nooit vergeten, dank de andere Heren ook voor mij, als het u belieft.
> Ik ben uw onderdanige dienaar,...

De brief werd trots, inclusief spelfouten, overgenomen. Dit is waarvoor de verbeteraars het doen: één beter mens is de hele infrastructuur waard van inzamelingen, schrijven, vertalen en uitgeven van geschriftjes, bezoeken van gevangenen, rapporten, voorlezingen en spreuken ophangen.

Een speerpunt van het genootschap werd de invoering van het cellulair systeem in gevangenissen. Men meende dat de gestraften in de gevangenis beter niet met elkaar konden omgaan. De grote zalen waar grove moordenaars naast dieven-uit-armoede, jonge delinquenten bij doorgewinterde recidivisten zaten, zouden afgeschaft moeten worden. Elke gevangene had recht op een eigen proper kamertje, luidde de boodschap, en in deze cel moest hij in eenzaamheid tot zichzelf komen. Hij zou zijn zonden overdenken en zijn geweten zou erdoor herijkt worden.

Meneer! Ik moet vandaag vijf Gulden verdienen en als dat niet kan de medaille
voor redding van drenkelingen. Geef me't geld of wees zoo goed in't water te springen,
opdat ik uwé redden kan. Kies, meneer as je blieft ik heb niet veel tijd te verliezen.

De goede berover

In de praktijk kwam het cellensysteem neer op verdubbelde uitsluiting. De misdadiger werd niet alleen uit de maatschappij gezet, maar ook nog losgemaakt van zijn medegevangenen.

Over de invoering van het cellulair systeem is rond 1830-1850 in heel Europa veel discussie. Die valt samen met het vertoog over de afschaffing van lijf- en doodstraffen. In de oude rechtspleging stond het lichamelijk straffen centraal. In de nieuwe verlichte wereld zou niet het lichaam maar de geest gestraft moeten worden. Daarbij voegt zich het geloof in de verbeterbaarheid van de misdadiger.

In Amerika waren aan het eind van de achttiende eeuw al experimenten doorgevoerd met het afzonderen van gevangenen. In Philadelphia werd op aandringen van de quakergemeenschap in 1780 een wet aangenomen waarin de Walnut Street Jail gereserveerd werd voor zware misdadigers die apart werden opgesloten in cellen. Men dacht dat de crimineel in isolatie beter tot zichzelf zou komen en het goede in hem weer zou opbloeien. Veel Europese hervormers namen de ideeën van de Philadelphia-gevangenis over, ofschoon berichten naar buiten kwamen over krankzinnigheid en zelfmoordpogingen ten gevolge van de eenzame opsluiting.

In de gevangenis van Auburn in New York ging men in 1821 over tot een experiment om te onderzoeken of opsluiting inderdaad zo schadelijk was. Tachtig zware misdadigers werden totaal geïsoleerd in cellen opgesloten, zonder werk of lectuur. Zelfs de bewakers mochten niet met hen spreken. Vijf gevangenen stierven binnen het jaar, een werd gek en een ander deed een serieuze zelfmoordpoging. Na hun vrijlating bleken de meesten toch in hun oude gedrag te vervallen en spoedig zaten ze weer vast. Zedelijke verbetering door isolatie was dus mislukt. In Auburn werd daarna overgestapt op gezamenlijk werk overdag, waarbij het stilzwijgen bewaard moest worden. In Philadelphia ging men ertoe over in een nieuwe cellulaire gevangenis werk in de cel te laten uitvoeren en het personeel met de gevangenen te laten spreken. Uit de hele wereld kwamen bezoekers naar deze modelgevangenis kijken, die een zachtaardig en menslievend stelsel zou hebben ingevoerd.

In Nederland raakten de Amerikaanse ideeën bekend via een rapport van Franse bezoekers. Het zedelijkheidsgenootschap geloofde heilig in de verbetering van het gevangeniswezen door het cellulair systeem. In 1844 stelde de minister van Justitie C.F. van Maanen zich ook erachter: '...de onafgebroken afzondering van de misdadigers, onttrokken aan alle tegenwerking der buitenwereld, zal hem de gelegenheid verschaf-

fen om ernstig na te denken, niet alleen over het harde van zijn toestand, maar ook over deszelfs oorzaken. De gedurige overpeinzingen dezer zelfde denkbeelden, zal wel niet allen, maar toch menige misdadiger tot zichzelf doen inkeren, en de zedelijke noodzakelijkheid doen gevoelen, dat hij eenmaal teruggekeerd in het maatschappelijk leven, zijn inwendig bestaan verbetert.'

Amsterdam kreeg in 1844 toestemming voor de bouw van een geheel cellulaire gevangenis, die als een model voor andere inrichtingen opgezet werd. In 1847 werd het Huis van Arrest en Justitie aan de Weteringschans opengesteld. Het was een stervormig gebouw met drie vleugels die op een centrale hal uitkwamen. Elke veroordeelde had een cel met een wc, een wasbak, een gaslamp, een hangmat, een krukje, een tafeltje en een kastje. De dag begon met wassen, kammen, aankleden, de hangmatten oprollen en opbergen en de cellen schoonmaken. In de cellen kreeg men werk opgedragen, veertien uur in de zomer, tien uur in de winter. Viermaal per dag was er verplicht bezoek van een directeur, geneesheer, geestelijke of een bestuurslid van het zedelijkheidsgenootschap. Er was een bibliotheek waaruit men op zondag stichtelijke lectuur kon halen. Op de muren hingen kaarten met vermanende spreuken. Onderling contact was onmogelijk. De gevangenen werden niet met hun naam, maar met een nummer aangesproken. In de luchttijd moesten ze een kap dragen, waardoor ze onherkenbaar waren voor medegevangenen, en ze mochten niet met elkaar spreken. De personeelsleden kregen op het hart gedrukt de gevangenen met zachtheid en menslievendheid te behandelen.

Het alziend centrum

Het cellulair systeem is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw opnieuw onderwerp van discussie geweest. De Franse filosoof Michel Foucault heeft toen geschreven dat het menslievende systeem van de cellulaire gevangenissen in wezen een geraffineerde poging was tot vergroting van macht en disciplinering. Hij liet dit zien aan de hand van de voorstellen van de denker Jeremy Bentham, die in 1792 een boek over het panopticum geschreven had. Hierin stelde hij voor om ronde gebouwen te ontwerpen waarin een perfect toezicht gehouden kon worden door in het midden een centrale controleur te plaatsen. Het was niet nodig dat die centrale figuur werkelijk aanwezig was, als de mensen

aan de rand van de cirkel maar het gevoel hadden dat ze gecontroleerd werden. De panopticumconstructie zou voor scholen, fabrieken, ziekenhuizen en gevangenissen gebruikt kunnen worden.

Foucault ziet als voornaamste doel de machtsuitoefening. Voorzover het maatschappelijke macht betreft, geldt dit ook voor de doelstellingen van de leden van het zedelijkheidsgenootschap. Het zou echter onderschatting van hun menslievendheid zijn als men hun streven als een persoonlijk doel zou zien. Overigens waren de ideeën in Philadelphia al ontwikkeld voor van Benthams panopticum sprake was.

Het zedelijkheidsgenootschap had niet alleen het cellulair systeem als doel. De bestuurders maakten zich ook ernstig zorgen over de positie van jeugdige delinquenten, die al te vaak samen met de oudere vastzaten. Zij ijverden voor aparte jeugdinrichtingen. In Rotterdam ging in 1833 de eerste speciale jongensgevangenis open. Het genootschap had de oprichting daarvan sterk gestimuleerd. Veel aandacht ging uit naar het personeel, dat niet gerekruteerd mocht worden uit oude gevangenissen, omdat men niet wilde dat ingeslepen oude gebruiken overgenomen werden. Maar het Rotterdamse gebouw deugde niet: het was donker en vochtig, en er was vrijwel geen zon. Dit project voldeed niet aan de verwachtingen. Het genootschap verplaatste een deel van zijn aandacht vervolgens naar het voorkómen van misdaad bij jeugdigen.

W.H. Suringar had in 1845 de landbouwkolonie Mettray bij Tours in Frankrijk bezocht, waar verwaarloosde jeugd een vak geleerd kreeg. Suringar wilde een Nederlands Mettray oprichten. Op de bekende negentiende-eeuwse manier riep hij in een lezing de elite op om hem te helpen een landbouwkolonie voor de hulpbehoevende, verlaten en veronachtzaamde jeugd op te richten: ‘Voorwaar! Indien welgezinde mannen en vrouwen de handen ineenslaan, zullen wij binnen drie of vier jaren een welingericht Mettray in Nederland bezitten.’ De lezing werd gedrukt en van een diep bewogen zakenman kreeg Suringar een flink bedrag om te kunnen beginnen. Suringar bestemde een terrein bij Zutphen in Rijsselt hiervoor. De koning en andere leden van het koningshuis namen een deel van de kosten voor hun rekening. In 1851 startte het Nederlandse Mettray met elf kinderen. En weldra werden in meer plaatsen in Nederlandse opvoedingsgestichten opgericht om te corrigeren wat ouders fout gedaan hadden.

Een laken in een hoed

De vergrijpen waarvoor men bestraft werd, waren vaak gering. De liedjeszanger Adriaan Limburg kreeg zeven jaar tuchthuisstraf omdat hij een laken had gestolen uit het logement waar hij verbleef. Hij had het onder zijn hoed verstopt toen hij naar buiten ging. Huibert Alting kreeg in 1830 vijf jaar voor het stelen van peren uit een boomgaard en het melken van een koe. Zelfs de dief van een goudvis kreeg een tuchthuisstraf.

Natuurlijk zijn er ook de zware gevallen. Moord werd vrijwel zeker bestraft met een doodvonnis. De griffier van de rechtbank in Leeuwarden publiceerde stukken over de boerenarbeider Pieter Sakes Weijnma, die zijn zwangere vrouw Hiltje vergiftigde karnemelkpap gegeven had, en die opgehangen werd, ofschoon het motief onduidelijk bleef. Vaak verscheen na een terechtstelling een boekje over het misdrijf en het proces. Over Johann Heinrich Kemper, een inbreker die een zieke moeder, haar twee kinderen en een verpleegster vermoord had toen hij bij zijn inbraak ontdekt werd, kwamen verschillende geschriften uit. ‘Wie meent het oordeel over hem te kunnen uitbrengen, doe zulks; maar hij doe het in liefde’ is de laatste zin van een verslag over hem.

Veel opzien baarde het proces tegen een arts in Nieuwolda. Kort na elkaar overleden in dit Groningse dorp de boer Cornelis Pomp en de vrouw van de arts, Geessien van Kloosterhuis. Pomp stierf terwijl een grauwachtig schuim uit de neus kwam, en zijn koorts was zo hevig dat het bed ervan schudde. De arts had geen gelukkig huwelijk met Geessien. Daarentegen wist het hele dorp dat hij met de vrouw van Pomp in een café een kamertje besteld had, waarin hij met haar wijn dronk en haar kuste. Ze hadden ‘allerlei gekheid met elkaar’. Eenmaal vroeg de dokter haar zijn jas te repareren en zij deed dat zittend op zijn schoot. De dokter werd nu verdacht van gifmoord op zijn eigen vrouw en op de man van zijn minnares. De lijken werden opgegraven. Er werd aarde van boven en onder de kist in blazen verzameld. Lever, hart en nieren werden in een Keulse pot gestopt en uit de hemden werd een lapje stof gesneden. Na onderzoek werd vastgesteld dat in het lijk van Pomp voldoende arsenicum aanwezig was om de dood daaraan toe te schrijven. Voor Geessiens dood gold dat niet. In de aanklacht wordt benadrukt dat vergiftiging de laagste van alle misdaden is omdat ze onder de schijn van vriendschap uitgevoerd kan worden en het slachtoffer zich er niet tegen kan weren. In dit geval zou het vergif dan ook nog toegediend zijn door iemand die ‘de roeping heeft om zijn gaven tot hulp en bijstand

van de lijdende mensheid aan te wenden', en die zijn kunst misbruikt zou kunnen hebben om zijn medemens van het leven te beroven. Ondanks alle aanwijzingen werd de arts vrijgesproken: vrijwel zeker een geval van klassenjustitie.

Een interessant geval is dat van euthanasie avant la lettre in 1852. Jan Slotboom werd tot lijfstraf veroordeeld omdat hij juffrouw Keiler de hals afgesneden zou hebben na roof. Volgens zijn advocaat J. Vizévene was het hulp bij zelfmoord. Juffrouw Keller was zenuwachtig en aan de drank. Ze wilde zelfmoord plegen, maar was beducht voor de kwade faam daarvan. Dus riep ze de hulp in van Slotboom, die haar onder het mom van roof om zeep moest helpen. Blijkbaar werd zijn verhaal toch gedeeltelijk geloofd, want normaal gesproken zou hij de doodstraf gekregen hebben.

Ook in de negentiende eeuw is een moeilijke jeugd al een verzachtende omstandigheid bij de strafmaat. In de roman *De verborgenheden van Amsterdam* bootst De Vries een monoloog van een crimineel na, die in Bargoens andere slechteriken in een kroeg toevoegt dat ze moeten zwijgen over diverse klusjes die ze onder handen hebben, omdat ze anders op de Nieuwmarkt, waar een openbaar schavot was, opgehangen of gegeseld zouden worden:

> ...als ik de mond opendoe, ga jij naar de klienje [word je ter dood veroordeeld], zo zeker als tweemaal twee vier is. En jij zou ook niet vrijkomen, Jim; meester Hans [de beul] zou jou evengoed een ruim uitzicht over de Nieuwmarkt geven als mij [ons ophangen], dus is het in je eigen belang, dat je zwijgt. Bah, de princerij [de rechtbank] zou mij niet laten ophangen, als ik als moosser [verklikker] doorsloeg. Het ergste wat zij mij zouden doen, zou wezen, dat zij mij Lange Hannes eens lieten kussen [mij lieten geselen], of mij tot ridder sloegen [mij brandmerkten]. Als ik een knappe bemoeial [advocaat] had, zou hij mij misschien wel weten vrij te lijmeren. Geloof mij, hij zou wel wat weten te vertellen, hij zou praten van mijn jeugd, het slechte voorbeeld dat ik steeds voor ogen had, een verwaarloosde opvoeding, en dan het berouw dat ik toonde door de zaak aan te geven. Ik heb al die mooie woorden gehoord, toen een bemoeial, die nogal vrij goghum was, laatst voor Toon Rund pleitte, die met zijn vader, sterke Manus, een vrouw in de Meer vermoordde en daarna zelf als moosser doorsloeg. Je hebt ze beiden gekend, oude, en je weet, hoe de zaak afgelopen is: Toontje heeft te kijk gestaan met de

> strop om de hals en is voor vijftien jaar gesjeft; maar sterke Manus is naar de klienje gegaan, en toen hij op de snijkamer kwam, hebben de studenten gevochten om een arm of een been van hem te hebben, omdat hij zo groot en gespierd was. Om jou zouden ze dat niet doen, oude, en dat's een grote troost.

Strafmaten

Tot aan de Franse tijd waren er geen landelijke regels voor bestraffing. Onthoofding, wurging, ophanging, opspietsing, verdrinking, levend begraven of verbranden, radbraken, vierendelen en stenigen werden allemaal toegepast. Onthoofding was een voorrecht voor de hogere standen, dieven werden opgehangen en moordenaars geradbraakt. De Franse wetten leidden in dit opzicht niet tot verbetering. Weliswaar was enige verzachting gebracht in de uitvoering van straffen, maar lijfstraffen waren nog steeds toegestaan. Er werd in 1809 een ontwerp gemaakt voor een crimineel wetboek, waarin de zachtheid van de straffen in verband gebracht werd met het karakter van de Nederlandse natie. Voordat dit ontwerp tot uitvoer kon komen, werd de Franse Code Pénal ingesteld, die in sommige opzichten wreder was, maar ook snel en efficiënt, want alleen de trefzekere guillotine was toegestaan voor de doodstraf.

Koning Willem I paste direct na zijn komst aanpassingen toe, in het zogeheten Gesel- en worgbesluit. De dwangarbeid die de Fransen hadden ingevoerd, werd meteen afgeschaft, evenals de guillotine, die dermate geassocieerd werd met de bezetting dat die uit het strafrecht verdween. Strop en zwaard kwamen terug als werktuigen voor de doodstraf. In 1827 werd een plan voor een nieuw wetboek van strafrecht naar buiten gebracht, waarin lijfstraffen nog steeds toegestaan waren. De doodstraf mocht alleen door ophanging uitgevoerd worden. Er kwamen veel protesten tegen dit ontwerp, maar het zou nog tot 1839 duren voor de geselstraf en het brandmerken verdwenen.

Drie graden van misdrijven werden onderscheiden in de Code Pénal: misdaden (crimes), wanbedrijven (délits) en overtredingen (contraventions), en dit onderscheid werd overgenomen in de Nederlandse wetgeving. Misdaden werden berecht door de Hoven van Assisen. De gevangenissen waren ingedeeld naar zwaarte. Naast de echte gevangenhuizen waren er de huizen van correctie voor straffen van vier tot zes maanden. Voor zware criminelen waren de huizen van tuchtiging. Mili-

tairen hadden hun eigen huizen van militaire detentie. Dan waren er ook nog de huizen van bewaring voor politiestraffen en voor het opbergen van passanten.

Voor de hoogste vorm van criminaliteit, de misdaad, kon de delinquent de doodstraf krijgen, weggevoerd worden in ballingschap, naar een tuchthuis (vijf tot twintig jaar) moeten, verbannen worden of dwangarbeid verrichten. Ook kon men te pronk gesteld worden op het schavot en gegeseld. Doodslag, moord, verkrachting en mishandeling golden als misdaden. Diefstal hoorde bij de tweede categorie, de wanbedrijven. Maar als de roof bij nacht gebeurd was in een bewoond huis en de dief gewapend was, gold die als een misdaad. Alle delicten die bij nacht gebeurden, telden zwaarder dan wat bij daglicht voorviel. De vermomming van de nacht, het verraderlijke van het duister, de weerloosheid van de slachtoffers golden als een extra belasting. Voor de wet maakte het dan niet uit of een kaas gestolen was dan wel goud: alleen of het voor of na zonsondergang gebeurd was, kon het verschil tussen misdaad en wanbedrijf uitmaken.

Op brandstichting, moord en vergiftiging stond gewoonlijk de doodstraf. Lagere straffen waren er voor misdaden zoals verkrachting en diefstal met geweld. Bij diefstal met braak luidde de eis tussen de vijf en de vijftien jaar. Diefstal in dienstbetrekking kon vijf tot tien jaar kosten. Een op de tien misdadigers werd vrijgesproken, wat vrij weinig is. Wel kon men een mildere straf krijgen wegens verzachtende omstandigheden, of de straf werd niet uitgevoerd wegens krankzinnigheid.

Dit laatste werd vaak toegepast op kindermoordenaressen. Dat een moeder haar eigen kind zou kunnen ombrengen, werd zo gruwelijk geacht dat bijna altijd gepleit werd om de betreffende vrouw krankzinnig te verklaren. Dat gebeurt niet in de roman *Anna Rooze* van J.J. Cremer. Een babylijkje wordt gevonden op de Gelderse hei. Het volksmeisje Hanneke wordt verdacht van de kindermoord en opgesloten in preventieve hechtenis. Ze wordt vrijgesproken omdat haar advocaat kan aantonen dat er te weinig bewijzen zijn. Haar kindje wordt levend teruggevonden bij een pleeggezin. Later bekent een ander meisje op haar sterfbed aan de dominee dat zij de worgster van het gevonden kind is. Straf is niet meer nodig.

Dominee Hasebroek schrijft in het gedicht ‘Aan een kindermoordenares’ dat deze vrouw niet moet denken dat haar kind dood is, want het zal blijven leven in haar geweten. Ze kan het kind in de hemel terugvinden, als ze boete doet en rouwt:

Uw kind gedood? Meen 't niet! Uw kindje is blijven leven
In 't bloedspoor, dat het achterliet,
En dat een Abelsroep van wraak heeft opgeheven
Bij 't aards gerecht, dat u ontbiedt.
Uw kind gedood? Meen 't niet! het leeft in uw geweten,
En blijft daar schreeuwen met een kreet,
Veel akeliger, dan toen gij 't woest hebt doodgesmeten,
En 't (maar voorgoed niet) zwijgen deed.
Uw kind gedood? Meen 't niet! 't Zal levend weer u dagen
In 't godsgericht, dat u verwacht,
Waar 't zijns ondanks de dood zal als vergelding vragen
Van haar, die 't eens heeft omgebracht.
Uw kind gedood? Meen 't niet! Toch blijft de kans u over,
Dat ge eens 't als engeltje hervindt,
Mits boete en rouw uw plaats in 't Vaderhuis herover'...
Dan dankt ge uw leven 't dode kind!

De nieuwe uitvinding van de statistiek werd ook toegepast op misdaden. In 1854 zaten in strafgevangenissen, huizen van verzekering, huizen van arrest en bewaring in totaal 4602 gevangenen, waarvan 22,7% van het vrouwelijk geslacht was. De meeste vrouwelijke misdadigers vond men in Limburg en Drenthe, de minste in Groningen en Friesland. In Noord-Brabant en Limburg konden veel gevangenen nog niet lezen en schrijven. De conclusie was snel getrokken: onderwijs helpt, want in Groningen en Friesland is de scholing goed. Bij de discussie over de doodstraf werd ook in stelling gebracht dat educatie het land vrij kon maken van misdaden:

De doodstraf weg uit Neerland! - 't lieve land,
Mag niet in 't net der vroegere eeuw verdolen...
Wilt gij het vrij van misdaad en van schand?...
Bouwt scholen!

De statistieken vermelden ook welke misdaden het meest voorkomen. Het hoogst scoort diefstal (6310 gevallen in 1854), gevolgd door bedelarij (2252). De volgende misdrijven worden onderscheiden: valsemunterij en geldsnoeierij, valsheid in geschrifte, feitelijke weerspannigheid, bedelarij en landloperij, moord en doodslag, kindermoord, moedwillige verwonding, aantasting van de zeden en verkrachting, valse getuigenis,

meineed, hoon en laster, diefstal en poging tot diefstal, bankbreuk, oplichting, misbruik van vertrouwen, brand, vernieling en schadeberokkening.

De laatste doodstraf in Nederland werd voltrokken in 1860 in Maastricht. Joannes Nathan, afkomstig uit Sittard, had zijn schoonmoeder, een weduwe, in het donker op een stille plek opgewacht en haar daarna beroofd en bruut omgebracht. Tijdens het proces toonde hij geen enkel teken van berouw. Het vonnis werd op 31 oktober uitgevoerd in het openbaar. Op straat was het doodstil en kinderen werden binnengehouden. Toen het schavot na afloop afgebroken werd, stortte een balk op het hoofd van een van de assistenten van de beul. Hij werd zwaargewond afgevoerd. Op 20 mei 1870 haalde de Tweede Kamer met achtenveertig tegen dertig stemmen de doodstraf officieel uit het strafrecht. Het schavot werd als brandhout verkocht en de beul en zijn assistenten kregen een wachtgeld.

De weldenkende burger had zijn zin gekregen. Misdaad was gehumaniseerd. Ook deze onmatige verschijning van de werkelijkheid had een plaats gekregen waarvoor de burger zich niet hoefde te schamen. De gevangenissen waren geen holen van verderf meer waar de recidivisten zich kiplekker voelden, maar gecontroleerde straffabrieken. Vroeger was het bezoeken van een gevangenis een kermisvermaak geweest en het bezichtigen van een terechtstelling een familie-uitje. Het burgergilde besefte dat dat inhumaan was.

Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Als men niet meer kan kijken naar misdadigers, dan kan men er nog wel over lezen. Diverse misdaadgenres komen in de negentiende eeuw op: de detective, de griezelroman, de vampierverhalen, de vertellingen over kunstmatige mensen. Bovendien verschenen allerlei tijdschriften met verslagen van rechtszittingen. De dominee-dichters gaven boekjes uit waarin ze de laatste uren van ter dood veroordeelden van commentaar voorzagen. Gewoonlijk toonde de misdadiger op het schavot berouw, en dan had hij zijn kans op het eeuwige leven niet verspeeld. Het publiek kon aan het eind van de eeuw een zucht van verlichting slaken over de mooie afloop.

Drankzucht

> In de huiskamer van de weduwe Schuiling en haar dochter Betje zat een vrouw, zo diep armoedig gekleed, dat men er zich over had kunnen verbazen hoe men haar in dit wel nederig maar toch fatsoenlijk vertrek had kunnen toelaten, ware het niet, dat zij toch nog netjes bleek te zijn op haar duizendmaal gelapte en zeker niet zeer alledaagse kleren. De ongelukkige ziel had een doek over haar éne oog gebonden, en dat maakte haar gezicht, dat toch al uitgeteerd was van honger en kommer, allesbehalve mooi. Evenwel had dat lelijke gezicht iets aantrekkelijks, terwijl zij met grote happen een dikke boterham verslond die naast een kop dampende koffie vóór haar geplaatst was. Ondertussen genoot ze de weldadige invloed van het kacheltje. Juffrouw Schuiling moedigde de arme stumpert aan om door te eten en de koffie niet koud te laten worden. En vrouw Wortelaar zei: 'Ja, ik mag wel hard dooreten, want als hij thuiskomt en hij vindt mij niet, dan krijg ik dubbel op mijn gezicht.' 'Slaat je man je dan?' vroeg Betje ontzet. 'Och kind! hij trapt me soms wel op mijn borst en mijn buik. Dit oog - dat heb ik ook van hem - met de poot van een stoel! Als hij dronken is, ontziet hij niks.' - 'Is hij dikwijls dronken, vrouw Wortelaar?' vroeg daarop de weduwe. 'Altoos, juffrouw,' was het antwoord. 'Hij neemt drank mee naar zijn bed, en eer hij nog goed wakker is, maakt hij zich weer dronken. Maar 's middags en 's avonds is hij alleen smoorzat.' - 'Waar krijgt hij 't geld vandaan om drank te kopen, vrouw Wortelaar?' - 'Och, ze trakteren hem nog al eens, en anders slaat hij mij zo lang, totdat ik hem de duitjes geef die ik met straatwieden en porren en met bakeren bij geringe mensen en zulke karweitjes verdien.' - 'Ik zou ze hem niet geven.' - 'Dan sloeg hij me dood.' - 'Dan liep ik bij hem weg.' - 'Maar wie moet dan op hem passen? Ik ben immers zijn vrouw.'

Zo accepteerde in de negentiende eeuw een vrouw dat haar man aan de drank was en haar sloeg. Ze was nu eenmaal met deze man getrouwd en

Mishandeling onder invloed van drank. Prent uit *De flesch*

een uitweg was er niet. Vrouw Wortelaar vervloekt de ellendige drank wel, maar ze verzet zich niet tegen haar lot. Het verhaal gaat verder:

> In de kroeg zette de kastelein een zuiplap de deur uit. Dat hij werkelijk de naam van zuiplap verdiende, was duidelijk genoeg. De blauwe neus en wangen, de rode, druipende ogen, het wezenloze en vieze gezicht, gevoegd bij zijn verwarde haren, zijn scheve pet en zijn kleren, die er uitzien alsof hun eigenaar zopas uit de goot was opgeraapt, alles verried de weldadige uitwerking van langdurig en overmatig gebruikte jenever. Ook de spraak van deze mens was belemmerd, of liever van dit dier. Want zoals zijn uiterlijk aan een redeloos schepsel deed denken, zo had ook het onverstaanbaar geluid dat uit zijn vuile mond kwam, veel van het knorren van een varken, vermengd met iets als het kreunen van een zieke hond.
> De kastelein schopte de man de deur uit toen het niet snel genoeg ging. De lafaard ging naar huis, waar zijn ongelukkige vrouw zat te wachten op het erbarmelijke loon voor haar huwelijkstrouw. Onder het voortzwaaien mompelde hij allerlei bedreigingen: ‘Ik zal haar de haren uit het hoofd trekken, ik zal haar de hersens inslaan, ik zal...’ Een ijselijke vloek - en een plomp, als van een zwaar voorwerp dat in het water viel, braken opeens die afschuwelijke beloften af. Daarop volgde een wanhopig geplas in de stadsgracht, waar de ellendeling, die in het duister de verkeerde kant was opgegaan, regelrecht was ingelopen. Het plassen duurde niet lang. De drenkeling zonk weg in de diepte. Terwijl hij vruchteloos poogde om weer boven te komen, schoten er nog enkele voorstellingen als bliksemstralen door zijn hersenen. Het gezicht van zijn vrouw zag hij - reusachtig groot, spookachtig, - en iets - wat wist hij niet -, God beware - het deed hem denken aan - jenever - maar het was walgelijk - het was zó gruwelijk, dat hij het uitgillen wilde - maar het stinkende water van de gracht drong hem in de keel - en hij stikte.
> Vrouw Wortelaar wachtte - en wachtte - en tenslotte viel zij op haar stoel in slaap. Arme ziel, in geen tien jaren had zij zo lang ongestoord geslapen. En geen trappen in haar gezicht zouden haar weer terugroepen tot het besef dat zij de vrouw was van een zuiplap. -

Op 3 december 1867 las de predikant François HaverSchmidt het verhaal van vrouw Wortelaar voor in Schiedam, de stad van de jenever. Onder zijn gehoor zal menig directeur zijn geweest van een van de 231

plaatselijke branderijen, 54 mouterijen en 6 distilleerderijen. De toehoorders moeten zich niet helemaal op hun gemak hebben gevoeld bij het aandoenlijke verhaal van HaverSchmidt, beter bekend als de dichter Piet Paaltjens. Hij klaagde weliswaar de fabrikanten niet aan, maar hij liet zien tot welk onheil de drank kon voeren. Een dronkelap was een beest, een monster, een ongerichte vuilak die zijn vrouw mishandelde en een schandelijke dood stierf. Drank was niet langer een onschuldig genotsmiddel.

In voorgaande eeuwen kende men ook de uitschieters van drankgebruik. In de literatuur tot de achttiende eeuw is de aangeschoten knecht, koetsier of bewaker een kluchtige figuur, die de mensen aan het lachen maakt. In Shakespeares *The Merry Wives of Windsor* kan men zien hoe makkelijk over drank gedacht werd. Falstaff is er het prototype van de man die graag een glaasje te veel drinkt, zoals die gezien werd tot de negentiende eeuw. Drank maakt vrolijk, het drinken maakt je los van de dagelijkse beslommeringen. Je wordt er seksueel opgewonden van, maar als het erop aankomt, presteer je niets. Drank is ook een hulpmiddel voor slimme mensen in nood: ze voeren bewakers dronken zodat ze zich kunnen bevrijden, vrouwen gebruiken het om aan de aandacht van jaloerse echtgenoten te ontsnappen. Degene die dronken werd, is niet voor eeuwig verdoemd. Hij is een beetje dom geweest, en dat valt juist omdat het onder invloed gebeurde te vergeven.

In de Hollandse zeventiende eeuw was het drinken geritualiseerd in die zin dat mateloos drankgebruik normaal was bij bruiloften en op kermissen. Buitenlanders verwonderden zich dan over de abnormale hoeveelheden eten en drinken die Hollanders naar binnen konden werken. Maar in het dagelijks leven rustte er juist een taboe op overmaat. Soberheid voerde dan de boventoon in de huishoudens. Dit scheen alleen in Friesland anders te zijn, voor en na de eeuwwisseling van 1800. Jacob van Lennep verbaasde zich in 1823 over het Friese drink- en eetgedrag:

> 's Morgens vóór het ontbijt staat er een glas jenever klaar ter verfrissing. Na tien of twaalf kopjes koffie of thee verzwolgen te hebben, neemt men de bitterfles te baat en spreekt die veelvuldig aan onder het roken van stinkende baaitabak. Om elf uur drinkt men koffie en de kan gaat niet eerder van tafel voordat elk een kop of tien cichorei of bruin water, *nescio quid*, heeft gebruikt. Om de berookte en verschroeide mond te laven neemt men weer toevlucht tot de likeurkelder; de madera verschijnt vervolgens en voor het eten begeeft men

> zich naar het koffiehuis. Iedereen heeft aan de eettafel zijn fles naast zich staan, die leegraakt nog voordat het nagerecht opgediend wordt, afgezien van de zware en goede wijnen die ondertussen rondgaan. Bij het dessert staan de vrouwen op, de mannen drinken door en er wordt van tijd tot tijd koffie gebracht. Om zes uur staat men op, drinkt gedurende twee uur of langer thee, afhankelijk van de gasten die al dan niet verder gaan dan het minimum van twaalf kopjes. Om acht uur wordt de fles weer op tafel gezet en die maakt spoedig plaats voor een andere. Om tien uur is het souper klaar: men heeft zich inmiddels daarop voorbereid met koek en kaas, krakelingen, beschuit, bitterkoekjes, kolombijntjes enzovoorts, enzovoorts. Men eet goed en vergeet niet het eten te bevochtigen. Om half twaalf verschijnt het theeblad weer en om al het genotene goed uit te zweten, drinkt men opnieuw enige kommen van dat verfrissend maar slapmakend vocht.

Pas in de jaren dertig van de negentiende eeuw komt er een zware vloek op drankzucht te liggen. De vrolijke drinkebroer maakt plaats voor de misdadige dronkaard, de man die van kwaad tot erger vervalt. Zijn leven eindigt gewoonlijk in zelfmoord. De drinker is een verdoemde die niet meer los kan komen van zijn drankduivel, met wie hij als het ware een verbond gesloten heeft zoals Faust met Mefisto. In Nederland werd Schiedam een metafoor voor alles wat met het alcoholkwaad te maken had. Het hele ideaal van een welingerichte maatschappij, waarin geborgenheid was voor iedereen en waarin de hulpbehoevenden, de armen, de zieken ondersteund werden door een systeem van filantropie, kwam op de helling door het onbeheersbare van de drankzucht. Alle pogingen om de samenleving te verbeteren zouden gedwarsboomd kunnen wor- den door de drank.

Allerlei maatschappelijk kwaad werd verbonden aan alcoholgebruik. In de krankzinnigengestichten zou de helft van de patiënten zich door de drank hun ongeluk op de hals hebben gehaald. Kwaadaardige en moeilijk te bestrijden ziektes, zoals waterzucht, borstkwalen, boze zweren en beroerten, zouden door de alcohol veroorzaakt worden. Drankzucht had armoe tot gevolg, armoe sleepte misdaad met zich mee en onverschilligheid voor de educatie die aan het begin van alle vooruitgang stond. De erfelijkheidsleer vond zijn prille begin in de constatering dat alcoholisme leidde tot degeneratie. De prostitutiekwestie en het drankprobleem hingen met elkaar samen. Een publieke vrouw schreef een

open brief aan de oprichters van het instituut voor heropvoeding van gevallen vrouwen in Steenbeek. Daarin schreef ze dat Steenbeek en Schiedam niet in hetzelfde land kunnen staan.

Heldring beschreef hoe enkele grote drinkers in een gemeenschap een heel leger aan drinkebroers kunnen genereren: 'Het is met de dronkaards als met de dichters gelegen: zijn er grote dichters, dan verstommen de kleinen, maar sterven de eersten, dan ontwaakt het heilleger beuzelzangers; wonen er in een dorp een of meer afschuwelijke drinkebroers, die geld, goed, zedelijkheid en godvrucht met voeten treden, dan merkt men de kleinen niet op, maar komen die te vallen, dan staat het allengs geoefende heilleger van mindere rang op, en, omdat het hier een ondeugd geldt, overtreffen zij vaak hun voorgangers.'

De omslag in het publieke denken over drank doet zich in heel Europa aan het eind van de achttiende eeuw voor. Dronkenschap valt niet te verenigen met het mensbeeld van de Verlichting. De mens die zichzelf beheerst is het ideaal van alle beschavingsoffensieven en emancipatiebewegingen vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Drinkers zijn onbereikbaar voor de beschavende elite. Wat eerst ingeschat werd als een tijdelijke desoriëntatie, die vanzelf overging als de drinker nuchter werd, kreeg een blijvend stempel.

Vanaf deze tijd worden dan ook pogingen in het werk gesteld om tot de oprichting van verenigingen tegen drankmisbruik te komen, die streven naar een verbiedende wetgeving. Amerika heeft de oudste beweging tegen de drank. Volgens de overigens onbetrouwbare negentiende-eeuwse statistieken werden daar in het begin van de negentiende eeuw per jaar per manspersoon 132 kannen sterkedrank gedronken, wat overeen zou komen met een halve fles jenever per man per dag. In Nederland wordt gesproken van een jaarconsumptie van tien liter per inwoner.

De eerste lokale verenigingen tegen de drank dateren in Amerika van rond de eeuwwisseling. De nationale American Temperance Society werd in 1826 opgericht. De Amerikaanse aanpak wekte in Europa bewondering. In verschillende traktaatjes tegen de alcohol werd verwezen naar de Amerikaanse beweging. Vanaf 1843 volgden de staten elkaar daar op in alcoholverboden. Maine was de eerste grote staat die een wet tegen alcoholgebruik instelde.

In Engeland wordt de matigheidsbeweging ingedeeld in een aantal fasen. In het begin, zo rond de jaren dertig, waren de tegenstanders van alcohol te vinden in de traditionele middenklasse. Predikanten en hervormers uit de hoogste burgerklasse gaven leiding aan een brede groep

uit de burgerij, die vanuit een christelijke liefdadigheid de lagere stand hielp bij zijn strijd tegen de onmatigheid. Een tiental jaren later komen de ‘teetotallers’, zoals de fanatieke alcoholbestrijders genoemd werden, op uit de lagere klassen. Zij streefden niet meer naar matiging, want die zou te weinig uitrichten, maar naar ‘total abstinence’. Tot een alcoholverbod kwam het in Engeland niet, evenmin als in andere Europese landen.

De jenever erger dan de cholera

Het is bijna voorspelbaar dat in Nederland de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vooropliep bij de bestrijding van de alcohol. Nog voor van enige organisatie sprake was, verscheen in 1803 al het waarschuwende boekje *Het morgenslokjen; een gemeenzaam buurpraatje.* Dit was slechts een eenzame voorbode van een brede beweging in de jaren dertig. Twee publicaties hebben een centrale rol gespeeld in de meningsvorming. Allereerst het gedreven boekje van filantroop-dominee Heldring, die zoveel invloed op de mentaliteit in de negentiende eeuw gehad heeft, te weten *De jenever erger dan de cholera. Een volksboek, in voorbeelden en cijfers, voor arm en rijk, oud en jong* (1838). Bladzijden lang somt hij de gevolgen van overmatig drankgebruik op. Hij citeert medici en moraaltheologen, hij vergelijkt de alcohol met hasjiesj. Hij heeft een lange lijst aangelegd van akelige berichten uit kranten over moord, ongelukken en doodslagen die onder invloed van alcohol gebeurd waren. Hij vertelt het geval van een zoon die zijn eigen moeder in dronkenschap op de afschuwelijkste wijze vermoord had. Stervend liet zij zich ertoe overhalen om onder een laag puin en steen te gaan liggen, want haar zoon wilde de moord de schijn van een ongeval geven. Ze zou zogenaamd door een omgevallen muur bedolven zijn. Het kwade geweten vervolgde de ongelukkige echter zozeer dat hij zijn gruweldaad bekende. Elders had een dronken huisvader vrouw en kinderen de deur uit gejaagd, was daarop met een brandende pijp in bed gaan liggen, en werd met alles wat hij bezat een prooi der vlammen. De akeligste anekdote die Heldring in petto heeft, is deze: in het Rijkshospitaal bewaart men stukken van vlees en been uit zieke menselijke lichamen in alcohol. Deze alcohol wordt allengs doortrokken van de nog bloederige en geleiachtige delen van de lichamen. Om de zoveel tijd wordt het vocht, dat troebel is geworden, vervangen. Twee van de bedienden vond men onlangs stom bezopen van

De drankduivel

deze verschrikkelijke, met ziektestof doordrongen drank! Wie kan het zich voorstellen en wie huivert niet terug bij de gedachte aan zo'n jeneverwoede, besluit Heldring. Hij heeft ook goed nieuws. Als een arme alle dagen één stuiver in een kroeg brengt, en zondags twee stuivers, dan is dat per jaar twintig gulden. Als dit bedrag elk jaar naar de spaarbank zou worden gebracht, zou er in het zesenzestigste levensjaar een som van duizend gulden staan, nog afgezien van de rente, die op een gegeven moment tot veertig gulden per jaar zou oplopen.

Het ergerde Heldring dat op de keper beschouwd een deel van de jenever die armen dronken, bekostigd werd uit armenfondsen en collectes. Er waren immers veel huisgezinnen die in de zomer een paar stuivers per dag aan jenever uitgaven en die tegen de herfst door de diaconie met kleding, brandstof, brood en wat niet al onderhouden werden. Elke arme zou fatsoenshalve lid van een matigheidsgenootschap moeten worden. Om zijn stelling dat de jenever erger dan de cholera is te onderbouwen, nodigt Heldring de lezer uit om met hem een bezoek te brengen aan enige instellingen:

> Ei lieve! als u het voorgaande nog niet overtuigd heeft, dan heb ik nog een wandeling voor u bewaard; kom, ga met mij, en zeg dan, wanneer gij wedergekeerd zijt, vrijelijk uw gedachten! Schrik niet terug! Weiger mij uw hand niet. Het is een wandeling, die gij aan uzelf en aan de mensheid verschuldigd zijt. Ik zal u ook niet lang ophouden, neen! overal slechts kort; want ik weet, ik behoef slechts met een enkel woord u de zaak te herinneren, die ik u toeroepen wil; gij zelf zult er de toepassing wel van vinden of maken. Ik zal u eerst naar het krankzinnigenhuis voeren, daarna naar het hospitaal, dan naar de gevangenis, hierna naar uw eigen huis, en, als de zon ondergaat, en alles tot ernstig nadenken gestemd wordt, wil ik nog met u op het kerkhof gaan. Het is een heilige wandeling, vriend! Maak u bereid en, zo gij huivert, zeg: ‘neen! ik wil ook eens horen, wat mij hier nog zou kunnen toegeroepen worden.’
> Zie, daar staat gij nu in de holen der krankzinnigen. Gij ziet die ongelukkigen. Ziet gij hen wel; gindse treurige wezens, die nimmer het redelicht mochten kennen. Hun enig geluk is, dat zij niet weten, wat zij missen. Ik zal u iets influisteren, dat, al ware mijn stem zacht als het lispelen van de zuidenwind, toch, zo gij enig gevoel bezit, als de donderstem, wanneer hij uit zwangere wolken losbarst, in uw oren

> zal klinken. Weet het: *De kinderen, in dronkenschap geteeld, zijn krankzinnig.*
> Ga nu met mij naar de hospitalen. Daar staat gij! Ach! wat al lijden, wat al jammeren, wat al bange doodsstrijd, en hoe veel jongelingen in de kracht van hun levens liggen daar ter neder, om nimmer te herstellen, en hoe velen gaan daar heen als schimmen, alsof zij reeds aan het dodenrijk toebehoorden! - Hoe velen dezer ongelukkigen, denkt gij, waren er hier minder, wanneer zij nooit sterkedrank gekend hadden? Gij weet het niet! ik zal het u zeggen. De helft van deze ongelukkigen ware niet hier; zou daarbuiten in Gods schepping nog, zo vrij van zonde, als sterk van gezondheid, hun plicht volbrengen. Nu sterven zij, terwijl de kracht en het merg van hun leven vanbinnen door het gloeiend vuur van de jenever verteerd werd. Van Geuns zegt het: de uitvinding van het buskruit heeft zoveel lijken niet gezaaid op uw slagvelden, als de jenever er in uw legerscharen vernield heeft.
> Maar nu zijn wij aan de deur van de gevangenis. Hier is de vrijheid aan de vrije mens ontnomen, als ware hij een dier. Hier zijn de hokken en ketenen, waarmee de mens de mens boeit en opsluit!

Ook in de gevangenis heerst de jenever, omdat bijna alle misdaden voorafgegaan worden door het gebruik van sterkedrank. Tenslotte neemt Heldring de lezer mee op het kerkhof. Hij laat zien hoeveel meer jonge mannen dan vrouwen hier liggen: ook dat komt door de jenever. En de kindergrafjes bergen de lijkjes van de ziekelijk geboren kinderen van dronkaards.

Heldrings kruistocht tegen de alcohol kreeg een forse impuls door de visuele impact van een andere publicatie. In Engeland had de tekenaar George Cruikshank een indringend stripboek tegen de alcohol gemaakt, waarin hij de ondergang van een zuiplap uittekende. Zijn aangrijpende prenten waren gedrukt via de lithografie, een goedkoop procédé dat omstreeks 1830 opgang maakte. In heel Europa werden de prenten nagetekend op steendruk, en de versjes van Cruikshank werden vervangen door die van een plaatselijke of nationale dichter. In Nederland verscheen in 1847 *Deflesch*, in een uitgave met acht steendrukplaten en bijschriften van dominee T.C.R. Huydecoper. Cruikshank beeldde de ondergang uit van een fatsoenlijk man die begint met één glaasje te drinken, en vervolgens vervalt tot armoede. Hij gaat zijn vrouw slaan, verkoopt zijn huisraad, tot hij eindigt in de gevangenis. Het vervolg-

boek, *De kinderen van den dronkaart* (1848), met verzen van J.J.L. ten Kate, toont dat het kroost van de dronkelap ook verdoemd is.

> Des dronkaards kinderen zijn kinderen der ellend.
> Geen wonder zo hun voet zich vroeg naar 't kwade keerde:
> Zij hebben moederzorg noch vadertucht gekend,
> En - wie doorstaat de proef, die nimmer bidden leerde?
>
> Knaap! sla die gifkelk weg uit uws verzoekers hand:
> Daar ging in 't vloeiend vuur zo menig ziel verloren!
> En gij, arm maagdelijn! ontvlucht de stem der schand:
> Het enkel luisteren reeds besmet onschuldige oren!
>
> Vergeefs! Reeds breekt de kracht van 't slechte voorbeeld uit.
> Reeds laat die jonglingshand de beker niet meer pozen.
> Eén avond nog als deze - en 't wordt een dubbele buit:
> Het meisje is half ten val, dat niet meer weet te blozen.
>
> Zo voedde een vader ze op! - O wroeging zonder troost,
> Uw vloek heeft elke slaaf der dronkenschap te vrezen!
> Het slijk der straten is de leerschool van zijn kroost;
> De herberg of 't bordeel is 't armhuis van zijn wezen!

Zijn zoon loopt kroegen en bordelen af en sterft in de gevangenis. Zijn dochter pleegt zelfmoord nadat ze eerst als prostituee haar geld verdiend heeft. Op het plaatje staat een radeloos meisje afgebeeld, zwevend tussen de wal en het water, kort voordat ze in de diepte zal verdwijnen. ‘Niemand, niemand die haar mist,’ schrijft Ten Kate. Zonder doodshemd, zonder kist, drijft ze naar de zee, waar eens een zeeman haar geraamte in zijn netten zal vangen en de spot zal drijven met haar knoken, zonder te weten in welke gruwelijke wanhoop het arme schaap de dood opzocht.

De brochure van Heldring en de tekeningen van Cruikshank vormen maar een klein deel van de vele anti-alcoholgeschriften die sinds de jaren dertig de markt overstroomden. De schrijvers ervan zijn vooral dominees. Ook staatslieden en hoogleraren mengen zich in het debat. Politici nemen een dubbele positie in, want zij zijn bang voor een verbod op alcohol, omdat de staat daardoor inkomsten zou derven. Het kamerlid W. van Lynden schrijft in *De regering en de jenever* dat de ‘op volks-

verderf gegronde en berekende, met de verpestende jeneverwalm besmette winsten' vervangen kunnen worden als men de oorzaken van de drankzucht, namelijk de armoede, wegneemt. Veel wordt ook vertaald uit het Duits, zoals het veelgelezen boekje van dominee Boettcher, dat onder de titel *Het huiskruis, of de verderfelijke gevolgen van het jeneverdrinken* in Nederland verspreid werd. Hierin worden de gesprekken tussen een predikant en zijn dorpsgenoten weergegeven. De predikant hangt zulke gruwelverhalen op over de gevolgen van de alcohol dat de dorpsgenoten de jeneverstokerijen willen bestormen. Hij weet hen echter te sussen en haalt ze over om het eerst maar eens wat rustiger aan te doen en zich te verenigen in een matigheidsgenootschap.

Heldring richt samen met de advocaat-schrijver Robidé van der Aa een tijdschrift op 'tot Nut van 't Algemeen', onder de naam *De volksbode.* Elk nummer van dit blad bevat opsommingen van onheil door de drank, soms overgenomen uit krantenberichten, soms weergegeven als dialogen, zoals deze:

> *Arie:* ...de jenever heeft er weer een' naar 't schavot gevoerd.
> *Manus:* Ja, daar heb ik van gehoord; je meent immers die zoon, die in dronkenschap zijn vader om het leven bracht.
> *Arie:* Nee, die rampzalige gebeurtenis meen ik niet, evenmin als die moord door een zoon onlangs in jeneverwoede aan zijn eigen moeder gepleegd. Bij die ijselijkheden, waarvan een mens de haren te berge rijzen, heeft de jenever voorleden week op oudejaarsavond een nieuw slachtoffer gevoegd.

Hierop volgt het verhaal van twee jeneverdrinkers die op oudejaarsavond aan het vechten sloegen, waarna de een de ander tenslotte aan het mes reeg.

Er is ook een filantropische arts, een zekere Abbring, die een drankje tegen het drinken uitgevonden heeft, dat hij kosteloos ter beschikking stelt aan zuiplappen. Hij geeft boekjes uit met dankbrieven van genezen alcoholisten, die hij als volgt inleidt: 'De dronkenschap is een der afschuwelijkste en misdadigste der hartstochten, en tevens de ontembaarste van alle driften bij de mens. Sinds vijftien jaren heb ik, - eniglijk, om hen te recht te brengen, - met aartsdronkaards omgegaan, en heb in dat tijdperk vele treurige ervaringen opgedaan; want mij werden door deze afgedwaalden vrijwillige belijdenissen afgelegd, die als de gevolgen der dronkenschap, enkel door het aanhoren, het haar te berge doen rijzen.'

En dan volgen bekentenissen als: ‘De Ondergetekende, die vroeger te *Naarden* en in deszelfs omstreken, overal als een AARTS-DRONKAARD bekendstond, die door het hoogst onmatig gebruik van Sterke Dranken, zijn gezondheid, zijn geluk en dat van zijn Vrouw en Kinderen vernielde, bekent hier openlijk [...] dat hij door het eenvoudig geneesmiddel van den Heer ABBRING [...] van deze afschuwelijke en voor hem zo ontembare hartstocht volkomen en *gratis* genezen is.’ Hij tekent met Cornelis Wildeman, agent van politie te Huissen bij Naarden, op 16 augustus 1845.

Ook de jeugd wordt voorgelicht over de afschuwelijke gevolgen van drank. In *De Heer van Meerwijk en zijne zonen* van A. Biben staan dezelfde verhalen die we bij Heldring tegenkwamen, maar nu eenvoudig verteld aan de jonge lezers, zoals dat van de dagloner die zijn moeder doodslaat en beweert dat zij onder een instortende muur terecht was gekomen. Ook wordt de lieve jeugd een variant verteld van het verhaal van de boer die dronken thuiskomt uit de herberg en de brandende lamp in een kast zet, waarna het huis in brand vliegt en zijn twee kinderen omkomen.

In deze tijd worden ook de eerste verenigingen tegen de drank opgericht. Drachten, ja datzelfde Drachten waar in de twintigste eeuw de dada-beweging in Nederland van start ging, strijkt met de eer de eerste drankbestrijders vereniging in Nederland te hebben. Weldra volgen andere plaatsen, zoals Utrecht en Rotterdam. In Leiden richtte de hoogleraar Jodocus Heringa in 1835 een Vereeniging ter Wering van het Misbruik van sterke Dranken op. De leden hadden de plicht om geen sterkedrank ter beloning of aanmoediging uit te delen, dienstboden en knechten geen sterkedrank te laten gebruiken en geen ondersteuning te geven aan kroegbazen.

Het Rotterdamse Afschaffings-Genootschap uit 1838 heeft met extreem hoog drankgebruik te maken. Op elke zes huizen is in Rotterdam een herberg. Geen wonder dat de oprichters cynisch opmerken dat zij zich liever op jongelui en matige gebruikers richten omdat daar nog eer aan te behalen valt. Van de dronkaards kunnen ze er nog wel enkele redden. De meesten kunnen maar beter gaan werken in de jeneverstokerijen, om daar uit te sterven mét de sterkedrank. In het verslag van de eerste vergadering van het genootschap, dat uitgegeven is onder de titel *Sterke dranken. De pest der maatschappij*, staat: ‘Niet het lichaam alleen wordt een prooi van talloze ziekten, bij dezulken die dagelijks jenever drinken; maar middellijk en onmiddellijk wordt ook hun geestvermogen aangetast, alle godsdienstzin bij hen eerst ondermijnd en eindelijk

geheel vernietigd; en in de plaats van dezelve treden rede- en zedeloosheid, in al hare afschuwelijke gedaantes op; verstandsverbijstering, dolzinnigheid, zelfmoord, moord, brand, vechterijen, ontucht, diefstal, lediggang, bandeloosheid in huis en daarbuiten, zorgeloosheid en onverschilligheid, verwaarlozing en plichtsverzuim zijn de getrouwe metgezellen van de dronkenschap, die elkander als om strijd de voorrang betwisten.'

Het genootschap probeert de jeugd ertoe over te halen een contract te tekenen voor lidmaatschap met versjes als:

> Kindren treedt toch in 't verbond!
> Jeugd, die nog de smaak niet vond
> Of reeds schroomloos drank verslond
> Tekent, en weest vrij!
> Jongens, meisjes blij en wel,
> Tekent en ontvliedt dan snel
> Wreedheid, dwang, ja dood en hel;
> 't Teek'nen maakt u vrij.

Lokale verenigingen worden de hele eeuw door opgericht. In 1863 werd in de Amsterdamse volkswijk de Jordaan het - nog steeds bestaande - Koning Willemshuis tegen alcohol geopend. Pikant is dat de medewerkers gerekruteerd werden uit ex-dronkaards.

Men kan een onderscheid maken tussen de matigingsgenootschappen en de zogeheten afschaffers. In het begin waren de verenigingen vooral gericht op het terugdringen van het gebruik van sterkedrank. Bier werd niet gezien als een gevaar, integendeel, goed bier was een redelijk alternatief voor het vaak bedorven drinkwater. Later, toen het drinken steeds meer als een ziekte gezien werd, besefte men dat een echte alcoholist alleen door geheelonthouding te genezen was. De afschaffingsgenootschappen streefden naar een wetgeving waarbij de verkoop van drank verboden werd. Er zijn pamfletjes bewaard waarin algehele sluiting van alle branderijen bepleit werd en de lezers opgeroepen werden om een lijst daarvoor te tekenen: 'Open dan toch de ogen, Lezer! steek handen uit de mouw, teken. En gij vooral, behoeftigen, die nog niet tot de bedeelden behoort, teken! al wordt er uit vreemde landen aangevoerd, duurte is reeds voor u gebrek, teken! Moeten de branders zo wat schadeloosgesteld worden, goed Lezer, teken, geld kan men toch niet eten, teken!

Wij ook, wij willen duizenden guldens bijdragen, als het u ernst is, dat wil zeggen: als de branderijen niet slechts toegesloten, maar voor afbraak verkocht en van de vergiftige ketels vuilnisblikken gemaakt worden. Teken dan, Lezer! teken, in Godsnaam teken! TEKEN VOORDAT GIJ TEN AVONDMAAL GAAT.' Deze 'Roepstem' uit 1845 is ondertekend met een C.

In 1842 richtte de Leidse arts Egeling de landelijke Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank op. Deze pakte de bestrijding op allerlei wijzen aan. Ze probeerde studenten en andere jongelui een contract te laten tekenen tegen de alcohol. Er is bijvoorbeeld een getuigschrift bewaard van Arnold Peter Cornegoor, kwekeling aan de Rijks-Normaalschool te Haarlem, die zich in 1856 heeft verbonden 'voortaan geen sterkedrank (uitgezonderd als geneesmiddel) te drinken of aan anderen te schenken, het gebruik daarvan op allerlei wijze tegen te gaan en anderen tot een gelijke verbintenis aan te sporen.'

De vereniging kreeg koninklijke goedkeuring en ondersteuning. Er werd geen lidmaatschapsgeld geheven, alleen vrijwillige bijdragen werden geïnd. In 1866 telde ze veertienduizend leden. Hoewel het een echte predikantenbeweging was, stond zij buiten de godsdienst: iedereen kon lid worden. Behalve de arts Egeling, die verschillende brochures tegen de drank schreef en het verenigingsblad vulde, was predikant T.C.R. Huydecoper een leidende figuur in deze nationale afschaffingsvereniging. Hij was degene die de onderschriften bij de Nederlandse uitgave van Cruikshanks *De flesch* dichtte.

Ook onder de landelijke verenigingen zijn matigen en afschaffers. De Volksbond tegen Drankmisbruik van 1875 was liberaal en werkte alleen tegen uitwassen. De Nationale Christen Geheel-Onthouders Vereeniging van 1881 was een echte blauwe-knoop-vereniging. De Volksbond trachtte zijn doel te bereiken door aankweking van zelfbeheersing, verspreiding van kennis, verbetering van voeding en huisvesting en door bevordering van huisvlijt. Bij vrijwel alle antidrankgenootschappen werd ook aan educatie gewerkt. Het Rotterdams Afschaffingsgenootschap zette bijvoorbeeld een bibliotheek op.

Drank en stand

Over het algemeen werd erkend dat armoede een van de grootste probleemveroorzakers van drankmisbruik is. Blijkbaar kwam het excessief

drinken veel meer in de lagere milieus voor dan in de hogere. Drank hoort bij het volk. Dit komt overeen met wat uit egodocumenten naar voren komt. De hogere burgerman houdt van een goed glas wijn of port, maar altijd bij speciale gelegenheden, en zelden loopt het gebruik uit de hand, al zijn er natuurlijk voorbeelden van zakenlieden die hun onderneming achteruit zien gaan, ten gevolge daarvan gaan drinken en dan nog verder in de puree raken.

Er zijn twee groepen uit de hoogste laag die wel tot de risicogroepen horen: de studenten en de kunstenaars. Studenten drinken veel en vaak en veroorzaken hierdoor geregeld relletjes. Dit drinken ziet men door de vingers door de tijdelijkheid ervan. Het hoort bij hun volwassenwording.

Kunstenaars worden in de loop van de negentiende eeuw de gebenedijde outcasts die geen beperkingen van buitenaf meer erkennen. De romantische kunstenaar van het begin van de eeuw zoekt zijn heil echter meer in onburgerlijke mateloosheid, zoals opium of de jacht op vrouwen. Een uitzondering is de Rotterdamse megalomane dichter Adriaan van der Hoop jr., die op zijn negenendertigste als alcoholist overleed. In vileine brieven na zijn overlijden wordt daarop gezinspeeld. ‘Wat is het jammer dat die man zijn talent zo verdronken heeft! Welke heerlijke stukken heeft hij geleverd; en wat had hij kunnen worden wanneer hij zich minder gehaast, en minder wijn of sterke dranken gebruikt had,’ schreef de onbekend gebleven dichter J. van Harderwijk in 1841 aan zijn collega Jeronimo de Vries.

De artiest van het eind van de negentiende eeuw kon zich wel aan alcohol te buiten gaan, want toen hoorden de ideeën van de afschaffings-genootschappen zozeer tot de gewone burgerlijke moraal dat de kunstenaars al drinkend verzet pleegden tegen de maatschappij.

De uitbundigste drinker in deze tijd is de dichter Willem Kloos. Keer op keer geraakte hij in een delirium waaruit alleen zijn artsen-vrienden hem konden redden. Vooral Frederik van Eeden, collega-schrijver, arts en psychiater, zette zich voor hem in, onder andere door hem op een dieet te zetten.

Als Kloos in Londen bij zijn vriend de schilder Willem Witsen is, gaan ze samen de kroegen af. Witsen weet binnen bepaalde grenzen te blijven, die Kloos geregeld overschrijdt. In 1893 vindt de dan vierendertigjarige Kloos een vriend die hem van de regen in de drup helpt, Pet Tideman, een onbeduidend dichter, maar gevaarlijk als intrigant, drinker en neuroot. Er volgt een periode met ruzies over *De Nieuwe*

Gids, schofferingen van oude vrienden, alcoholdeliria en reddingspogingen door vrienden. Diverse malen wordt hij opgenomen in een psychiatrische ziekenhuis. Als Witsen hem hier na smeekbeden van Kloos heeft weggehaald, schrijft zijn behandelend psychiater een waarschuwing aan Witsen. Hij verwacht dat Kloos weer in zijn kwaal zal vervallen en beschrijft Witsen hoe hij eraan toe was in de kliniek:

> Kloos was een dronkaard wel van de ergste soort, die de geestelijke en lichamelijke degeneratietekenen daarvan in overvloed bij zich droeg. De aandoeningen aan zijn voeten, die zich elk ogenblik nog kunnen herhalen, zijn gezicht, de vroeger doorgestane aanvallen van neuralgieën enz., dit alles bewijst voldoende hoezeer zijn lichaam door chronische alcohol vergiftiging was gedesorganiseerd. De verschijnselen op geestelijk gebied waren van nog ernstiger aard. In Amsterdam heeft hij één maal zeker, maar waarschijnlijk twee maal een aanval van delirium tremens doorgemaakt. Zijn verschijnselen hier waren van zeer ernstige aard. De van de jeugd af bestaande achterdocht bleek mij, ook door invloed van het alcoholmisbruik, overgegaan te zijn tot meer of min duidelijke waandenkbeelden van vervolging. Hij meende indertijd door sigaren, die Mej. de S wart hem zond, vergiftigd te worden met opium... Terwijl ik dit schrijf komt de directrice, aan wie ik gezegd heb de kamer van Kloos voor een nieuwe patiënt in gereedheid te brengen, mij mededelen, dat bij de opruiming van zijn kamer gevonden zijn, 1 fles waarin anisette geweest is, 2 halve flesjes waarin brandewijn is geweest en een half flesje bier. Gij zult mij toestemmen dat een dergelijke wanhopige alcoholist, die mij en anderen plechtig verzekert geen alcohol meer te gebruiken, daar zelfs geen behoefte meer aan te hebben, reddeloos verloren is, wanneer hij zulke doorslaande bewijzen geeft. Van u was het verkeerd met de tobberd mee naar Amsterdam te gaan.

Een dieptepunt volgt met Kloos' zelfmoordpoging, waar zijn huisarts en vriend Samson verslag van kwam doen op de kamer van Hein Boeken en Gerrit Jan Hofker. Hij had suicide willen plegen met een broodmes en dit was op een haartje na gelukt. Samson vond dat Kloos niet alleen gelaten mocht worden en er zou verpleging voor hem gezocht moeten worden. Toen klonk opeens gepraat en gestommel buiten:

> ...de deur ging open en binnen hinkte ('t woord is niet geheel juist) Willem met vriendelijke lach en ons allen handen gevend. Poef, daar liet hij zich neervallen op de canapé, naast Hein. Hij had zijn eigen broek aan, maar een andere jas, waarschijnlijk omdat de eigen jas bemorst was, een slordig sporthemd, en deed een foulard af, waardoor sterk-riekende Jodoform watten aan zijn hals bloot kwamen.

Hij begon zijn vrienden aan te klagen om hun slechte zorg voor *De Nieuwe Gids*. Daarop nam de huisarts hem mee. Later kwam Kloos weer terug en maakte ruzie met de buren. Zijn verband rukte hij af. In zijn nalatenschap zijn briefjes met gedichten uit deze periode gevonden, in een zeer emotioneel handschrift met veel vlekken:

> Wat willen al mensen
> als hun eigen wensen,
> wat mijn wensen zijn
> dat is alleen mijn.
> De wereld is een bol
> die draait
> en 't geld wordt als een snol,
> Gegraaid.

Samson liet hem opnemen in het Wilhelmina-Gasthuis, en van hieruit werd hij naar het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen in Utrecht gebracht. Hij schreef hier voor Van Eeden een contract dat bewaard is gebleven in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek: ‘Ik beloof plechtig geen alcohol in welke vorm ook meer te nemen.’

Deze belofte is voor Van Eeden voldoende om hem in zijn eigen huis op te nemen, waar hij pogingen doet van hem een geheelonthouder te maken. Aan een vriend schrijft Van Eeden: ‘Het is mij duidelijk, wat ik door mijn ervaring bij alcoholisten al lang vermoedde, dat het duivelse en bestiale in Kloos alleen ontstaat door alcoholisering. Zonder alcohol is hij beminnelijk, redelijk, wat kinderlijk en onvast, maar diep gevoelig en zeer goed te vertrouwen. Alleen alcohol heeft van hem het “gevaarlijke sujet” gemaakt dat men nu in hem ziet. Gelukt het mij hem tot een geheelonthouder te maken dan is er werkelijk een kans, hoewel klein, dat zijn verder leven in scherp contrast met zijn vorige en ook voor de literatuur in sommige opzichten vruchtbaar is.’

Kloos krabbelde langzaam maar zeker op. Zijn resocialisatie lukte

vooral door zijn huwelijk in 1900.

Kloos is een voorbeeld van een outlaw die zelf min of meer vrijwillig kiest voor een bestaan buiten de geaccepteerde normen. De alcoholbestrijders richtten zich echter meer op de grote groep arbeiders en werklozen die in alcohol hun toevlucht zochten.

Een volkszonde

Was er nu een reden om zo bang te zijn voor de drank? Er is in elk geval een grote toename van het gebruik van sterkedrank. Bier wordt door diverse oorzaken verdrongen uit de consumptie. Het is in de loop der jaren duurder geworden, er liggen hoge accijnzen op en het is slecht van kwaliteit. Niet alleen is het water waarmee het gebrouwen wordt, niet meer altijd van een frisse bron afkomstig, ook de kwaliteit van de mout loopt achteruit. Het graan is duur, en geregeld mislukken de oogsten. Geen wonder dat geëxperimenteerd wordt met aardappelen als grondstof. Door de hoge belasting investeren de brouwers niet in technologische vernieuwingen.

Maar consumptie van sterkedrank nemt dus toe. In Schiedam zijn rond 1750 honderd distilleerbedrijven, terwijl er tegen 1800 al 260 zijn en in het jaar van HaverSchmidts vertelling 291. De Engelse reiziger Thomas Hood schrijft in 1840 dat Hollanders zo koudbloedig zijn dat alleen hun sterkedrank hen verhindert vissen te worden. Ook kleine jongens drinken al schnaps. Water is om te schrobben, te wassen of om erop te varen, maar niet om te drinken.

De toename van het gebruik van jenever in plaats van bier was niet het enige wat de bestrijders zorgen baarde. Wat ook een rol speelde bij de antialcoholbeweging, is de angst voor het communisme en revolutie. Huydecoper waarschuwde in een toespraak tot de nationale vereniging: ‘De vreeze voor Gods naam, die men onder het drinken lasterend op de lippen neemt, wordt uit het hart verbannen, dat voor alle verderfelijke grondstellingen openstaat, en, wordt de nijvere man een liederlijk straatloper, is de beurs ledig, dan vindt de prediker van het communisme een open oor, en het eigendom is niet meer beveiligd tegen plunderzucht.’

De gezondheidsmanie van de negentiende eeuw heeft ook invloed gehad op de drankbestrijding. Het volk werd er in allerlei brochures van doordrongen dat gezond leven een voorwaarde was voor levensgeluk. In de uitgaven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wordt hier

stelselmatig op gehamerd. De veelgebruikte *Gezondheidsleer voor het volk* van J.J. Pennink uit 1828 stelt het zo: ‘Beschaving, matigheid en deugd zijn de grondzuilen, terwijl onmatigheid, loszinnigheid en verkeerdheden onze gezondheid zowel als ons karakter bederven. De mens moet nimmer slaaf van kwade aanwensels en hebbelijkheden worden, maar tijdig de sprekende stem der natuur, der rede en van de godsdienst opvolgen, en zich niets gewennen dan aan matigheid voor zijn natuurlijk, gelijk aan deugd voor zijn zedelijk leven. Zo zal de jeugd welopgevoed, en zullen goede burgers voor de staat gevormd worden.’ Matigheid is dus de basis voor een goed burgerschap en drankmisbruik staat dat in de weg.

De eerste die stelde dat alcoholisme als een ziekte kan worden beschouwd, is de Duitse arts Von Brühl-Cramer, die in zijn boekje *Drankzucht en der zeiver geneeskundige behandeling* (uit 1819, in Nederlandse vertaling 1826) suggereert dat drankzucht in dezelfde categorie als tering thuishoort. Als drankzucht geen kwestie van vrije wil is, moet die ook niet op basis van vrijwilligheid behandeld worden, maar onder dwang. In elk geval kregen de gevolgen van alcoholisme steeds meer aandacht. In de krankzinnigenhuizen zouden zeer veel patiënten zitten ten gevolge van de alcohol. In de loop van de eeuw toonden de medici aan dat de alcoholist met zijn nageslacht het volk doet degenereren.

De wetgeving werd ook hier weer op de bekende negentiende-eeuwse wijze vertraagd door voorstellen voor enquêtes of rapporten en het instellen van commissies. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen probeerde al in 1838 een wet te laten aannemen, maar ze kreeg geen steun. In 1855 was er een open debat in de Tweede Kamer met voorstellen voor verboden zoals in Amerika. Thorbecke, in die tijd in de liberale oppositie, betwijfelde of wetgeving op dit gebied wel zin had en of de alcoholbestrijding wel een overheidstaak was. Er werd een commissie ingesteld die een rapport uitbracht over wat verwacht kon worden van wetgeving. Er werden een paar voorstellen gedaan, zoals het verbod op zaterdag - loonbetaaldag - drank te verkopen, maar een grote noodzaak tot beperking zag de commissie niet. Toen bleek dat de consumptie weer aan het stijgen was, werd toch een wetsontwerp ingediend. De memorie van toelichting hierbij is opmerkelijk: ‘De Staat heeft te handelen, en tegen het toenemend drankgebruik het gewicht der wet in de schaal te leggen. Weliswaar is de Staat geen zedenmeester, noch in 't algemeen geroepen om door wetsbepalingen ondeugden tegen te gaan.

Wanneer echter een ondeugd meer en meer het karakter aanneemt van een volkszonde, die niet alleen talloze individuen zedelijk bedreigt, dan moet de theorie zwichten voor de overweldigende kracht der feiten, of liever, dan heeft men zorg te dragen, dat de theorie blijve binnen de grenzen haar door de feiten aangewezen.'

Zo kwam er dan toch in 1881 een drankwet, die vooral het aantal gelegenheden om sterkedrank te krijgen beperkte. Openbare dronkenschap werd strafbaar en verkoop van drank aan kinderen onder de zestien jaar werd verboden.

Het is vooral de angst voor het oncontroleerbare die de drankbestrijding van de negentiende eeuw kenmerkt. Drank laat het masker zakken, de zelfbeheersing vervalt, het beest komt los.

De idealen

Het goede verdelgt het kwade

De seksualiteit en alles wat daarmee samenhangt, is slechts beheersbaar als die vermomd wordt. De werkelijkheid is zo onmatig dat de meeste beschrijvers haar slechts laten zien nadat de grofste puisten weggepleisterd zijn. Waar de burgerelite naartoe wil, dat laat zich niet afdwingen, en toch staan alle grote bewegingen van de negentiende eeuw in het teken van een hoog ideaal. Het laat zich het best aanduiden met enkele trefwoorden als geloof, gezin, goede werken, natiebesef en educatie. Wanneer er een harmonie is tussen deze elementen, is een ideale staat van de maatschappij bereikt, waarin wel nog steeds kwaad zal voorkomen, maar de meest grove uitwassen zullen dan bedwongen zijn.

Het besef dat Nederland een eenheid was, en dat de mensen een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor deze eenheid hadden, is na de Franse tijd in de hoofden van met name de protestantse Noord-Nederlanders gehamerd. Literatuur, schilderkunst, kranten en tijdschriften, alles was doordesemd van de bevordering van de natiegedachte. Regionaal denken, dat vóór de Franse tijd gewoon was, moest uitgebannen worden. Alleen via het nationaal denken kon het ideaal bereikt worden, omdat anders te veel energie verspild zou worden aan tegenstrijdige belangen.

Educatie was nodig om de mensen zover te krijgen dat zij zich inzetten voor een ideale staat. Armoede en onwetendheid maakten de mensen moedeloos en initiatiefloos. Scholing hief de mensen op uit hun lethargie. Misdaadcijfers hadden aangetoond dat de criminaliteit daalde waar de educatie een hogere graad had, dus werd scholing belangrijk geacht voor een geoliede maatschappij. De hele negentiende eeuw worden belangrijke privé-initiatieven voor onderwijs genomen, naast de wetgevingen van regeringswege. Het burgergilde rust niet voor er in elke vlek een bewaarschool, een school voor minvermogenden of een tussenschool is opgericht.

De mens functioneert het best in gezinsverband. In een gezin zijn de vrouwelijke en mannelijke kanten verenigd in een harmonie die tot

daadkracht leidt. De seksualiteit en allerlei andere ondeugden zijn beheersbaar in het gezin. Het gezin is ook de uitvalsbasis voor goede werken. Gevoelens van compassie komen het sterkst op als men zelf gezegend is met een geluksgevoel. Dit gevoel krijgt men alleen door een sterk godsbesef. God is degene die ervoor zorgt dat men reikhalst naar de totale harmonie in mens en maatschappij.

Het gezin

> Wie nooit, in kleine kring, een waar genot kon smaken,
> Die kan geen rang, geen schat, geen kroon gelukkig maken;
> Wie 't huislijk heil niet streelt, in de arm der dierbare ga,
> Jaagt elders wis vergeefs 't geluk des levens na.

W.H. Warnsinck, een van de vele geslaagde vertegenwoordigers van het burgergilde van de negentiende eeuw, verheerlijkte in zijn *Tafereel van een gelukkig burger-gezin* in 1824 de middenklasse die kan leven met het kleine geluk van het gesloten gezin. Rang, geld en macht vallen in het niet bij huiselijk heil.

In welke talen behalve het Nederlands wordt een onderscheid gemaakt tussen familie en gezin? Niet in het Frans in elk geval, niet in het Engels, niet in het Duits. Daarmee wil ik niet zeggen dat alleen in Nederland het gezin zo belangrijk is, en niet identiek is aan familie, maar de verenging van familie tot gezin lijkt in Nederland wel goed te bevallen. Gezelligheid, die typisch Nederlandse deugd, lijkt ook vooral toepasselijk te zijn op het gezin. Feesten zijn hier veel meer gezinsfeesten dan familiefeesten.

Het gesloten gezin is gevormd in de negentiende eeuw. Man, vrouw en kind werden de heilige driehoek in de maatschappij. Een gezin stond borg voor goed burgerschap en het gezin werd een metafoor voor allerlei instituties in de maatschappij waarbij sprake was van liefderijke gezagsuitoefening.

Vóór de negentiende eeuw had het gezin in Europa een veel lossere samenstelling dan nu. Om zich in de maatschappij te handhaven was men niet afhankelijk van een gezin, maar van een familie of een dorps- of buurtgemeenschap. Wie zelfstandig kon zijn, probeerde zich los te maken van het nest. Veel romans van vroeger zijn verslagen van eigenzinnige individuen die de wereld intrekken. *Gulliver's Travels* (1726) van de Engelsman Jonathan Swift is nog steeds een klassiek boek door de bizarre avonturen die Gulliver meemaakt op zijn reis door een fanta-

Het ideale gezin

siewereld. Gulliver is net zo'n eenling als Robinson Crusoë uit de gelijknamige roman van Daniel Dafoe (1719), die op een onbewoond eiland weet te overleven.

In de beroemdste achttiende-eeuwse Nederlandse roman is die individualisering al minder belangrijk. Hier is het de zelfstandigheid van een vrouw die buiten het gezinsverband om bevochten moet worden. De familie is de spil van de roman, waartegen de hoofdpersoon soms moet vechten en die haar ook ondersteunt. De *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Aagje Deken en Bet je Wolff geldt als de eerste burgerlijke roman, omdat hierin een schets van het dagelijks leven in de kleine burgerij gegeven wordt. Hij is geschreven om aan te tonen 'dat een overmaat van levendigheid en een daaruit ontstane drift tot verstrooiende vermaken, door de mode en de luxe gewettigd, de beste meisjes meermalen in gevaar brengen om in de allerdroevigste rampen te storten, die haar veracht maken bij dezulken die nimmer in staat zijn om haar in goedheid des harten en zedelijke volkomenheid gelijk te worden'. Betje Wolff heeft bij het schrijven van dit voorwoord zeker aan haar eigen geschiedenis gedacht, want zij had in haar jonge jaren een affaire met een militair gehad door wie ze geschaakt was. Eenmaal terug in haar familie kon ze alleen nog een huwelijk sluiten met de veel oudere dominee-weduwnaar Wolff.

Betje Wolff en Aagje Deken hebben voor hun tijd feministische denkbeelden over vrouwen. In het futuristische betoog *Holland in het jaar 2440* (1799) schetst Betje Wolff hoe de mannen dan zullen denken over de vrouwen:

> De vrouwen zijn boven alle lof. Ze lezen, maar minder dan de mannen, ze denken, ze voelen doorgaans meer. Hun verstand hoeft minder beschaving. Ze drukken ons, na de gewone bezigheden, aan dat hart dat voor ons van genegenheid klopt en met het onze één toon slaat. Wij zouden ons zelf verfoeien indien we haar iets vergden dat haar krachten haar niet toelaten, en ze zitten bij ons in de regering. We beschouwen ze ten minste als ons gelijk, en vertrouwen haar de zedelijke en verstandelijke opvoeding van onze kinderen... Elk trouwt en het gaat haar wel.

Weliswaar worden de vrouwen in deze visie in de regering toegelaten, maar een beroepsopleiding zit er niet in. Vrouwen zijn er bij Wolff en Deken om van de mannen te houden en om hun kinderen op te voeden,

dus toch voor het gezinsleven. Wolff en Deken zelf behoorden uit louter noodzaak tot de eerste beroepsschrijvers en betaalde vertalers in het Nederlandse taalgebied en stichtten geen traditioneel gezin. *Sara Burgerhart* is achttiende-eeuws in de zelfstandigheid die bevochten wordt, maar negentiende-eeuws in de moraal die eruit spreekt.

De afwezigheid van een gezinsachtergrond is heel opvallend in *Julia* (1783) van Rhijnvis Feith. In de roman krijgen we geen beeld van het dagelijks leven in de achttiende eeuw. We horen niets over de leeftijd, de voorgeschiedenis, de maatschappelijke en huiselijke omstandigheden, de dagelijkse bezigheden van de hoofdpersonen. Julia zelf lijkt alleen onschuld en bevalligheid uit te stralen:

> De natuur scheen haar uiterste poging gedaan te hebben om van Julia een bevallig meisje te maken, en nooit was zij in enig voortbrengsel gelukkiger geweest. - Zo ooit het gevoel uit twee aanminnige ogen blonk, het zegepraalde in de kwijnende ogen van Julia - zo ooit de onschuld hare zetel op maagdelijke koontjes vestigde, het was op de blozende en met kuiltjes prijkende wangen van Julia.

Julia is er om lief te hebben en bemind te worden, dat is alles.

Toch zijn er dan al andere ideeën over hoe de mens in de maatschappij staat. Justus van Effen bepleit een rationele educatie voor zowel meisjes als jongens in *De Hollandsche Spectator* (1735). Een andere schrijver in dit tijdschrift, Cornells van Engelen, beklemtoont in 1766 dat het nodig is

> dat de juffers zich op de verbetering van haar geest en de volmaking van haar zielsvermogens meer behoren toe te leggen dan, inzonderheid onder onze deftige burgerjuffers, heden in gebruik is. De grote oorzaak waarom de opvoeding der vrouwen ten dezen opzichte zo verwaarloosd wordt, is een verkeerde grondregel, welke onder fatsoenlijke lieden zo algemeen aangenomen als kwalijk begrepen wordt, dat namelijk een vrouw niets anders moet leren dan te behagen.

De educatie wordt in de achttiende-eeuwse geschriften zowel voor mannen als voor vrouwen belangrijk gevonden, zij het met andere doelstellingen. De vrouw blijft weliswaar achtergesteld bij de man in het openbare leven, maar zij krijgt een voorname positie in het huisgezin.

Zij heeft hier de beslissingen te nemen, en daarom moet ook zij behoorlijk opgeleid worden. Zij wordt een onmisbare schakel in het harmoniemodel van het gezin, zoals dat zich ontwikkelt in de decennia rond 1800.

Het gesloten gezin

In de negentiende eeuw wordt het familieleven het populairste onderwerp van romans, en de familie wordt op een gegeven moment beperkt tot het gezin. Mensen treden minder op als individuen dan in de achttiende eeuw. Ze zijn lid van een gezin dat van buitenaf bedreigd kan worden door allerlei onheil. Wanneer een gezinslid los dreigt te raken van de familie, geldt dit als een groot ongeluk voor iedereen. Het gezin is het symbool voor harmonie, geluk en godszegen. *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840) van Jacob van Lennep is deels een tegenpool van de achttiende-eeuwse avonturenroman. Het verhaal gaat over een opgroeiende jongen die een verre reis onderneemt en wilde avonturen beleeft, waardoor hij bijna het vertrouwen van zijn familie verliest. Het gelukkige einde is niet, zoals we zouden verwachten, dat hij zelfstandig is geworden, maar dat hij weer terugkeert in het gezinsverband.

Van Lenneps *Klaasje Zevenster* kan gelezen worden als een staalkaart van de verschillende gezinnen die in de Hollandse maatschappij voorkomen. Een hard maar toch meelevend gezin uit de laagste standen staat tegenover een huichelachtig gezin van een handelaar uit de hogere klassen. In de adellijke gezinnen is de moeder de storende factor, die of roddelzuchtig of jaloers van aard is, en daardoor een harmonieus leven in de weg staat. Er komt slechts één ideaal gezin in het boek voor, en dat is van een weduwe. Haar huwelijk was op liefde gebaseerd, en die werkt door, ook als de piramide verstoord is door de dood.

De Hollandse schrijver die het scherpst het gezinsleven van de eerste helft van de negentiende eeuw geobserveerd heeft, is Nicolaas Beets in zijn *Camera Obscura* (1839). Hij laat zien dat het gelukkige gezin ook een schijnvertoning kan zijn. Een vrijgezel wandelt naar een oude studiegenoot, van wie hij veronderstelt dat die gelukkig getrouwd is en een harmonieus gezinnetje heeft. Hij verheugt zich erop voor een middag deelgenoot te mogen zijn van het leven dat hij zo node mist.

> Welk een aandoenlijk genoegen stelde hij er zich van voor! Geheel zijn hartelijk en vriendschappelijk gemoed schoot vol. In geen zes-

> tien jaren had hij zijn goede ‘Zwarte Daan’, zoals Deluw aan de academie genoemd werd, gezien, en hoe zou hij hem vinden? Aan de zijde van een beminnelijke gade, omringd van bloeiende kinderen! Ja, met grijzend haar in plaats van zwart, maar met hetzelfde hart in de boezem, open voor vriendschap, vreugde en gezelligheid.

Maar als hij de familie eindelijk gevonden heeft in hun buitenhuis, treft hij een tierende jongen, een oververhitte vader en een half in zwijm liggende moeder aan:

> Het was een kwade jongen van een jaar of zes, die geweldig schreeuwde en stampvoette; het was een vader, rood van gramschap, die was opgestaan, zich aan de tafel vasthield met de ene hand, en met de andere geweldig dreigde; het was een moeder, wit van angst, die de jongen tot bedaren zocht te brengen; het was een grote knaap van dertien jaar met een bleek gezicht en blauwe kringen onder de ogen, die met de ellebogen op de tafel en een boek vóór zich, om het tafereel zat te lachen; het was een klein meisje van vijf jaar, dat zich aan mama's japon schreiende vastklemde. Het was Dr. Deluw, zijn beminnelijke gade en zijn bloeiend kroost.

Beets geeft ook een meedogenloze beschrijving van de zogenaamd ideale zoon Pieter Stastok. Deze voorbeeldige student hangt alleen zo aan zijn ouders omdat hij te bang is om zelfstandig op te treden. Ook de onverstandige vader die zijn knappe dochter verwent, komt er niet goed af bij Beets. In de familie Kegge is papaatje een Jan Hen, die bang is voor de grillen van het door hem verwekte en bedorven krengetje.

Maar in de poëzie die Nicolaas Beets schreef toen hij eenmaal dominee was, is van ironie weinig meer te merken. Net als zijn tijdgenoten schreef hij toen serieuze gedichten over het gezin dat een front vormt tegen de boze buitenwereld. Een voorbeeld is ‘Herinnering’:

> En 's winters als de storm daar buiten
> Door witbesneeuwd geboomte vaart,
> En 't rammelen van de vensterruiten
> Ons, met ons lief gezin, een dichte kring doen sluiten
> Rondom de huiselijke haard;
> Als wij, omringd van al de spruiten,
> Ons door de goedheid Gods gespaard -

De jongste op moeders schoot, een andere aan haar voeten
Op 't kleine stoeltje neergehukt,
Een derde aan vaders hart gedrukt -
Niets dan erkentenis wezen moeten
Voor wat ons oudrenhart verrukt.

Even idyllisch is dichter-dominee De Génestet in zijn ‘Jong-Hollandsch binnenhuisje’.

's Winteravonds houd ik mij
In mijn bezig leven
Graag, als 't mag, een uurtje vrij;
Zo van zes tot zeven,
Dan is 't vrolijk woonvertrek
Vol gezelligheden;
Nieuwspapier en boekenrek
Laat ik meest met vrede;
En genietend staar ik om,
Met mijn dank verlegen,
In het dierbaar heiligdom
Van mijns Heren zegen.

Wie denkt dat deze oer-Hollandse tevredenheid met het gezinsleven alleen in romans en gedichten voorkomt, zal verbaasd staan bij het lezen van brieven en dagboeken uit die tijd. Uit familiecorrespondenties blijkt hoe zorgzaam ouders hun kinderen volgden, en hoe aanhankelijk de kinderen waren. Wel is er een groot verschil tussen Willem Bilderdijk, die in 1795 het land uit gezet werd om politieke redenen, en latere negentiende-eeuwse schrijvers. Bilderdijk vluchtte en zijn vrouw en twee kinderen bleven achter met grote schulden. Eenmaal goed en wel in het buitenland liet hij haar de failliete boel in Nederland opknappen, terwijl hij een jong meisje het hof maakte. Voor zijn zoon had hij nauwelijks aandacht, zijn dochter liet hij weghalen bij de moeder en opvoeden door familie in betere omstandigheden.

Hoeveel anders is dat enige decennia later. De levenslustige student Gerrit van de Linde, die geen enkel respect heeft voor hoogleraren, laat staan voor hun vrouwen, maakt zich wél grote zorgen over de gemoedstoestand van zijn vader. Een andere wilde student, de tekenaar en schrijver Alexander Ver Huell, ontving de meest liefdevolle brieven van

zijn ouders die men zich maar kan voorstellen. Voor de beestachtige studentenfeesten sloot moeder wat extra geld in. En een taaie politicus als Johan Thorbecke had een aandoenlijk zachtaardige relatie met zijn vrouw. Tijdens de buitengewoon enerverende periode waarin hij de grondwet van 1848 samenstelde en besprak, schreef hij 's avonds lieve en huiselijke brieven aan zijn vrouw, met de aanhef 'lief madonnaatje'. In de brieven aan zijn kinderen vraagt hij hun lief te zijn voor mamaatje.

Ook in de buitenlandse literatuur is het gezin in de negentiende eeuw een geliefd thema. Populair zijn romans over de bedreiging en de ondergang van een gezin. In *Wuthering Heights (Woeste hoogten)* van Emily Brontë uit 1847 komt onheil over een gezin nadat de vader hier met de beste bedoelingen een kleine zwerfjongen in heeft opgenomen. De vreemde buitenstaander verstoort de harmonie. Alle leden van het gezin gaan op de gruwelijkste manieren ten onder. Dat is dus de straf die de mens over zich afroept als hij de heilige familieorde doorbreekt.

Met een andere beroemde zwerfjongen loopt het beter af. *Alleen op de wereld* is het verslag van de zoektocht van een vondeling naar de geborgenheid van een gezin. Remi, die een prettige jeugd had bij zijn pleegmoeder op het platteland, wordt uit het gezin gestoten als de pleegvader invalide terugkeert van zijn werk in Parijs. Het ene na het andere ongeluk overkomt hem bij zijn pogingen ergens bij te horen. Tenslotte vindt hij zijn eigen moeder terug. Hector Malot publiceerde *Alleen op de wereld* in 1878, toen er ook al boeken begonnen te verschijnen waarin het gezin juist als een knellende band voor de romanpersonages voorgesteld werd.

Het gezin als nachtmerrie

In het laatste kwart van de negentiende eeuw verandert het beeld van de knusse familie in de literatuur. In de maatschappij komen allerlei waarheden op losse schroeven te staan. De emancipatie van de vrouw begint. Truitje Bosboom-Toussaint schrijft haar enige niet-historische roman, *Majoor Frans*, in 1874. De hoofdpersoon Francis is door haar vader als een man opgevoed. Ze heeft zich vrijgemaakt van de verwachte rolpatronen van een vrouw. Men noemt haar majoor Frans, omdat zij paardrijdt als een razende Roeland en zich toetakelt met een allegaartje van mannen- en vrouwenkleding. Ze is een brutale feeks die geen blad voor de mond neemt en door onvrouwelijke directheid haar gesprekspart-

ners bruuskeert. Ze haat het om hulpeloosheid te pretenderen. De samenleving accepteert haar gebrek aan vrouwelijke deugden niet en sluit haar uit van allerlei sociale gebeurtenissen. Niemand wil met haar trouwen, behalve haar achterneef Leopold, want door een huwelijk zou een fortuin aan hen beiden toekomen, wat ze allebei goed kunnen gebruiken. Hij raakt na enige tijd werkelijk onder de indruk van haar. Haar eerlijkheid overrompelt hem, en tegelijk weet hij haar duidelijk te maken dat enige eerbied voor conventies nodig is in het sociale leven. Uiteindelijk capituleert zij voor het huwelijk, en past zich dus aan. *Majoor Frans* gaat over de maskerade die van een vrouw verwacht wordt in de maatschappij, en waarvoor tenslotte ook de meest tegendraadse figuur bezwijkt.

Ook Multatuli maakt zich kwaad over de manier waarop meisjes opgevoed worden tot brave echtgenoten. In Idee 195 schrijft hij:

> Wat maakt gij van onze dochters, o zeden! Gij dwingt ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zij weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zij begeren, niet wezen wat ze zijn. ‘Dat doet geen meisje. Dat zegt geen meisje. Dat vraagt geen meisje. Zo spreekt geen meisje...’ Ziedaar schering en inslag van de opvoeding. En als dan zo'n arm ingebakerd kind gelooft, berust, gehoorzaamt... als ze, heel onderworpen, haar lieve bloeitijd heeft doorgebracht met snoeien en knotten, met smoren en verkrachten van lust, geest en gemoed... als ze behoorlijk verdraaid, verkreukt, verknoeid, heel braaf is gebleven - dat noemen de zeden *braaf*! - dan heeft ze kans dat deze of gene lummel haar het loon komt aanbieden voor zoveel braafheid door 'n aanstelling tot opzichtster over z'n linnenkast, tot uitsluitend - brevetmachine om zijn eerwaard geslacht aan de gang te houden, 't Is wel de moeite waard.

Multatuli laat hier zien hoe het gezinsmodel wankelt. De nagestreefde harmonie van de eerste helft van de eeuw voldoet niet meer. Vrouwen zijn niet meer vanzelfsprekend onder hun man gesteld. Ze kunnen zelfstandigheid verwerven door te gaan studeren, zoals Aletta Jacobs deed, die de eerste vrouw was die studeerde aan een universiteit voor het als typisch mannelijk beschouwde beroep van arts.

In de wetenschap ontdekt men wetmatigheden die men nog niet kende. De mens is slechts een product van zijn omgeving, zo wordt gedacht, en hij kan niet ontkomen aan de invloed daarvan. Het gezin is

niet langer een symbool van geborgenheid, maar het toont de wrede en onontkoombare wetten van de erfelijkheid en het milieu. Wie voor een dubbeltje geboren is, zal nooit méér waard kunnen worden. Inteelt heeft in de hoogste kringen decadentie en zwakte gebracht, die van vader op zoon en van moeder op dochter overgaan. De vrouwen worden in de romans niet meer beschreven als de rondborstige moeders van een welig gezin, maar als zwak, lijdend, sensibel, nerveus, niet bestand tegen het leven. Als ze kinderen baren, zijn die nauwelijks levensvatbaar. De zelfmoord in de boeken neemt toe.

In *Eline Vere* (1890) van Louis Couperus kan Eline het gezinsleven met de oneindige visites en vervelende gesprekken over steeds dezelfde onderwerpen niet meer aan. Ze breekt niet uit haar deprimerende leven, maar maakt er een eind aan. Bij Couperus is de familie breed vertakt, en niemand ontkomt aan de doem die over een bepaald geslacht kan liggen. Alleen een enkele neef die kunstenaar wordt en naar het buitenland vertrekt, kan zich bevrijden van de knellende familiebanden. Bekrompener nog dan bij Couperus is het milieu bij Frans Coenen. In *Zondagsrust* (1902) beschrijft hij de zondag van een armoedig alcoholisch gezin op een bovenwoning zo droefgeestig dat de lezer zelf gaat snakken naar adem bij zoveel bedomptheid.

Ook in de poëzie is het afgelopen met de versjes over het besloten gezin. De mens wordt weer een alleenstaand individu in de dichtkunst van de Tachtigers. Hoogtepunt van de laatste jaren van de negentiende eeuw is de bundel *Sensitieve verzen* van Herman Gorter uit 1892. De verzen zijn totaal gespeend van elke maatschappelijke verwijzing. Verder kan het individualisme niet gaan. De mens is zijn eigen driehoek geworden: kind, vrouw en man ineen.

Liefdadigheid

In een achterbuurt van Leiden schuifelen tegen zes uur in de ochtend drie kinderen over straat. Ze hebben een aardappel als ontbijt gehad en zijn nu op weg naar de fabriek. Gekleed in vodden lopen daar een koortsig meisje van een jaar of twaalf, een magere knaap van elf en zijn tienjarige bleke broertje. De jongste kan niet meer verder van de slaap. Zijn zus probeert hem mee te trekken, maar geeft het op, bang als ze is om te laat te komen. Op straat valt Sander Zwarte neer en slaapt verder. De andere kinderen laten hem liggen en lopen door.

Dan passeert een student. Hij heeft het laat gemaakt op de sociëteit en is lichtelijk aangeschoten, waardoor hij het hoopje vodden niet opmerkt en erover struikelt. Als hij ziet dat het een kind is, krijgt hij medelijden. Hij neemt hem mee naar zijn kamer en legt hem in de bedstee, tot schrik van zijn hospita, die bang is voor het ongedierte dat zo'n kind meebrengt. De student praat de volgende dag met het ventje, dat nog nooit naar school is geweest en nooit iets heeft gezien van buiten Leiden. Hij besluit hem onder zijn hoede te nemen, zodat hij naar school kan gaan en ‘door de macht van het geld’ gered zal worden uit zijn ellendige staat en ‘opgevoed en onderwezen zal worden, om mens te zijn, waarachtig mens’. Hiermee is maar één kind gered. In de achterbuurt ligt enkele dagen later zijn zusje met hoge koorts zonder dat iemand het merkt en kermt om water:

> Ouders! hoort ge uw kind dan niet. Moeder Zwarte, weet gij 't niet dat uw arme Saartje, met brandende lippen en tong, naar een teug smart, en te zwak is om 't zelf te krijgen?
> Maar de moeder, zij slaapt; en de vader, hij ronkt. Vóór het te bedde gaan heeft de beschonken man gezegd, dat hij die fratsen wel kende en - als ze te lui was voor d'r werk, dat ze zich dan, evenals Sander, ook maar door zo'n sinjeur moest laten oprapen, dat gaf nog betere rekening. En de moeder heeft gemeend dat het zo erg niet zou zijn, als ze maar eens goed warm kon worden; en zij heeft het bibbe-

> rende meisje met een rok, waarvan zij zich bij het te bedde gaan ontdeed, wat beter toegestopt. Toen de moeder dat gedaan heeft, toen was het dat er een klein, een heel klein sterretje tussen de zwarte wolken doorblonk.
>
> Maar nu is 't weer nacht, pikduistere nacht; want ook de stormwind heeft de gasvlam uitgedoofd, die er nog brandde niet ver van Zwarte's woning.
>
> En daar slapen de ouders, die, al ware het uit lage zelfzucht alleen, te waken hadden bij het bed van hun doodzieke kind. En dat kind, het kan niet meer zeggen dat ze dorst heeft; haar lippen zijn als verschroeid; haar mondje is vuur vanbinnen; in haar hoofdje bonst en giert en dreunt het. Dat doet de koorts, de hete verslindende koorts. Zo'n arm verzwakt schepseltje is niet in staat om die koorts te doorstaan.
> En - niemand hoort er haar telkens stiller en doffer gekreun. En niemand ziet er het klamme zweet daar parelen op het dof gezichtje; en niemand hoort er - neen! niemand hoort er, na zes uren strijds, dat laatste, dat allerlaatste zacht pijnlijke snikje, het snikje dat klinkt als een dankbaar zoetvloeiend... verlost!
> En daarbuiten, daar buldert de stormwind als met donderende weerklank: Vermoord! vermoord!

Dit verhaal over de redding van één fabriekskind en de dood van een ander is meer dan alleen een ontroerende vertelling. De schrijver van de novelle *Fabriekskinderen* richt zich aan het eind ervan rechtstreeks tot de lezer. Hij heeft slechts verteld wat hij zelf gezien en gehoord heeft. Het doet er niet toe of de lezer het verhaal mooi vindt, als hij maar getroffen is door de ellende van die ongelukkige wezens en uitroept: ‘Grote God! bestaat zulk een ontzettend kwaad in ons dierbaar Nederland, in het land welks groots verleden van vrijheid spreekt en van recht voor allen! Goede God, wordt er dan niets gedaan in ons lieve vaderland voor die honderden, ja duizenden van rampzaligen, die er vermoord worden, ja vermoord!’

Hoe is het mogelijk dat een maatschappij die toch als enigszins beschaafd en liberaal gekarakteriseerd kon worden, tot diep in de eeuw kinderarbeid gedoogde? De regering was in de wetgeving buitengewoon laks. Een literatuurschrijver bracht de verontwaardiging en het mededogen op gang, die pas in 1874 zouden leiden tot het verbod op kinderarbeid.

In 1834 klaagde de Provinciale Commissie van Onderwijs in Overijs-

Fabriekskinderen in 1911

sel al bij de regering over het gevaar dat kinderen liepen doordat ze geen onderwijs konden volgen. De textielindustrie in Twente was daar verantwoordelijk voor. Kinderen van rond de zes jaar werkten van zes uur 's ochtends tot negen uur 's avonds. De klacht van de Provinciale Commissie was de eerste in een lange reeks van rapporten, aanklachten, beschuldigingen en enquêtes die alle hetzelfde lot ondergingen, namelijk op de lange baan geschoven worden. Het negeren van de misstand strookte niet met de taakopvattingen van de bestuurders, maar men kon wel maatregelen vertragen door andere commissies en nieuwe onderzoeken in te stellen. De economische voordelen van kinderarbeid wogen voorlopig zwaarder dan de gewetensbezwaren.

In Overijssel werd het de gouverneur te machtig. In 1839 nam hij het initiatief voor een wetsontwerp waarin fabrieksarbeid voor kinderen beneden de tien jaar verboden werd. De regering besloot daarop een enquête in te stellen naar het voorkomen van kinderarbeid. De enquête werd uitgevoerd, de commissies constateerden dat sprake was van ontoelaatbare kinderarbeid en kwamen tot schrijnende conclusies, maar een verbod werd tegengewerkt door de fabrikanten. In de pers verschenen suggesties voor een wet die ook voor de industrie aanvaardbaar zou zijn, die niet serieus werden genomen. Inmiddels waren in Europa al diverse wetten op de kinderarbeid aangenomen en kwamen bij de regering steeds meer protesten binnen. Particulieren begonnen zich bewust te worden van de misstand.

Al in 1823 was Jacob van Lennep bij zijn befaamde voettocht door Nederland verbijsterd geweest toen hij in de bedelaarskolonie Ommerschans kinderen van onder de zeven jaar aantrof die zaten te spinnen en die veel te weinig eten kregen. Ommerschans was juist opgericht om de armoede te bestrijden, maar hier leken kinderen van de regen in de drup te zijn terechtgekomen. Er was wel een schooltje, maar de kinderen waren 's avonds te moe om daarheen te gaan. In de klompenafdeling kwam een jongetje op hem af dat met een klomp in de hand bij hem bedelde, nota bene in een gesticht tegen de bedelarij. Met tranen in de ogen was Van Lennep weer vertrokken. Hij was niet zozeer geschokt door de kinderarbeid zelf als wel door de omstandigheden, de honger, het gebrek aan verzorging en de manier waarop de kinderen geronseld werden. Het gebeurde geregeld dat sjofele kinderen buiten weten van de ouders opgepakt en naar Ommerschans gebracht werden. Ommerschans pakte zijn taak als plaatsvervangend gezin niet gewetensvol genoeg aan, zo zag Van Lennep het.

De dichter W.H. Warnsinck, die in 1835 in Amsterdam een textielfabriek oprichtte, speciaal voor kinderen van armlastigen en bedeelden, was zich van geen kwaad bewust toen hij de hoofdstedelijke armenbesturen voorstelde om deze kinderen hier verplicht heen te sturen. Hij meende met zijn initiatief een filantropisch doel te dienen. Een werkgever die kinderen aan werk hielp, moest beschouwd worden als een weldoener van de armen. Hij haalde ze uit de vicieuze cirkel van bedeling en afhankelijkheid. Warnsinck begreep niet dat er armenbesturen waren die zijn initiatief niet ondersteunden en richtte zelfs een petitie aan Willem I. In zijn visie zou de koning zich achter zijn voorstel scharen en daardoor meehelpen aan de bestrijding van de armoede.

Waarom werkten de meeste armenbesturen niet mee aan Warnsincks plan? Natuurlijk waren de besturen bang overbodig te worden door initiatieven die het armenprobleem structureel aanpakten. Zonder armen zouden ze geen bestaansrecht meer hebben. Daarnaast waren er bestuurders die de armen geen verplichtingen wilden opleggen. Het zou tegen de individuele vrijheid indruisen als men dwangmaatregelen zou nemen tegen kinderen die in de bedeling zaten, zoals Warnsinck voorstelde. Over de schadelijkheid van kinderarbeid werd nog maar mondjesmaat gediscussieerd.

Het besef dat kinderarbeid misdadig was, kwam pas enige decennia later. Hoofdonderwijzer G.B. Lalleman uit Moordrecht publiceerde in 1855 het opzienbarende artikel ‘Slavernij in Nederland’ in het liberale blad *De economist.* Hij klaagde de maatschappij aan, die toeliet wat hij met eigen ogen gezien had. Hij was om vijf uur 's ochtends bij fabriekspoorten gaan staan en had gezien dat kinderen van vierenhalf jaar slapend naar de fabriek werden gedragen, om vervolgens voor een machine gezet te worden. Overigens hebben we gezien dat de titel ‘Is er nog slavernij in Nederland?’ in 1860 door de befaamde maatschappijhervormer O.G. Heldring in verband met de prostitutie gebruikt zou worden. Daarmee legde hij een verband tussen de ene en de andere misstand, beide door traagheid van de overheid instandgehouden.

Let op, anders grijpen de riemen uw kop!

Vanuit de medische wereld verschenen rapporten over de gevolgen van kinderarbeid. De stadsgeneesheer van Middelburg beschreef in 1859 het uiterlijk van kinderen die thuiswerk voor fabrieken verrichtten en er even

afzichtelijk uitzagen als hun omgeving: ‘De kinderen zijn in de regel ziek; een groot hoofd met de sporen van verwaarlozing erop zichtbaar, aardvale hangende kaken, een gluipende blik en een dikke buik door een paar zwakke slingerende benen gesteund.’ In België dichtte de Gentse advocaat en schrijver Julius Vuylsteke rond 1860 liederen tegen de kinderarbeid, zoals ‘Fabrieksgalmen’, een pastiche op Goethes *Erlkönig*:

> De jongen is op zijn tiende jaar;
> Noch lezen, noch schrijven kan hij, voorwaar;
> Maar vader wint weinig, en moeder is ziek;
> Het kind moet dus mede, naar de fabriek.
> Als draadjesmaker wordt het geplaatst;
> Te midden van 't werktuig, dat ronkt en dat raast;
> ‘Ach vader, 't is hier zo benauwd...’
> ‘Let op!
> of anders grijpen de riemen uw kop!’
> ‘Mijn oog is zo moede, mijn hoofd is zo zwaar...’
> ‘Let op, of de tanden grijpen uw haar!’
> ‘Ach vader, ik voel mijn armen verlammen.’
> ‘Let op, of ze geraken tussen de krammen!’
> De vader gebiedt, het kind zwijgt stil:
> Welhaast wee klinkt een snerpende gil.
> Bloed verft riemen en draden rood.
> Het kind heeft geleden, het kind is... dood.

Ook de fabrikanten zelf beseften dat er maatregelen moesten komen. Voor hen werd het zaak dat de regering wetten ging opstellen, want alleen als iedereen zich aan dezelfde voorschriften zou houden, kon geen valse concurrentie ontstaan omdat de ene fabriek nog wel met goedkope kinderkrachten werkte en de andere niet. Met name de Leidse fabrikanten namen het voortouw en drongen bij de minister van Binnenlandse Zaken aan op een wetgeving.

In 1860 kreeg ingenieur A.A.C. de Vries Robbé een regeringsopdracht om buitenlandse wetten op het gebied van de kinderarbeid te vergelijken. Deze De Vries Robbé zou een belangrijke rol gaan spelen in de omslag van de mentaliteit. Hij gaf de minister het advies om alle kinderarbeid vóór het negende jaar te verbieden en na het negende slechts beperkte kinderarbeid toe te staan, gecombineerd met scholing. Opnieuw stelde de regering maatregelen uit, hoewel uit een uitgebreide

enquête bleek dat kinderarbeid in de textiel- en klei-industrie, in tabaks- en papierfabrieken heel gewoon was. De Vries Robbé was zo aangegrepen door wat hij gezien had, en zo teleurgesteld door de lakse houding van de regering, dat hij zijn neef Jacob Jan Cremer te hulp riep. Hij besefte dat de literatuur vaak meer invloed uitoefende dan een petitie of verslagen van commissies. Hij nam Cremer mee naar een Leidse textielfabriek waar tienjarige kinderen werkdagen maakten van vijftien uur. De machines waren onbeveiligd. Bij storingen en vastgelopen raderen gebruikte men graag de smalle kinderhandjes om de boel weer aan het draaien te krijgen. Er liepen altijd wel enige kinderen met verminkte handen rond. Cremer was zwaar aangeslagen toen hij met eigen ogen zag waar hij tot dan toe alleen over gelezen had.

In zijn *Fabriekskinderen* klaagde hij vier partijen aan. In de eerste plaats de regering, die in allerlei commissies vertraging van wettelijke maatregelen bevorderde. Vervolgens de fabrikanten die uit eigen belang goedkope arbeidskrachten versleten om te kunnen concurreren. Ook de burgerij die zo gluiperig was om de arbeidersklasse zelf de schuld te geven, was schuldig. Tenslotte verweet hij de ouders van fabriekskinderen dat zij het schrale kroost voor het gezinsinkomen lieten ploeteren. Hij schreef de novelle in zes weken tijd.

Op 11 maart 1863 droeg Cremer het verhaal voor in Den Haag. Ministers en Kamerleden waren uitgenodigd. Er was geen minister te bekennen toen hij met zijn welluidende stem begon en de toehoorders naar de achterbuurten voerde. Hij volgt de kinderen die de bedstee uit gestuurd worden, de straat op:

> En waarheen zal het nu?
> Zie, een stenen vinger, hoog zich verheffend boven de daken, hij wenkt uit de verte.
> En daar - gij betreedt er een der vele werkplaatsen van de grootse werkman, kloekste zoon van de geest die we noemden.
> Wondere spruit van genie en verstand, bedeeld met ontzettende kracht en rusteloze ijver, geboren de mensen tot welvaart en zegen - stil, wie fluistert daar zacht: en vaak ook tot moordenaar?
> Zie, in de voorhoven van deze zijn werkplaats, daar stoken de dienaars een vuur van bedwelmende hitte. Uit vluchtige sluimer ontwakend, rekt hij en spant hij zijn leden en spieren. Krachtig heft hij zijn ijzeren armen omhoog, en - wanneer hij ze heft, dan grijpen zijn vingers in stang en drijfwiel; dan stampen zijn voeten op kammen en

Armen in Leiden

> staven; dan wielen en keren ontelbare raders, dan snort het en gonst het
> en bonst het alomme, en trilt er zijn stem als met donderende klank: voort
> raderen, voort; schept haastig de mens uit ruwe wol een kostelijke draad
> tot koesterend dekkleed. En 't snort en het dreunt en bonst er nog sterker,
> en altijd die stem:
> Voort, raderen, voort!

Onder dit nagebootste machinegeluid leidt de schrijver ons naar de raderen waar de fabriekskinderen als onherkenbare onderdelen van een machine functioneren. Je zou zweren, zo zegt hij, dat je daar mensen zag, heel kleine mensen, die op hun voeten staan zoals wij, die gezichten hebben zoals wij, maar flets van kleur en slap. In hun gezichten blinken de ogen als een laatste vonk in een hoopje as. Je zou zweren dat het mensen waren, akelig kleine, arme oude mannetjes en vrouwtjes, die liever bij de warme haard zouden zitten en de handen naar een stukje brood zouden uitsteken. Je zou zweren dat het natuurgenoten waren, maar je bedriegt je, kijk maar, ze gaan op en neer met hun handjes als een machine, negenduizend keer per dag op en neer, opgejaagd door de voorman die brult: doorgaan.

Tien dagen na de lezing stuurden tweeëndertig Leidse fabrikanten de koning een petitie waarin zij verzochten om een regeling. En wat deed de regering? Zij stelde een commissie in.

De commissie werkte tien jaar lang aan een deugdelijke verslaggeving. Ondertussen bleef Cremer actief. Het duurde hem allemaal veel te lang. Hij zette oproepen en open brieven in de krant. Pas in 1873 was de maat voor iedereen vol. Toen diende het progressieve Kamerlid Samuel van Houten een initiatiefwetsvoorstel tegen kinderarbeid in. In 1874 trad het ‘Kinderwetje’ in werking: iedereen die kinderen beneden de leeftijd van twaalf jaar in dienst had, was strafbaar.

De liefdadige schrijver

Wat Cremer met *Fabriekskinderen* deed, was het schoolvoorbeeld van de taak die schrijvers zich gedurende de gehele eeuw stelden. Literatuur was geen vrijblijvende muze die alleen voor het persoonlijk vermaak en de behoefte van de individuele schrijver diende. Poëzie was ook niet de zachtogige maagd zoals Kloos de negentiende-eeuwse dichtkunst voorstelt. In zijn befaamde inleiding op de nagelaten gedichten van Jacques

Perk doet hij alsof de poëzie van zijn tijd zich beperkte tot vrijblijvende levenslessen. Ze zou de lezer de hand reiken op de levensbaan en met een glimlach leren zonder kleerscheuren over heggen heen te stappen. Ze zou alleen maar leren hoe je bloemen tot een tuiltje kunt binden. Dat was de manier waarop de Tachtiger Kloos probeerde de dichtkunst van zijn voorgangers te bagatelliseren om zo zichzelf te profileren. Hij heeft andere ideeën over de dichters: ze moeten vrij zijn van zorgen om de wereld. De ware dichter duldt geen afleiding om zich heen, geen plichten die hem roepen, hij ziet de dingen van deze wereld langs zich voorbijgaan. Dit is kenmerkend voor de ivoren-toren-kunstopvatting van de Tachtigers. Hun dichtkunst is op zichzelf gericht.

De poëzie van de dominee-dichters en hun geestverwanten is juist bekommerd om de wereld. Ze is een dienstmeid die netjes opgedirkt of slonzig, naar behoefte, ingezet kon worden voor de oplossing van maatschappelijke problemen en de schrijver was zich bewust dat hij met zijn pen de macht had om haar in te zetten. De maatschappij verwachtte dan ook niet anders dan dat de schrijver zich zou lenen voor aanklachten en vertroostingen.

De voorbeelden van sociaal bewogen schrijvers zijn legio, ook onder de schrijvers die in hun maatschappelijke opvattingen zo conservatief lijken dat men die bewogenheid niet vermoedt. Wie rijk was, zette zelf zijn kapitaal in voor de verbetering van wantoestanden, wie minder geld ter beschikking had, zorgde voor fondsen om nood te lenigen. De dominee-dichters waren over het algemeen niet zeer welgesteld en moesten dus bij anderen aankloppen als hulp nodig was.

Johannes Kneppelhout, de bekende schrijver van *Studenten-typen*, was puissant rijk. Hij zag het als een plicht om met zijn vermogen bij te dragen aan de verbetering van de maatschappij. In zijn studententijd had hij een opstel geschreven over de opvoeding. Iedereen, zo vond hij toen, was in zekere zin als dichter geboren. Hij wilde hiermee zeggen dat iedereen in de wereld een roeping heeft. Als hij die volgt, dan is hij gelukkig en levert zijn bijdrage aan de vervolmaking van de samenleving. Het is wel nodig dat iedereen een goede opvoeder treft. Vaders die al bij de wieg van hun zonen zeggen: ‘Deze moet militair worden, of deze moet dokter worden’, zijn dwaas. Vooral via de vriendschap kan ontdekt worden waar de eigenlijke aanleg van iemand ligt. Dit kleine opstel van Kneppelhout, dat hij voor eigen rekening in 1835 onder de titel *l'Éducation par l'amitié* had uitgegeven, is een soort levensgids voor hemzelf

gebleven toen hij ouder werd. Wanneer hij ergens een begaafde jongen ontdekte, of dat nu een violist, een schilder, een schrijver of een toneelspeler was, dan trok Kneppelhout zich zijn lot aan en bekostigde zijn opleiding. In Leiden nam hij de kosten van de bouw van een tekenschool en een gymnastiekschool voor zijn rekening. In Oosterbeek liet hij een centrum voor kunstenaars bouwen. Zijn vrouw opende een bewaarschool. Ook zijn pen stelde hij in dienst van de filantropie. Zo schreef hij stukken over sociale woningbouw, over opvoedingssystemen in Engeland en over volkseducatie. De meeste aandacht had de kinderloze schrijver voor de jongens die hij onder zijn hoede nam. Hij stimuleerde hun talenten en zocht de beste leraren voor hen uit. Zijn verdrongen homoseksuele geaardheid sublimeerde hij zo.

Het noodlot wilde dat vrijwel alle pupillen die Kneppelhout koesterde een vroege dood stierven door tering. Het meest tragische geval was dat van de al eerder genoemde jonge violist Jan de Graan. Hij was de zoon van een Amsterdamse herbergier en werd door hem uitgebuit als wonderkind. Kneppelhout zag bij een openbaar concert de twaalfjarige mooie fragiele jongen spelen en kwam sterk onder zijn bekoring. Hij overlegde met de vader en vroeg of hij hem een gedegen klassieke opleiding mocht aanbieden. Deze aarzelde lang, tot hij ziek werd en door de omstandigheden gedwongen Kneppelhout tot voogd benoemde. Jan de Graan kreeg een opleiding aan het Haags conservatorium. Toen de jongen vijftien was, stuurde Kneppelhout hem naar Duitsland, waar de beroemde vioolpedagoog Joseph Joachim hem onder zijn hoede nam. De idealen die Kneppelhout in zijn vroege opstel beschreven had, bracht hij in de praktijk bij de jonge violist. Hij wilde een vaderlijke vriend voor hem zijn, hem plooien en kneden tot hij een volwaardig lid van de maatschappij was. Door zijn bijzondere talent zou hij dan een meer dan gewone invloed kunnen uitoefenen. Hij ontwierp een dagschema voor de jongen dat van uur tot uur ingevuld was, niet alleen met vioolstudie maar ook met gymnastische oefeningen, wandelingen in de buitenlucht en het lezen van klassieke literatuur. Kneppelhout hield echter geen rekening met de eigenzinnigheid en jeugd van de geniale jongen. Jan de Graan accepteerde het gezag van de mecenas niet, hij werd bokkig en wilde zich niet schikken in de leefwijze die Kneppelhout hem voorschreef. Met zijn muziekleraar botste het ook, en deze weigerde hem vervolgens verder te begeleiden. Kneppelhout had inmiddels een akelige hoest gehoord bij de jongen en vreesde dat hij aan dezelfde kwaal leed waar Jans moeder en vader aan gestorven waren. Zijn vrees bleek

terecht te zijn. Kneppelhout stuurde hem naar dure artsen, naar kuuroorden, naar Italië, maar ondanks alle zorgen stierf het wonderkind op eenentwintigjarige leeftijd aan tering.

Ten bate van de noodlijdenden

Kneppelhout kon door zijn rijkdom rechtstreeks helpen als hij vond dat ergens geholpen moest worden. Andere schrijvers stelden hun pen in dienst van de liefdadigheid. De negentiende eeuw is de eeuw van de liefdadigheidsuitgaven. Als er een overstroming of een brand was geweest, als een standbeeld moest worden opgericht, als de cholera slachtoffers maakte, als de aardappeloogst mislukt was, dan was er altijd wel weer een dichter die speciaal voor de noodlijdenden een gedicht schreef dat vervolgens door een uitgever kosteloos gedrukt en in de handel werd gebracht. Er kon op een gegeven moment geen dijk meer breken of er verscheen een liefdadigheidsdrukwerkje. De uitgave telde vaak maar enkele pagina's en kostte niet meer dan een kwartje. De doelgroep was duidelijk: iedereen uit de kleine burgerij moest zo'n boekje kunnen aanschaffen om de rampzaligen te helpen. Het waren vaak amateuristische lokale dichters die zich inzetten voor de geldinzameling, maar ook gevestigde schrijvers leenden zich ervoor. Zowel Bilderdijk als Multatuli deed eraan mee, en natuurlijk de dominee-dichters zoals Beets, Van Koetsveld, Ten Kate, Hasebroek en Ter Haar. Cremer, die zijn *Fabriekskinderen* voorzag van de ondertitel ‘een bede, maar niet om geld’, schreef ook voor echte liefdadigheidsuitgaven.

De eerste ramp die een soort nationale actie op gang bracht, was de ontploffing van het kruitschip in Leiden op 12 januari 1807, waarbij 151 doden en ruim tweeduizend gewonden vielen en een onvoorstelbare ravage aangericht werd. Voorheen hadden dergelijke rampen niet tot nationale maar regionale bewogenheid geleid. De Franse tijd had een nationaal besef teweeggebracht en dus kon er ook een nationale inzameling komen. De dichters namen hierbij het voortouw. Bilderdijk, die zelf een paar schrammen opliep bij de ontploffing en wiens huis verwoest werd, had juist zijn grote dichtstuk *De ziekten der geleerden* op de persen liggen. Meteen bestemde hij de opbrengst voor de slachtoffers. Vele dichters volgden hem met speciaal voor de gelegenheid geschreven rampdichten, steeds ten voordele van de slachtoffers. In Leiden zelf, in Amsterdam, Utrecht, Haarlem en zelfs in Groningen verschenen de

Overstroming in Oosterhout. Prent uitgegeven voor de ongelukkige slachtoffers van de watersnood in 1820

uitgaafjes. Ook Hendrik Tollens schreef een speciaal gedicht, ‘Zucht bij de ramp van Leyden’, dat eindigt met het veelgeciteerde en paradoxale couplet:

> Lig, doffe lier! ter neer; uw dienst is me overbodig;
> Wijk, machteloze heul der toverzoete kunst!
> 'k Heb troost voor 't morrend harte nodig:
> God! schenk mij die in gunst.
> Krone anderen thans dan de erelover,
> En hang' het luistrend oor aan 't galmen van hun lied;
> 'k Heb tranen voor de rampspoed over -
> Gezangen heb ik niet.

Tollens is in de eerste helft van de negentiende eeuw de nationale rampendichter. Als Tollens een vers schreef voor een actie, dan was een hoge opbrengst verzekerd. Gedurende zijn lange leven schreef hij enige tientallen liefdadigheidsverzen. De Leidse wezen die op nieuwjaarsdag rond mochten gaan bij de burgerij met een velletje poëzie, konden jaar in jaar uit op zijn pen rekenen. In de hongerwinter van 1844-1845 schreef hij de volgende bedelbrief voor de armen van Rijswijk:

> Wij gaan met schaal en bussen rond
> En kloppen aan in al de wijken.
> De nood is klimmende in de stad;
> Geeft, burgerlui! geeft allen wat,
> En geeft wat veel, gij rijken!
> [...]
> Men zegt (de buurt gewaagt ervan
> En akelig is 't, om aan te horen!)
> Een moeder, die niet vragen dorst,
> Vond 's ochtends aan haar koude borst
> Haar zuigling doodgevroren.
>
> Een grijze schooier, half gekleed,
> Was op een ijsklomp uitgegleden;
> Men vond de stumpert, krank en zwak,
> En stervend op zijn bedelzak,
> Een sneeuwdek op de leden.

En gistren, bij die sleevaartvreugd
En 't klinglen en 't geklets der zwepen,
Stal, in 't gewoel van klein en groot,
Een vader voor zijn kindren brood:
Men heeft de dief gegrepen.

Geeft, lieve mensen! helpt en geeft!
Met geld is zoveel goeds te plegen:
Het stilt de honger niet alleen,
Het warmt en kleedt niet enkel, neen!
Het houdt de misdaad tegen.

De boodschap is duidelijk: weldadigheid staat in dienst van de verbetering van de maatschappij. Tollens wist een gevoelige snaar bij de mensen te treffen als hij zich in dichtvorm uitsprak voor wat in het algemeen de 'minbedeelden' heetten. Het doel van zijn liefdadigheidspoëzie is vrij simpel: onmiddellijk hulp bieden bij natuurrampen of ongevallen. Ditzelfde geldt voor dominee-dichter Bernard ter Haar, wiens *Roode Teun* na de watersnood in 1861 bijna drieduizend gulden opbracht.

Vooral overstromingen appelleerden blijkbaar zo aan collectieve angsten dat die een stroom van liefdadigheidspoëzie op gang brachten voor ondersteuning van de slachtoffers. Bij de overstroming van het rivierengebied van Maas en Waal in 1855 verschenen niet minder dan achtenzestig uitgaven. Maar ook (gewezen) prostituees, bedelaars, armen, weduwen en wezen konden begunstigd worden door een uitgaafje, vooral in tijden van bittere kou. Er is zelfs een uitgaafje ten voordele van een oud-souffleur en een voor een ten onrechte gevelde eik. Tal van liefdadigheidsgeschriften ondersteunen de afschaffing van de slavernij. Ook culturele doelen worden door de liefdadigheidspoëzie geholpen. De standbeelden van Vondel en Rembrandt in Amsterdam en van Tollens in Rotterdam zijn dankzij literaire inkt totstandgekomen. Er komen zelfs jaarboekjes uit die helemaal voor een liefdadig doel zijn, zoals *Magdalena. Evangelisch jaarboekje ten behoeve van het Asyl Steenbeek* en *Dorcas: armenfonds en jaarboekje ten voordeele der armen.*

Het waren niet alleen de schrijvers die zich op de borst klopten voor hun manier van weldadigheid. Ook de uitgevers en boekhandelaren lieten zich erop voorstaan dat zij deze uitgaafjes ondersteunden. In hun vakblad schreven zij: 'Herhaalde malen reeds is, door de krachtige arm des Boekhandels gesteund, menige traan gedroogd, menige klacht in

danktoon herschapen. De Nederlandse Boekhandelaar verloochent niet de schone hoofdtrekken van ons nationaal karakter: “hulpvaardigheid in de nood; bijstand van ongelukkigen”.’

Het verschijnsel van de liefdadigheidspoëzie is typisch negentiende-eeuws. In geen enkele andere eeuw is op zo grote schaal de dichtkunst gebruikt om mensen tot liefdadigheid te bewegen. De titels van de uitgaafjes spreken wat dat betreft boekdelen, zoals de *Ontboezeming, bij het vernemen der tijding van het verongelukken van negen varensgezellen uit Hellevoetsluis, waaronder acht vaders van huisgezinnen, bij hunne poging tot redding van het in nood verkeerend Oostenrijks Bankschip.* Het werd in 1852 uitgegeven voor de nabestaanden van de slachtoffers.

Daadkrachtige plannenmakers

Niet alleen met de openbare pen, zoals Tollens, of met de eigen schatkist, zoals Kneppelhout, hielpen de schrijvers de maatschappij vooruit. Er waren ook denkers tussen, plannenmakers die met projecten hun stempel op de tijd drukten. Een schrijver als Jacob van Lennep heeft zich niet met liefdadigheidspoëzie ingelaten, maar hij heeft een ongelooflijke invloed gehad op zijn tijd. Hij hielp vrienden en onbekenden met gulle hand. De student Gerrit van de Linde, later bekend als De Schoolmeester, ondersteunde hij toen iedereen hem in de steek gelaten had. Hij zette zich in voor de schrijver en schilder Hofdijk, die te weinig verdiende om te kunnen trouwen. Te vaak wordt vergeten dat hij het was die de berooide ex-ambtenaar in Indië Eduard Douwes Dekker aan een uitgever en aan geld voor het manuscript van de *Max Havelaar* hielp, nog voordat duidelijk was dat deze als Multatuli faam zou gaan verwerven.

Van Lenneps grootste project is de Amsterdamse waterleiding geweest. Hij had in de jaren veertig een buitenhuis bij Heemstede en vond het duinwater hier zo lekker dat hij erover fantaseerde het naar Amsterdam te brengen. In die tijd was nog nergens waterleiding. In Amsterdam werd drinkwater met schuiten vanuit de Vecht aangevoerd, of men verzamelde regenwater. De armen gebruikten water uit de grachten. Van Lennep ontmoette een Engelse ingenieur die in Londen ervaring had opgedaan met waterleidingen. Zij stelden een plan op en zochten financiers onder de Amsterdamse elite. Deze lachte de romanschrijver vierkant uit om zijn wilde plannen. Van Lennep liet zich niet uit het

veld slaan. Hij ging met zijn plan naar Engeland en wist er de benodigde gelden voor het project bij elkaar te krijgen. Zijn vader stelde een duingebied ter beschikking, en zo kwam Amsterdam aan zijn waterleiding, als eerste stad in Nederland. Uit wraak liet hij de buizen eerst naar de volkswijken leiden, en daarna pas naar de Amsterdamse grachtengordel, waar de elite woonde die hem voor een fantast uitgemaakt had. De buizen die anderhalve eeuw geleden in de grond zijn gelegd functioneren nog steeds. De Amsterdamse Gemeentewaterleidingmaatschappij moet tegenwoordig nog steeds oude Engelse maten in voorraad houden voor reparaties. Van Lennep was ook betrokken bij de plannen voor de doorgraving van Holland op zijn smalst, het Noordzeekanaal, bij de plannen voor de bouw van het Rijksmuseum, en bij de bouw van het Amstelhotel. Het Rembrandt- en het Vondelstandbeeld kwamen mede door zijn inspanningen tot stand en zelfs bij de opening van een zwemschool in het IJ was hij betrokken.

Van Lennep was geen uitzondering, al was hij misschien de energiekste van alle schrijvers. Een vergelijkbaar verhaal kan men vertellen over de dichter-arts Jan Pieter Heije. Het stoorde hem dat zieken aangewezen waren op onopgeleide ziekenverplegers die geen weet hadden van de kwalen waarvoor de patiënten verpleegd werden. Hij nam samen met een aantal vrouwen uit Réveil-kringen het initiatief tot oprichting van de Vereniging voor Ziekenverpleging in Amsterdam. Bij een klein ziekenhuis op de Prinsengracht kwam een opleiding voor verpleegsters. Nicolaas Beets stimuleerde in Utrecht de aanleg van de waterleiding. En de toch zo melancholieke François HaverSchmidt had in Schiedam een centrale functie in het verenigingsleven en zamelde kleding in voor vluchtelingen.

Massale liefdadigheid

Wat de schrijvers doen, is echter niet voorbehouden aan hen. De maatschappelijke elite heeft zich in de negentiende eeuw massaal op de liefdadigheid gestort.

In 1899 verscheen de *Gids der Nederlandsche weldadigheid. Uit officicele en particuliere bronnen bewerkt.* Het is ongelooflijk hoeveel liefdadigheidsinstellingen er dan zijn, of het nu burgerlijke armbesturen, kerkelijke armenzorg of particuliere armenzorg betreft. Meer dan veertig kerkgenootschappen ontfermen zich over oude lieden, wezen, ver-

Een rijke burger bezoekt de armoede

waarloosden, gevallenen, kraamvrouwen, krankzinnigen, idioten, doofstommen, drankzuchtigen, blinden, verminkten, oud-bakkers, oud-priesters, oud-musici en oud-schrijvers. 1120 bladzijden lang staan in deze gids opsommingen van hofjes, armenhuizen, stichtingen, verenigingen en steunfondsen, tot en met het Tollensfonds voor behoeftige schrijvers.

Liefdadigheid maakte deel uit van het dagelijks leven van de gegoede burgerij. Het was geen willekeur of opgedrongen plicht. Het ijveren voor menselijke vooruitgang vond inspiratie in de maakbaarheid van de samenleving: ieder mens was te vervolmaken tot een volwaardig, nuttig en gelukkig mens, als hij de kans kreeg. Onderwijs en opvoeding moesten hieraan bijdragen en individuele initiatieven konden samengebald worden tot algemene hulp, bijvoorbeeld in verenigingen.

Het liefdadig karakter van Nederland kreeg zelfs mythische vormen. De schrijver Ising had het over flegmatieke Hollanders die echter veranderen als ze met liefdadigheid te maken hebben: ‘Er zijn in 't Hollandse volksleven snaren die, wanneer ze aangeroerd worden, een forse, helklinkende, aanhoudende klank geven, en op het trillen van die snaren worden koelbloedige, onverschillige Hollanders warm en opgewonden.’

Dit sluit aan bij wat de eerste koning van Holland, Lodewijk Napoleon, opgetekend had in zijn herinneringen aan zijn verblijf alhier. In 1814 schreef hij de brievenroman *Maria, of de Hollandsche vrouwen.* Hij meent dat de Nederlanders uitmunten in vrijgevigheid. Men moest de bevolking eens ‘gadeslaan bij ongewone rampen of onheilen, zoals bij verwoestingen van overstromingen, van onweders, van oorlog, van ziekten, van brand enz., dan zult gij die Hollanders, welke gij voor zo koel, zo baatberekenend houdt, met gelatenheid de traagste dood tegemoet zien, hun leven en hun goed, de vrucht van de arbeid, de wijsheid en de spaarzaamheid van verscheidene geslachten zien opofferen voor de geringste hunner landgenoten, zonder onderscheid van godsdienst, van staat of vermogen, en altijd tot grondregel in hun weldadigheid aannemen, niet wat zij zelf kunnen missen, maar wat de ongelukkigen van node hebben.’

Lodewijk Napoleon zette de toon voor het vorstenhuis bij rampen. Bij de buskruitramp in Leiden bezocht hij de aangeslagen bevolking en liet hiervan een gravure maken, evenals bij latere bezoeken aan overstroomde gebieden. Een deel van zijn populariteit was daaraan te danken. De volgende koningen namen zijn voorbeeld hierin over. Liefdadigheidsuitgaven kregen extra allure als de koning erop intekende. De

koninginnen kregen hierin een speciale functie. Zij stonden vaak als eerste op de lijst van intekenaars van een bepaalde liefdadigheidsuitgave. Vooral koningin Sophie vatte dit op als een middel om haar betrokkenheid te tonen. Dat had te maken met een ander aspect van de filantropie: voor een deel was het een vrouwenzaak.

Met name de vrouwelijke elite zag in de weldadigheid een kans om haar daadloze leven zin te geven. Het was nogal vanzelfsprekend dat in dorpen en steden door de vrouwen van dominees of door de plaatselijke freules, jonkvrouwen of douairières bewaarscholen voor de armen opgericht werden. Ook openden ze vaak naaischolen, zodat jonge meisjes zelf in hun onderhoud konden voorzien. De vrouw van de staatsman Groen van Prinsterer was de koningin van de vrouwelijke liefdadigheid in de negentiende eeuw.

In 1831 begon zij met een naaischooltje voor behoeftige meisjes in Den Haag, gevolgd door de oprichting van een bewaarschool. Met enkele vriendinnen stichtte ze de Vereeniging Vrienden der Armen, die vooral weduwen met kinderen hielp. Haar werkzaamheden zetten een groep vrouwen uit Réveil-kringen aan om hetzelfde te doen in hun eigen omgeving. In 1840 werd de Vrouwen-vereeniging voor het Bezoeken van Vrouwelijke Gevangenen opgericht.

Ingewikkelde vormen van armoedebestrijding gepaard met werkverschaffing werden bedacht. In Amsterdam richtten twintig vrouwen uit de beschaafde stand in 1841 de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede op. Ze zetten arme vrouwen tegen betaling aan het naaien van kleding voor extreem armen. De rijke dames kochten de kleding op en verdeelden die vervolgens onder de allerarmsten. Douairières en freules hadden bij de vereniging de keuze tussen hemden, rokken, boezelaars, mutsen en kousen, alles van grove en degelijke katoen. Over katoen gesproken: dezelfde dames richtten al in 1843 een petitie aan de koning voor afschaffing van de slavernij.

Liefdadigheid in theorie

Bij al deze initiatieven hoorden allerlei brochures waarin de achtergronden uitgelegd werden. Steeds meer werd men er zich van bewust dat armoede een structureel probleem was, dat slechts te verhelpen viel als tegelijk gewerkt werd aan educatie. Armoede zag men vooral als een zedelijk probleem en als het gevolg van een verkeerde levenswijze. Het

probleem zou oplosbaar zijn door goed onderwijs, door een goede arbeidsmoraal en een goed gezinsleven. Een goed gezinsleven zou beschermen tegen armoede. In Réveil-kringen heerste de opvatting dat liefdadigheid zonder meer onbarmhartig was: men moest ook kennismaken met de verlossende kracht van het evangelie.

Johannes van den Bosch, die in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid oprichtte, streefde naar totale gedragsverandering bij de uitverkoren armoedzaaiers. Het had hem gestoord dat bedelarij verboden werd en bedelaars in de gevangenis gezet werden zonder dat hun uitzicht op verbetering van hun lot geboden werd. Daarom richtte hij de veenkoloniën Frederiksoord en Willemsoord op. Hij meende dat bedelaars geholpen moesten worden met een systeem van beloningen voor werk. Dus bedacht hij een getrapte vooruitgang voor de armen die in zijn koloniën kwamen. Ze moesten werken voor hun dagelijks brood, maar met hun producten konden ze ook extra geld verdienen en daarmee sparen voor zelfstandigheid. Op den duur konden de bedelaars dan een eigen huisje en een eigen lapje grond krijgen. Zijn groots opgezette plannen leidden in de praktijk tot veel ellende. Frederiksoord en Willemsoord werden synoniemen voor ballingsoorden voor bedelaars, waar zij onvrijwillig heen werden gezonden. Wat in principe een heerlijk plan was, verwerd tot een armoedekolonie met veel misstanden. Zieken werden door een kwakzalver verzorgd, dominees waren slechts een uur per week aanwezig en onderwijs moest door kinderen zelf gegeven worden.

Dit soort mislukkingen leidde tot discussie over de functie van de liefdadigheid. Men besefte dat filantropie dweilen met de kraan open was en dat werkelijke maatschappelijke verbetering van andere dingen dan bedelgedichtjes moest komen. De bekende filantroop W.H. Suringar hield in 1842 voor de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede een *Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid van een patronaat over de armen en de wijze waarop hetzelve behoort te worden uitgeoefend.* Hij stelt hierin dat armoede in de orde der dingen ligt en dat wie haar wil verjagen droombeelden najaagt. Dit betekent niet dat men zich erbij moet neerleggen: ‘Haalt een zieke, al weet hij ook dat zijn kwaal ongeneeslijk is, geen geneesheer?’ Alleen geven is niet altijd juist, men moet proberen werk te verschaffen. De Vereeniging Hulpbetoon moet een aanrakingspunt zijn tussen armen en meervermogenden. Werkverschaffing was al eerder aan de orde geweest, maar dat er ook uitwisseling moest zijn, was nieuw.

In een boekje van dominee Stuart uit 1842 wordt de filantropie zelfs

Rijke dame leert haar kinderen liefdadig te zijn

afgekeurd. Hij meent dat het mild en onbedachtzaam geven misschien een van de voornaamste bronnen der armoede is. Het kweekt de luiheid en vadsigheid aan, verbastert het hart en verstompt de geest. Alleen volkseducatie zou een oplossing zijn voor de armoede.

Heldring meende de jonge bedelaars op het juiste spoor te krijgen door volksboekjes. In een ervan schetst hij hoe een oude militair jonge bedelaars leert hoe ze met allerlei gaven uit de natuur centen kunnen verdienen: door het sprokkelen van brandhout, door het snijden van vlierhout, het slijpen van schaatsen. Via het lezen van goede lectuur zouden de armen op het goede spoor komen.

Kijk de elite eens milddadig zijn!

Met dit alles kan men zich afvragen of de elite belang had bij de armenzorg. Volgens Marco van Leeuwen in zijn studie *Bijstand in Amsterdam* wel. Doordat de elite overzicht had over de armen in de stad, werd een economisch belang gediend. Men kon werkvolk in voorraad houden. Er was ook een sociaal en politiek belang. Door de liefdadigheid dwong de elite respect voor orde af en kon de politieke orde ook makkelijker gehandhaafd worden. Wie zich op straat misdroeg, kon uitgesloten worden van de bedeling. Ook medisch gezien was het belangrijk dat de elite zicht had op de armoede in de stad, zodat bij besmettelijke ziektes bepaalde wijken geïsoleerd konden worden.

De Engelse cultuurhistoricus Peter Gay schrijft de wijdverbreide negentiende-eeuwse liefdadigheid toe aan een collectief schuldgevoel. Bij de elite was een grote sociale energie aanwezig, onder andere door de zelfbeheersing die de maatschappij eiste. Die zelfbeheersing bracht ook schuldgevoelens naar boven, omdat die beheersing niet altijd even goed slaagde. Vermengd met maatschappelijke bezorgdheid en plichtsbesef werden de eigen schuldgevoelens geprojecteerd op de misdeelden in de samenleving. De elite koesterde haar eigen reddingsfantasieën.

Liefdadigheid kan echter mijns inziens niet eenvoudig afgedaan worden als susserij van het geweten of economisch belang van de elite. Het burgergilde dat zich inzette voor de armen en verschoppelingen, streefde doelbewust en gericht naar veranderingen. Het was niet tevreden met een donatie alleen, het overwoog voortdurend hoe voorkomen kon worden dat schrijnende gevallen van onrecht, armoede en troosteloosheid optraden. Al die ziekenhuizen, armenscholen, inrichtingen

voor bedelaarsopvang, voor krankzinnigen, voor gevallen meisjes werden opgericht met geld van particulieren, met de ondernemingslust van particulieren en het doorzettingsvermogen van particulieren. Mensen als Heldring, Van Lennep, Sarphati en Heije moeten met de energie en de dommekracht van een stoomlocomotief door hun tijd gedenderd zijn. Hun sociale intelligentie, netwerkuitbuiting en kennis van moderne behoeften moet hen daarbij geholpen hebben.

Wat voor verborgen drijfveren men ook vooronderstelt, het feit blijft staan dat de elite zich niet zelfgenoegzaam in haar rijkdom wentelde, maar om zich heen keek, zich schuldig voelde over de waargenomen ellende en bijdroeg aan de bestrijding ervan. De schrijvers komt daarbij de eer toe dat zij de gevoelens van de elite én van de middenklasse zo virtuoos wisten te bespelen dat ze massaal liefdadigheid beoefenden.

Geloof

Een jongetje van tien gaat naar de dominee om te vragen hoe verklaard moet worden dat God zijn broertje heeft laten verdrinken.

> ‘Dominee,’ zei ik nadat ik hem verteld had wie ik was, ‘u weet wel dat mijn broertje verdronken is, verleden zaterdag, en dat ze hem gistermorgen begraven hebben.’ De dominee knikte en ik merkte op dat zijn donkerbruine ogen vochtig werden. Dat deed mij goed. ‘Nu, dominee,’ ging ik voort, ‘zeg mij eens, wie heeft dat gedaan? Wie heeft mijn broertje verdronken?’ - Er was zeker iets in mijn toon waardoor de dominee bijzonder getroffen werd. Hij stond bij een stoel, maar hij ging zitten en hij trok mij aan zijn knie alsof ik zijn kind was geweest. ‘Wat bedoelt gij met die vraag, jongenlief?’ zei hij daarop. ‘Of het waar is, dominee, dat de goede God mijn broertje doodgemaakt heeft?’ - ‘Wie heeft dat gezegd?’ - ‘De timmerman, dominee... en ja’ (voegde ik er meer of min aarzelend bij, want het was mij net of ik iets lelijks van mijn vader ging aanbrengen) ‘pa heeft het ook gezegd.’ - De dominee dacht even voordat hij antwoordde. Ik gevoelde dat zijn zwijgen mij beklemde. Zijn vriendelijkheid en zijn medelijden hadden mij moed ingeboezemd; des te pijnlijker deed het mij nu aan dat hij niet dadelijk en beslist verzekerde: vader en de timmerman hebben het glad mis! Helaas, hij deed dat niet, maar hij vroeg mij eindelijk: ‘Zoudt gij willen dat een ander dan God het gedaan had?’
> Die vraag verraste mij. Ik zou haast zeggen: zij bracht mij een weinig in verwarring. Waarschijnlijk, denk ik nu achteraf, moest zij dienen om mij te leiden tot blijmoedige berusting in mijn broertjes verlies. Dat verlies was onherstelbaar, doch als ik nu maar bedacht, geen boze mensen hebben het ons aangedaan maar een volmaakt wijs en liefderijk God, dan zou ik immers tot het besluit moeten komen: het is nog zo'n groot ongeluk niet dat broertje gestorven is, ja welbeschouwd moet ook het jammerlijk verdrinken van dit lieve kind de

> vaderlijke beschikking zijn geweest van een aanbiddelijke Voorzienigheid. - Maar ik redeneerde, of liever ik voelde, geheel anders. Dat broertjes dood, zijn ontzettende dood in dat walgelijke water, dat deze verraderlijke moord, op een argeloos en engelachtig schepseltje gepleegd [...], dat zo'n móórd ooit een goede daad zijn kon, ooit een daad waardoor hij die haar volbracht (hij mocht dan wezen wie hij wilde) niet duizendmaal alle aanspraak op mijn eerbied en mijn liefde verbeurd had, dat kon in de verste verte niet bij mij opkomen.

François HaverSchmidt laat een jongetje van tien in het verhaal 'Mijn broertje' zijn eigen twijfels uitspreken. HaverSchmidt is de meest tragische van de dominee-dichters omdat hij zich niet thuis voelde in de maskerades van de negentiende eeuw. Weliswaar creëerde hij een dubbelganger in de figuur van Piet Paaltjens, waarin hij zijn onbeheersbare melancholie projecteerde, maar die hielp hem alleen in zijn studententijd. Daarna werd hij een tobbende dominee, die wel wilde geloven in al het moois van de godsdienst, maar te veel ellende om zich heen zag om te kunnen geloven. In een gesprek was hij ongenadig eerlijk over zichzelf en zijn gelovigen:

> Als men twijfelt is er slechts één troost: eerlijk zijn. Wie zijn gemoed niet openlegt, kan niet doordringen in de diepten, ook al gruwt men van die diepten. Het kromme kan niet rechtgemaakt worden en hetgeen ontbreekt niet geteld. De mens die enkel droomt van een wereld zoals zij had moeten zijn, is een ongelukkige of een dwaas die hier niet thuishoort en die zich telkens en steeds weer pijnlijk zal stoten aan onoverkomelijke slagbomen. Ik geef toe: de mensen klagen soms dat ik zo somber preek, maar is de bijbel dan zo vrolijk? Jeremia vervloekte de dag waarop zijn moeder hem baarde, Job smeekte de Heer om het graf. Ik zou ook wel eens hartgrondig willen vloeken, maar dominee vloekt niet. Dan fluit ik een deuntje. Het evangelie komt mij onduldbaar zwaar voor en ik kan maar niet begrijpen waarom het evangelie een goede, een blijde boodschap heet. Want in plaats van mij op te beuren en mij blijmoedig te stemmen, maakt het mij angstig en moedeloos.

Tegen het einde van de eeuw wankelt ook de stevigste poot van de maatschappij, het geloof. Voor het eerst wordt zelfs door gezagdragers getwijfeld aan het bestaan van God. Wel waren er al eerder Voltairianen

Vrome mannen in de kerk

geweest, maar dat waren outsiders, eenlingen met weinig invloed, zeker in de Nederlandse maatschappij. Rond 1870 begint ernstige twijfel op te komen aan de oude dogma's. Men kan er twee verklaringen voor geven. In de eerste plaats is er de invloed van de natuurwetenschappen. Zoveel onbegrijpelijks van vroeger was in de loop van de eeuw wetenschappelijk uitgelegd, dat het geloof zijn monopolie op verklaringen verloor. Er waren bovendien in de wetenschap feiten ontdekt die in tegenspraak waren met de bijbel. Wetenschap en geloof leken niet meer te combineren, zoals De Génestet schreef:

> Mijn Wetenschap en mijn Geloof,
> Die leven saam in onmin,
> Want de ene houdt, wat de ander doet
> En denkt en meent, voor onzin.
> Intussen, beide heb ik lief.
> Juist even trouw en innig,
> En toch vind ik mijzelve niet
> Onredelijk noch krankzinnig.

Van invloed is ook zeker een nieuwe stroming in de godsdienst, het modernisme, dat ervan uitging dat de bijbel een gewoon geschiedenisverhaal is dat geverifieerd kan worden. Christus is een historische figuur over wie nogal wat mythes in de wereld gekomen zijn. Voor het eerst werd serieus bijbelkritiek uitgeoefend. De nuchtere aanpak van de modernisten leidde in een aantal gevallen tot ontnuchtering. Er zijn enkele leidinggevende dominees geweest die een stap verder durfden te gaan dan HaverSchmidt en uit de kerk traden. Dat baarde veel opzien. Conrad Busken Huet en Allard Pierson zijn de bekendste uittreders.

De dominee dicht liever

Nog een factor die van betekenis is geweest voor de veranderingen in het geloof, is het andere slag dominees dat er kwam. Deze ontwikkeling is al eerder in de eeuw opgetreden. De nadruk op educatie maakte het voor de hand liggend dat de universiteit niet meer alleen voor de hoogste klassen toegankelijk was. Begaafde jongens uit de middenklasse wilden studeren. Omdat er voor de theologie beurzen bestonden, kozen ze deze studie. Stijging op de sociale ladder was mogelijk via de godge-

leerdheid. Zij kozen de theologie niet omdat ze zich geroepen voelden dominee te worden, maar omdat ze een soort brede letterenstudie ambieerden. Talen of literatuur als hoofdvak studeren kon nog niet. De theologie kon wel gecombineerd worden met colleges in de letterkunde. Beets, Hasebroek, De Génestet en Van de Linde zijn theologiestudenten geweest met een beurs, die eigenlijk vooral in de letteren geïnteresseerd waren.

De nieuwe generatie dominees bracht ook een nieuw elan in het geloof. De burgerjongens spraken de taal van het volk en konden daardoor gevoeliger en losser preken. Ze gingen met het geloof ook minder rigide om dan veel van hun starre medepredikanten. De Génestet klaagde zijn benepen collega's aan:

> Ik kan het met uw vroomheid
> Niet vinden op den duur:
> Zij kijkt me veel te deftig,
> Zij kijkt me veel te zuur!
> Gij, die in alle dingen
> Slechts zonde vindt en schuld...
> Van lelijke gedachten
> Is vast uw ziel vervuld.

In hun studententijd waren deze jongens vaak vrolijke bon-vivants geweest, met een leven waaruit bepaald geen religieuze diepgang sprak. Beets was te gast geweest bij een bruiloft. Hij schreef daarover aan een medestudent dat de bruid zo lelijk was dat de bijbel toch eigenlijk had moeten verbieden dat zoiets zich voortplantte. HaverSchmidt stond in zijn jeugd onder invloed van de godloochenaar en spotvogel Heinrich Heine.

Het bontst maakte Gerrit van de Linde het in zijn studententijd, niet alleen op seksueel gebied maar ook in zijn geloofsspotternijen. Toen hij als aanstaand dominee een proefpreek moest houden, regelde Jacob van Lennep voor hem een plaatsje in Bennebroek. Blijkbaar was er een run op proefpreken, want de neef van de dominee was hem voorgekropen. Van Lennep kreeg de volgende brief:

> Nu voor het laatst, preken of de dood; schrijf mij welke dag en laat dan geen nieuw obstakel mij worden in de weg gezet, of, bij de hemel, ik stik van woede en ik zweer:

Dat ik het vierkant zal verdommen
om ooit weer met een preek te kommen
in 't farizeese Bennebroek
dat neefje was maar donderkoek
dat kon in de andere week wel preken
of 't prulwerk in zijn aarsgat steken.

De dominees die in hun jeugd genoten hadden van het studentenleven, zich gelaafd hadden aan de academische cultuur en veel gelezen hadden, waren meer tot problematiseren geneigd. Geloof was niet meer iets wat onbespreekbaar was. In een preek konden de verschillen van mening over geloofskwesties aan de orde komen. Bovendien kregen ze een gidsfunctie bij de veranderingen van de negentiende eeuw. Bij al die uitvindingen wisten de eenvoudige gelovigen vaak niet meer hoe ze die moesten beoordelen. Was de koepokinenting een zegening van de hemel, of een uitvinding van de duivel om Gods gezag te ondermijnen? Was de stoomlocomotief een voertuig van de hel of had God de mensen in staat gesteld die uit te vinden, juist voor de geestelijke vooruitgang? Vroeger was duidelijk wat van den boze kwam, maar nu was het kwade in een identiteitscrisis geraakt.

De bijbelmoraal was te beperkt en voldeed niet meer. Met name de dominee-dichters hielpen de mensen bij de moraal door in hun gedichten aan te geven hoe over de maatschappelijke vernieuwingen gedacht moest worden. Zo riep Beets na de drooglegging van het Haarlemmermeer de boeren op te komen zaaien op het nieuwe land:

Rukt aan, met spade en ploeg, en komt
Dit watererf bezaaien
Gij zonen van 't gewroken land
Met vrolijk hart en nijvre hand
En doe Gods gunst u maaien.

Hasebroek dichtte zelfs de telegraaf een welkom toe en sanctioneerde daardoor de uitvinding:

Als soms mijn oog u ziet, geheimnisvolle draden,
Gespannen in de lucht, alsof ze een spinne weeft,
Met vonkenschietend licht, dat langs u stroomt, beladen,
Waardoor 't bezielend woord van noord- tot zuidpool streeft, -

Dan schijnt ge mij een grote Eoolse harp te wezen,
Die met haar trillingen heel 't wereldrond vervult...

De dominees hadden in de negentiende eeuw deze begeleidingsfunctie meer dan ooit, omdat het beroep aan status gewonnen had door de verplichte academische examens. In de achttiende eeuw kon iedereen predikant worden, maar juist in de eeuw van de grote veranderingen werd een universitaire opleiding verplicht. Bovendien stelde koning Willem I een staatsuitkering vast voor dominees, waardoor hun maatschappelijk aanzien steeg. De zonen van predikanten hoefden geen collegegelden te betalen, wat ertoe bijdroeg dat het beroep in de familie bleef. De achterliggende gedachte hierbij was dat de predikant-vader de juiste inzet bijna automatisch doorgaf aan zijn zonen, en die dus zeker een goede maatschappelijke invulling zouden geven aan hun positie. Onder de vertegenwoordigers van het initiatiefrijke burgergilde zijn opvallend veel dominees.

Tegelijk zijn deze academische dominees mede debet aan de teloorgang van de overheersende aanwezigheid van het geloof tegen het eind van de eeuw. Zij hebben de mensen geleerd zelf na te denken en zij hebben hun twijfels naar buiten gebracht.

De Génestet heeft de gevoelens van de gelovige in de tweede helft van de eeuw het sprekendst onder woorden gebracht. Zijn *Leekedichtjens* uit 1860 staan stampvol oneliners.

Doe ik mijn ogen toe,
Dan wil ik 't wel geloven;
Doch als ik ze opendoe
Komt weer de Twijfel boven.

Of deze, over het uitsluiten van modernisten:

‘Zet ze uit de kerk!’ dus roept ge luid.
Zet liever gij uw kerk wat uit!

De Génestet en HaverSchmidt zijn beide tragische vertegenwoordigers van de gespletenheid die het geloof in zich bergt. HaverSchmidt weet zich geen raad met de sombere boodschap van de bijbel, niet met de ellende onder het proletariaat van Schiedam. Hem werd het preken vrijwel onmogelijk gemaakt door zijn collega-predikanten, omdat ze hem

te modern vonden. De dubbele moraal werd hem noodlottig.

De Génestet was optimistischer van aard. Hij probeerde de dubbele moraal te doorbreken door oprechtheid in zijn poëzie en zijn preken na te streven. In zijn vroege predikantentijd liep hij vast. Hij wilde liberaal en modern zijn, maar ook hij werd gecorrigeerd door het kerkbestuur en medepredikanten, en geïsoleerd. Als zijn persoonlijk leven dan ook nog weinig feestelijk is, besluit hij het ambt op te geven. Echt uit de kerk stappen durfde of wilde hij niet. De dood haalde hem in voordat hij als schrijver nieuwe wegen in kon slaan.

Het geloof is geen feestjurk

Het zou echter verkeerd zijn om te denken dat de gelovigen zich massaal van de kerk afkeerden en dat hordes pilaarbijters in een geloofscrisis kwamen. Zeker waren er kritische geluiden, maar in grote kringen van de bevolking was de godsdienstbeleving even intens als aan het begin van de eeuw.

De invloed van de godsdienst op het dagelijks leven van de gemiddelde negentiende-eeuwer kan niet overschat worden. Godsdienst was niet iets wat op zondag aangetrokken werd als een feestjurk; hij was net zo aanwezig als een lichaamsfunctie, bijna onwillekeurig, zoals de adem of de bloedsomloop. Alle handelen stond in het teken van de godsdienst. Als het regende, dankte men God, als er een overstroming was vroeg men zich af wie God wilde straffen en waarom. De goede geboorte van een kind was het werk van God, en als een kindje overleed, had God dit gewild. Het avondeten stond dankzij God op tafel, de zon rees op door Gods wil. God zegende en strafte in het kleine en in het grote.

Godsdienst kon voor ieder een verschillende metafoorwerking hebben. Opnieuw is het piramidale gezinsmodel hier richtinggevend. God staat aan de bovenkant en is de vader van de mensheid. Als de mens in harmonie is met God, is het geloof het product daarvan, dat weer leidt tot het eeuwige leven. God als vader kan verschillend ingevuld worden. Hij kan staan voor de bestraffende vader, de vader die de mens in een keurslijf van voorschriften houdt, de vader van de Dordtse leer, de rationele beheerser van het leven. Hij kan ook ingevuld worden als een liefderijke vader, de behoeder van zijn gezin, de vader die zijn kinderen troost en ze aandachtig in de goede richting stuurt. Met andere woorden, er is een verlicht godsgeloof waarbij het geloof een maatschappe-

Grootmoeder leest voor uit de bijbel

lijke functie heeft en een geïntegreerd onderdeel van de geoliede maatschappij is. Daarnaast staat een gevoelsgodsdienst, waarbij het juist gaat om de individuele beleving van het godsbesef. Het ene geloof is sterk kerkgericht, het andere meer bijbelgericht. Onder deze categorieën zijn gelovigen die zich met de bijbel in de hand vastklampen aan het oude, om veranderingen tegen te houden. Anderzijds maken gelovigen zich los van de kerk en streven een eigen religieuze verdieping na. Bovendien zijn er christenen die het geloof als leidraad bij het veranderde leven gebruiken en het zien als ijkpunt in de turbulentie van de tijd.

Welk godsbeeld men ook had, het geloof was het middelpunt van denken en doen in het leven. Deze geïntegreerde en vanzelfsprekende godsdienstbeleving is de aandrijving geweest van de welgeordende maatschappij van de negentiende eeuw. De beteugelingen, de liefdadigheid, de vrijwillige maskerades en opofferingen werden op gang gehouden door de krachtige potentie van de alom aanwezige godsdienst. De godsdienst is het zelfopgelegde dwangmiddel om egoïsme en individualisme om te buigen tot gemeenschapszin.

De sluiting van het gemaskerd bal

De ontmaskering

We drinken water uit een negentiende-eeuwse leiding, we lopen door parken die in de negentiende eeuw aangelegd zijn, we reizen over wegen uit de negentiende eeuw en over spoorlijnen die in die tijd aangelegd werden, we betalen met papiergeld dat in de negentiende eeuw waarde kreeg. We zijn verzekerd volgens negentiende-eeuwse systemen, we gaan naar negentiende-eeuwse musea en zelfs onze stront wordt door negentiende-eeuwse rioleringen afgevoerd. Vrouwen en mannen uit alle lagen van de maatschappij bezoeken de universiteit. We worden massaal ingeënt tegen besmettelijke ziekten door bekwaam opgeleide verpleegsters. Ons hele stelsel van maatschappelijk welvaren is gegrondvest in de negentiende eeuw.

Maar de dubbele moraal is niet verdwenen. We hebben een zwarte werkster en een wit inkomen. We zijn voor integratie en sturen onze kinderen naar dure particuliere scholen. We zijn lid van het Wereldnatuurfonds en boeken een vliegreisje naar Brazilië. We eten vlees van dieren die op een onheuse manier grootgebracht worden en die een slordige dood krijgen. Bouwbedrijven maken grove prijsafspraken en er zijn ambtenaren die het weten. Een hele legereenheid draait zich om wanneer achter haar rug duizenden moslimmannen vermoord worden. De negentiende eeuw heeft ons ook geschoold in het maskeren van bedrog en schande.

En toch zijn de idealen van de negentiende eeuw het stramien voor onze maatschappij geworden. De liefdadigheid is weliswaar vervangen door staatszorg, maar de ideeën erachter zijn dezelfde. Het geloof in God heeft plaatsgemaakt voor vertrouwen op de medische macht. Het harmoniedenken van het gezinsmodel staat centraal in de samenleving. De staat heeft de vaderrol gekregen en functioneert binnen de piramide als een zorgzame, intellectuele kracht, die de chaos moet bedwingen en de samenleving in goede banen leidt. Onmatigheid is nog steeds de grootste bedreiging van de welgeordende maatschappij, al zijn de thema's

van de onmatigheid niet meer dezelfde. Geweldsuitbarstingen, vandalisme en drugs hebben drank, besmettelijke ziektes en seksualiteit als sociaal probleem verdrongen.

Onze overgrootvaders hadden nog niet het evenwicht gevonden waarin vrijheid, liberaliteit en generositeit voor iedereen aanvaardbaar waren. Men kan zich dat voorstellen nu men weet hoe nieuw deze hele maatschappij was. Om te komen tot het gemoedelijke poldermoralisme van nu was een voorbereiding nodig waarbij de grenzen getrokken werden van wat een maatschappij aankan. Wat over de grens ging, moest verborgen blijven.

Ik heb de negentiende eeuw een vrouw genoemd. Niet alleen omdat ik vrouwen beter ken dan mannen, ook omdat ik die eeuw in het piramidale systeem plaats. Zij is niet rationeel genoeg om de top van de piramide te kunnen zijn. Zij is ook geen harmonieproduct. Zij is de spil waaromheen duistere en verheven krachten met elkaar in conflict zijn. Daarom is die eeuw voor mij een vrouw, want zij is in een voortdurende strijd verwikkeld tussen de chaos die eigen is aan de mens en de harmonie waarnaar gestreefd moet worden.

Aan het eind van een gemaskerd bal trekken de feestgangers elkaar het masker af. Ik heb laten zien dat er twee lagen van maskerades waren. Eerst was er de eigentijdse vermomming van dubbelheden. Daarna drukten de twintigste-eeuwers het masker van verveling op hun vorige eeuw.

Twee, drie decennia voor het einde van de negentiende eeuw is er een kortstondige periode waarin kunstenaars en intellectuelen elkaar en de elite te lijf gaan om een massale ontmaskering te forceren. Even is het hek van de dam met de impressionisten, de Tachtigers, de naturalisten. Het burgergilde offert echter snel weer de kortstondige vrijheid om zich terug te trekken in een nog strengere maskerade. Tegen de eeuwwisseling is alles weer bij het oude en zelfs nog preutser dan voorheen.

Met zachte hand heb ik geprobeerd nu, ruim een eeuw later, beide maskers te lichten. Ik had niet de pretentie om de ware gezichten te laten zien, maar ik wilde tonen hoe het masker noodzakelijk was om de maatschappij die de burgerelite voor ogen had te realiseren. Door het negentiende-eeuwse masker te verklaren hoop ik het twintigste-eeuwse te devalueren.

Enkele feestgangers stonden op de voorgrond. Jacob van Lennep, Hanna da Costa, François HaverSchmidt, Otto Heldring, Johannes Kneppelhout, Jacob Jan Cremer waren de gangmakers die het dragen van het masker soms als een feestelijke, soms als een verdoemde plicht beschouwden. Ik dank hen voor wat zij zo vrijmoedig op papier zetten.

Pas achtenzestig jaar na het einde van de negentiende eeuw zou de maatschappij collectief de verworvenheden van de negentiende eeuw zonder schroom etaleren, ongemaskerd. Al zou de negentiende-eeuwer zich geen raad hebben geweten als hij in 1968 op het Spui in Amsterdam gestaan had, toch waren het zijn dromen die uitkwamen. De idealen van de burgerelite van de negentiende eeuw worden gerealiseerd in de late jaren zestig, met een zorgende overheid, een geolied gezondheidsstelsel, studiebeurzen, vrijheid voor kunst en gedachten en plaats voor iedereen. Alleen voor God was er geen plaats meer.

Literatuur

De citaten uit de negentiende-eeuwse werken zijn herspeld en zo nodig hertaald. Dat betekent dat men voor de oorspronkelijke tekst van de citaten terug moet naar de bronnen. Hieronder vindt men de bronnen per hoofdstuk in alfabetische volgorde. Tevens heb ik de studies opgenomen die mij het meest van dienst zijn geweest bij de betreffende onderwerpen.

Het huuske van Hunnekes

A. Beeloo, *Gods-oordeelen. Een gedicht naar aanleiding der jongste gebeurtenissen in Frankrijk en elders. February en Maart 1848.* Amsterdam 1848.
F.A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder.* Gorinchem z.j.
O.G. Heldring, *Leven en arbeid.* Tweede druk. Leiden 1882.
Klikspaan [J. Kneppelhout], 'Omgang'. In: *Studentenschetsen.* Studie-uitgave, verzorgd door Annemarie Kets, Mariëlle Leenders en Olf Praamstra. Den Haag 2002. Dl. 1.
Marita Mathijsen, *De mythe terug. Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten.* Amsterdam 2000.
H. Tollens Cz., ''s Konings komst tot den troon'. In: *Gezamenlijke dichtwerken.* Volksuitgave. Leeuwarden 1871.

De seksuele omgang

Nicolaas Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836.* Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Peter van Zonneveld. 's-Gravenhage 1983.
Willem Bilderdijk, *Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797.* Hertaald en toegelicht door Marita Mathijsen. Amsterdam 1997.
A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Het Huis Lauernesse.* Baarn z.j. [reprint naar 1885].
Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1998.
Cd. Busken Huet, *Lidewyde.* Arnhem 1868.
Hanna da Costa-Belmonte, *Dagboekje.* Bewerkt en toegelicht door O.W. Dubois. Heerenveen 2000.

J.J. Cremer, *Tooneelspelers.* 3e dr. Leiden z.j.
Lodewijk van Deyssel [K. Alberdingk Thijm], *Een liefde.* Fotografische herdruk met een nawoord, uitgegeven door Harry G.M. Prick. Den Haag 1974.
Gustave Flaubert, *Haat is een deugd. Een keuze uit de correspondentie.* Samengesteld, vertaald en van een nawoord voorzien door E. Borger. Amsterdam 1979.
Geneviève Fraisse en Michelle Perrot (red.), *De negentiende eeuw.* Dl. 4: Georges Duby en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw.* Amsterdam 1993.
Peter Gay, *The Naked Heart.* New York 1995 (*The Bourgeois Experience*, 4).
Fraser Harrison, *The Dark Angel. Aspects of Victorian Sexuality.* London 1977.
Hildebrand [Nicolaas Beets], *Camera Obscura.* Bezorgd door Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek, Peter van Zonneveld. Amsterdam 1998. Dl. 1.
Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw.* Leeuwarden 1998.
J.G. Kikkert, *Koning Willem III.* Utrecht 1990.
Klikspaan [J. Kneppelhout], 'Flanor'. In: *Studentenschetsen.* Studie-uitgave, verzorgd door Annemarie Kets, Mariëlle Leenders en Olf Praamstra. Den Haag 2002. Dl. 1.
Bernard Kruithof, 'Seksuele voorlichting in Nutsverhandelingen'. In: *De negentiende eeuw* 10 (1986), 146-154 *(Seksualiteit en moraal in Nederland 1800-1850).*
Jacob van Lennep, *De lotgevallen van Klaasje Zevenster.* Leiden z.j. 3 dln.
Jacob van Lennep, *De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
Maurits Jacob van Lennep, *Dagboek* (ongepubliceerd manuscript). Familiearchief Van Lennep PA 238, Gemeentearchief Amsterdam.
Gerrit van de Linde, *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische uitgave.* Uitgegeven door Marita Mathijsen. Amsterdam 1987.
Nop Maas, 'Een bijster artistiek bureau'. In: *De Boekenwereld* 14 (1997-1998) 5, 232-241.
Nop Maas, 'Seks! in de negentiende eeuw'. In: *Spiegel Historiael* 32 (1997), 22-23, 224-225, 276-277, 392-393, 522-523.
Michael Mason, *The Making of Victorian Sexuality.* Oxford 1994.
Michael Mason, *The Making of Victorian Sexual Attitudes.* Oxford 1994.
Jan Bastiaan Molewater, *'Hoe zal het met mij afloopen'. Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater.* Uitgave verzorgd door Henk Eijssens. Hilversum 1999.
Multatuli, *Max Havelaar of de kojfieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy.* Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree. Assen/Maastricht 1992. Dl. 1.
De Navorscher 1926.
Karen Peters, *'Een schandelijk boek'. Klaasje Zevenster en opvattingen over zedelijkheid in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1989 [Interne publicatie Universi-

teit van Amsterdam].
Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920.* Amsterdam 1996.
Mario Praz, *The Romantic Agony.* London 1966.
Simone Schell, *Wimill, Kroonprins van Oranje. Kind tussen twee vuren.* Amsterdam 1994.
De Schoolmeester [Gerrit van de Linde], *De gedichten.* Toelichting: Marita Mathijsen. Amsterdam 2001.
Aleida Ineke Lidy Schoon, *De gynaecologie ah belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie 1840-920.* Zutphen 1995.
Pieter Stokvis, 'Onwettige geboorten in Nederland, Den Haag in het bijzonder: een kwestie van conjunctuur of mentaliteit?' In: *De negentiende eeuw* 10 (1986), 164-194 *(Seksualiteit en moraal in Nederland 1800-1850).*
P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag.* Zwolle 1987.
Marja van Tilburg, 'De seksualiteitsbeleving van de burgerij'. In: *De negentiende eeuw* 10 (1986), 195-208 *(Seksualiteit en moraal in Nederland 1800-1850).*
J. de Vries, *De verborgenheden van Amsterdam.* Amsterdam 1891 [1e dr. 1844].
Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911.* Hilversum 1997.

De eenhandige zonde

Hildebrand [Nicolaas Beets], *Camera Obscura.* Bezorgd door Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek, Peter van Zonneveld. Amsterdam 1998. Dl. 1.
Gert Hekma, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbevlekking in Nederland?' In: *Soete minne en heische boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850.* Samengesteld door Gert Hekma en Herman Roodenburg. Nijmegen 1988.
Samuel La'Mert, *Het zelflehoud: geneeskundige verhandeling over de ziekten der geslachts-deelen.* Naar de 36e uitgave vertaald [...] door P.J. Koorn. London enz. 1849.
Nop Maas, 'Seks! in de negentiende eeuw'. In: *Spiegel Historiael* 32 (1997), 22-23, 224-225, 276-277, 392-393, 522-523.
Michael Mason, *The Making of Victorian Sexuality.* Oxford 1994.
Michael Mason, *The Making of Victorian Sexual Attitudes.* Oxford 1994.
E.J. Potgieter, 'Jan, Jannetje en hun jongste kind'. In: *Proza 1837-1845.* Haarlem z.j.
Simone Schell, *Wiwill, Kroonprins van Oranje. Kind tussen twee vuren.* Amsterdam 1994.
Vaderlijke raad aan jonge lieden ter bewaring hunner krachten en gezondheid, voor hunner bestemming in dit leven, vooral ten opzigte van het huwelijk. 2e dr. Amsterdam z.j.

Gedoogde ontucht: prostitutie

J.A. Alberdingk Thijm, ‘Magdalena van Vaernewijck, naar de natuur geteekend door Pauwels Foreestier, Buikslooter’. In: *Nederland* 3 (1851).
Nicolaas Beets, ‘Waar blijft hij?’ In: *Gedichten.* Leiden z.j. Dl. 3.
W. van den Bergh, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland. Geschiedkundig overzicht* [...]. 's-Gravenhage 1878.
P. Boddaert, *Levensgeschiedenis van den vermaarden dichter Mr. P. Boddaert, benevens zijne poëtische en prozaïsche portefeuille.* 3e dr. Amsterdam 1827.
P. Boddaert en andere groote mannen, *Venus-lusthof. Nalezing op de portefeuille van onuitgegeven dichtstukken, ontvloeid aan de pen van wijlen den zeer erotischen heer Mr. P. Boddaert.* Amsterdam z.j.
Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1998.
Lodewijk van Deyssel [K. Alberdingk Thijm], *Een liefde.* Fotografische herdruk met een nawoord, uitgegeven door Harry G.M. Prick. Den Haag 1974.
N.B. Donkersloot, *Geneeskundige Courant* 1856.
Gedenkschriften van Margo. Opgedragen aan Jan van der Vliet. Amsterdam z.j.
Joost Halbertsma, *Parijs en de Parijsenaars. Een lezing uit 1845.* Z.p. 1955. Halbertsma-Stichting nr 22.
Fraser Harrison, *The Dark Angel. Aspects of Victorian Sexuality.* London 1977.
O.G. Heldring, *Leven en arbeid.* Leiden 1881.
O.G. Heldring, *Een brief uit het Asyl Steenbeek en een antwoord van een regtsgeleerde, over de wetgeving op bordeelen, hoererij, enz.* Arnhem 1851.
O.G. Heldring, *Is er nog slavernij in Nederland?* Z.p. z.j.
[W. Jonckbloet,] *Physiologie van Den Haag door een Hagenaar.* 's-Gravenhage 1843.
E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890.* Groningen 1991.
J. Kneppelhout, *Een beroemde knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan.* Bezorgd door Marijke Stapert-Eggen. 's-Gravenhage 1981.
[C.E. van Koetsveld,] ‘Wat eene moeder vermag’. In: *De Tijdspiegel* 8 (1851).
Bernard Kruithof, ‘Seksuele voorlichting in Nutsverhandelingen’. In: *De Negentiende Eeuw* 10 (1986) 4, 146-154.
J. van Lennep, *De avonturen van Klaasje Zevenster.* Leiden z.j. 3 dln.
J. van Lennep, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
J.J. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk.* Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Amsterdam 1828.
Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920.* Amsterdam 1996.
Aleida Ineke Lidy Schoon, *De gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie 1840-1920.* Zutphen 1995.

H. Tollens Cz., ‘Aan een gevallen meisje’. In: *Gezamenlijke dichtwerken.* Volksuitgave. Leeuwarden 1871.
A.L.G. Toussaint, ‘Lord Edward Glenhouse’. In: *Lord Edward Glenhouse; en Anna of de familietrek. Twee verhalen.* Door A.L.G. Toussaint en C.P.E. Robidé van der Aa. Amsterdam 1840.
Vaderlijke raad aan jonge lieden ter bewaring hunner krachten en gezondheid, voor hunner bestemming in dit leven, vooral ten opzigte van het huwelijk. 2e dr. Amsterdam z.j.
Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911.* Hilversum 1997.
Weekblad van het regt 1844.
Een woord van liefde en raad aan zondaressen. [Pamflet z.j. Universiteitsbibliotheek Amsterdam.]

De onderbuik van de literatuur

Amor in zijn lustpriëel. Beschrijvende het schoon' der vrouwen- en maagdenboezems. Amsterdam z.j.
Asmodée, 27 december 1854.
[Willem Bilderdijk,] *Mijn verlustiging.* Leyden/Amsterdam 1781.
[W. Bilderdijk,] *Galante dichtluimen.* Z.p. 1780 (exemplaar Tollens: Bilderdijk-Museum, Vrije Universiteit Amsterdam).
Willem Bilderdijk, Thomas Rowlandson, *Verlustigingen.* Erotische gedichten en karikaturen, van commentaar voorzien door Rody Chamuleau en Gerd Unverfehrt. Brussel 1992.
P. Boddaert, *Levensgeschiedenis van den vermaarden dichter Mr. P. Boddaert, benevens zijne poëtische en prozaïsche portefeuille.* 3e dr. Amsterdam 1827.
P. Boddaert en andere groote mannen, *Venus-lusthof. Nalezing op de portefeuille van onuitgegeven dichtstukken, ontvloeid aan de pen van wijlen den zeer erotischen heer Mr. P. Boddaert.* Amsterdam z.j.
Ko Cassandra jr., *Erotica. Offeranden op het altaar van Amor en Venus.* Amsterdam [1859].
Galante verscheidenheden en mengelingen 1884.
Gedenkschriften van Margo. Opgedragen aan Jan van der Vliet. Amsterdam z.j.
Lynn Hunt, *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800.* New York 1993.
Ian Hunter, David Saunders, Dugald Williamson, *On Pornography. Literature, Sexuality and Obscenity Law.* Houndmills etc. 1993.
Index Librorum Prohibitorum juxta exemplar Romanum [...]. Mechliniae 1860.
Petrus Koenders, *Tussen christelijk Réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit.* Z.p. 1996.
Theodora Elisabeth Kraakman, *Kermis in de hel. Vrouwen en het pornografisch*

universum van de 'Enfer' 1750-1850. Ridderkerk 1997.
Een leesorgel, dat was ik! Verslag van een 'oral history' onderzoek naar het literaire bedrijf in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. Amsterdam 1986 (Interne publicatie Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam).
Nop Maas, 'Asmodée. Bladluizen. Satirische tijdschriften in Nederland (2)'. In: *De Parelduiker* 3 (1998), 2, 38-45.
Nop Maas, 'Een bijster artistiek bureau'. In: *De Boekenwereld* 14 (1998) 5, 232-241.
Nop Maas, 'Seks! in de negentiende eeuw. 4 Hofschandalen. 5 Verdwenen schatten'. In: *Spiegel Historiael* 32 (1997), 392-393, 522-523.
Steven Marcus, *The other Victorians. A Study of Sexuality and Pornography in Mid-nineteenth-century England.* 2d impr. London 1967.
Pascal Pia, *Les livres de l'Enfer. Bibliographie critique des ouvrages érotiques dans leurs différents éditions du XVIe siècle à nos jours.* 2 vol. Paris 1978.
Hendrik Riemsnijder en Willem Bilderdijk, *Galante dichtluimen.* Nieuwe uitgave door A. van Brussel. Met eene inleiding van J. van Vloten. Amsterdam 1869.
Dennis Schouten, *Duivelse boeken. Twee eeuwen griezelliteratuur in de Lage Landen: een bibliografie.* Den Haag 1997.
Nicoline van der Sijs, *Chronologisch woordenboek van de Nederlandse taal.* Amsterdam/ Antwerpen 2001.

De onmatige realiteit

Nicolaas Beets, *Guy de Vlaming. Een verhaal.* Haarlem 1837.
A. Biben, *Oud-Hollands deugd in hare waardij geschetst, en ter beoefening aangeprezen, of zet de tering naar de nering. Eene gewigtige les voor alle standen der maatschappij.* Edam 1839.
Hella S. Haasse en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van Koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Malet.* Amsterdam 1984.
J.J.L. ten Kate, *Op 's levens tweesprong. Woorden van raadgeving en bestuur aan jongelieden, bij hunne intrede in de waereld.* Amsterdam 1865.
Klikspaan [J. Kneppelhout], 'Omgang'. In: *Studentenleven.*
J. Kneppelhout, 'Spel'. In: *Waanzinnig Truken en andere verhalen.* Toegelicht door Marita Mathijsen. Amsterdam 1980.
C.E. van Koetsveld, 'Het gasthuis'. In: *Novellen. (Fatsoen en Armoede, enz.).* 4e uitgave. Arnhem z.j.
Jacob van Lennep, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
Marita Mathijsen, *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces.* Amsterdam 1996.

Siderius de Wal, *Handboek voor, of Gids des gedrags van jonge lieden.* Z.p. 1825. Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Ziekte en dood

Algemene geschiedenis der Nederlanden. Haarlem 1977-1983. Dl. 10.
J.J.A. de Beer, 'De levensstandaard in Nederland. Voeding en gezondheid in de eerste helft van de negentiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 24-52.
Nicolaas Beets, 'Aan een gestorven kind'. In: *Gedichten.* Dl. 2. Leiden z.j.
J. Henry Bennet, *Winter in the South of Europe.* London 1865.
Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte. Bewerkt en toegelicht door O.W Dubois. Heerenveen 2000.
Louis Caperan-Moreno, *Histoire de Menton.* Menton 1989.
Thomas Dormandy, *The White Death. A History of Tuberculosis.* New York 2000.
Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland.* 's-Gravenhage 1985.
P.A. de Génestet, 'Op een kind in Mei geboren' 'Het haantje van den toren'. In: *De dichtwerken.* Verzameld en uitgegeven onder toezicht van C.P. Tiele. 9e dr. Amsterdam 1896.
Petrus Augustus de Génestet, *Jeugdbrieven.* Verzameld door C.M. Verkroost. Utrecht 1980.
Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1900-1890. Zutphen 1993. Dl. 2. *Gezondheid en openbare hygiëne.*
J.J.A. Goeverneur, *Gedichten en rijmen.* Groningen 1836.
P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910.* Z.p. 1990.
J.P. Hasebroek, 'De onbekende'. In: *Windekelken. Gedichten.* Amsterdam 1859.
E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890.* Groningen 1991.
Ernest Hueting, Agnes Dessing, *Tuberculose. Negentig jaar tuberculosebestrijding in Nederland.* Zutphen 1993.
Henne van der Kooy en Justus de Leeuwe, *Samuel Sarphati 1813-1866. Een biografie.* Amsterdam/Antwerpen 2001.
Jacob van Lennep, *Ik zou u gaarne meer schrijven. Brieven van Jacob van Lennep aan Willem Veder.* Amsterdam 1984 (Interne publicatie Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam).
Annet Mooij, *De polsslag van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam.* Amsterdam 1999.
Willibrord Rutten, *'De vreselijkste aller harpijen'. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie.* Wageningen 1997.

H. Tollens Cz., ‘Bij het lijkje van een kind’. In: *Gezamenlijke dichtwerken.*
Volks-

uitgave. Leeuwarden 1871.
J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw.* 2e dr. Nijmegen 1981.
Joost Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994*- Hilversum 1997.
Michael Wintle, *An Economie and Social History of the Netherlands 1800-1920.* Cambridge 2000.

Zelfmoord

Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England.* Oxford 1987.
Bijdragen ter bevordering van de afschaffing der sterke dranken, door het Afschaffings-genootschap te Rotterdam VIII (1842).
Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1998.
Jeroen Brouwers, *De laatste deur. Essays over zelfmoord in de Nederlandstalige letteren.* Amsterdam 1983.
Barbara T. Gates, *Victorian Suicide. Mad Crimes and Sad Histories*. Princeton 1988.
Mattheus Marinus den Hertog, *De zedelijke waardeering van den zelfmoord,* 's-Gravenhage 1913.
Samuel Julius Hirsch, *Hulp en aanzetting tot zelfmoord.* Tiel 1882.
A. van der Hoop jr., *De kanonneerboot. Vaderlandsche Romance.* Rotterdam 1831.
Jonge Heeren. Typen uit het jonge Heeren Leven. Door den Schrijver van 'Na het Studenten-leven'. Maarssen 1850.
J.J.L. ten Kate, *Thomas Chatterton. Een gedicht.* Utrecht 1842.
J.J. Kloek, *Over Werther geschreven... Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek.* Utrecht 1985. 2 dln.
H.H. Kuyper, *Levensberooving op verzoek en zelfmoord (artt. 293 en 294 W. v. S.).* Amsterdam 1910.
M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep.* Amsterdam 1909. Dl. 1.
Marita Mathijsen, 'Zelfmoord in de negentiende eeuw'. In: *De Gids* 163 (2000), 235-243.
Céleste André de la Parra, *Eenige opmerkingen over den zelfmoord.* Leiden 1895.
Piet Paaltjens [François HaverSchmidt], 'De zelfmoordenaar'. In: *Snikken en grimlachjes.* Schiedam 1867.
Mario Praz, *Liebe, Tod und Teufel. Die schwarze Romantik.* München 1970. 2 dln.
Kris Steyaert, 'J.J.L. ten Kates "kind des Jammers". Thomas Chatterton in Nederland'. In: *De negentiende eeuw* 22 (1998) 4, 235-250.

J. de Vries, *De verborgenheden van Amsterdam.* Amsterdam 1891 [1e dr. 1844].
Sandra de Vries, *De lucht in gevlogen, de hemel in geprezen. Eerbewijzen voor Van Speyk.* Haarlem 1988.

C.J. Wijnaendts Francken, *De zelfmoord. Een sociologische studie.* 's-Gravenhage 1899.
Winkler Prins Encyclopaedie. Amsterdam 1888.

Misdaad en straf

Een bezoek in de gevangenis van Newgate. [Pamflet 1835. Universiteitsbibliotheek Amsterdam 714 B 16.]
Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1998.
S.A. Buddingh, *De doodstraf getoetst aan gezonde rede en menschkunde, - aan godsdienst en zedelijkheid, - aan maatschappelijk belang, - aan bijbel en evangelie.* Batavia 1846.
Criminaliteit in de negentiende eeuw. Hilversum 1989.
J.J. Cremer, *Anna Rooze.* Leiden z.j. 2 dln.
W.B. Donker Curtius van Tienhoven, *Iets over de theorie der straffen en het bewijs der misdaden, naar aanleiding van het ontwerp van het strafwetboek voor de Nederlanden.* Utrecht 1827.
Eberhard, *Gedachten na de teregtstelling van eenen ter dood veroordeelden.* Middelburg 1850.
J.W. Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen.* Assen 1958.
V.A.C. Gatrell, *The hanging tree. Execution and the English People 1770-1868.* Oxford 1994.
Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland.* 's-Gravenhage 1985.
Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland.* Amsterdam 1996.
Francisca de Haan en Romke van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Comité's en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997), 278-311.
Hella S. Haasse en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van Koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Malet.* Amsterdam 1984.
J.P. Hasebroek, 'Aan een kindermoordenares'. In: *Hesperiden. Nieuwe poëzie in den avond des levens.* Amsterdam *z.j.*
O.G. Heldring, *Leven en arbeid.* Leiden 1881.
Laatste dagen en oogenblikken van Johann Heinrich Kemper. [Pamflet 1854. Universiteitsbibliotheek Amsterdam 712 A 14.]
Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray, op Rijsselt, bij Zutphen. Berigt 1, 30 augustus 1852.
E. Laurillard, *De doodstraf. Een woord.* Amsterdam 1864.

J. van Leeuwen, *Verhaal van den giftmoord door Pieter Sakes Weijnma aan zijne vrouw gepleegd en van zijne teregtstelling.* Leeuwarden 1837.

Jacob van Lennep, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestraffing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht 1833-1886.* Hilversum 1995.
Liefdeen hoop. Prospectus. Amsterdam 1826.
Liefdeen hoop 1, 1827.
S. van Loon, *Misdaad en boete. Verhalen uit de lijfstraffelijke regtspleging.* Amsterdam 1857.
H. Mohrmann, *Johann Heinrich Kemper, als maarschuwend voorbeeld geschetst voor de protestantsche cellulair-gevangenen.* Amsterdam 1854.
J.L. Nierstrasz jr., *John Howard. Dichtstuk.* Leeuwarden 1822.
Oranje-Moppie. Verzameling van snaaksche verzen en liederen den Koning opgedragen door Asmodée. Amsterdam [1865].
Sibo van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870.* Amsterdam 1987.
I.L. Schaap, *Regtsgeding van Dr. T.F. Scheits van Kloosterhuis te Nieuwolda, beschuldigd, doch vrijgesproken van de misdaad van vergiftiging.* Groningen 1846.
J. Scharp, *Historische brieven over den zich noemenden Frederik Gerard Meijer* [...]. Rotterdam 1796.
G. Schumacher, *Het leven, de misdaad en de bekeering van den moordenaar Carsten Hendrik Hinz, door hem zeiven opregt verhaald en met eenige bijvoegselen uitgegeven.* Groningen 1846.
Spreuken voor gevangenen. [Pamflet z.j. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, 714 B 16]
Statistiek van het gevangeniswezen over 1854. 's-Gravenhage 1855.
L.H. Steensma, *Straffen door de eeuwen heen: de beul, het tuchthuis en de gevangenis.* Den Haag 1982.
W.H. Suringar, *Redevoering over John Howard.* Leeuwarden 1821.
W.H. Suringar, J.L. Nierstrasz jr., W.H. Warnsinck Bz., *Ontwerp tot oprigting van een Nederlandsch genootschap ter zedelijke verbetering der gevangenen.* Leeuwarden 1823.
J. Vizévene, *Verdediging van Jan Slotboom, beschuldigd van doodslag met voorbedachten rade* [...]. Amsterdam 1852.
J. de Vries, *De verborgenheden van Amsterdam.* Amsterdam 1891 [1e dr. 1844].
Siderius de Wal, *Handboek voor, of Gids des gedrags van jonge lieden.* Z.p. 1825. (Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen).
Weekblad van het regt 1860.
Wenken, aangaande de pligten der vrouwen, die zich vereenigen tot het bezoeken van gevangenissen, en het nut dat uit deze vereenigingen kan ontstaan. Naar het Engelsch van Elisabeth Fry. Zwolle 1840.

Drankzucht

W.H. Abbring, *Zedelijke beschouwing der dronkenschap, of iets over het misbruik van sterke dranken.* Met eene narede van H.J. Abbring. Uitgegeven ten voordeele der armen dezer stad. Amsterdam 1845.
A. Biben, *De Heer van Meerwijk en zijne zonen, of het verderfelijke der sterke drank. Een leesboek.* Zalt-Bommel 1850.
[J.H.] Boettcher, *Het huiskruis, of de verderfelijke gevolgen van het jeneverdrinken.* Koevorden 1840.
Brief eener publieke vrouw aan de oprigters en instandhouders van het Asyl Steenbeek. Utrecht 1855.
George Cruikshank, *De flesch.* Met bijschriften van T.C.R. Huydecoper. 's-Gravenhage 1848.
George Cruikshank, *De kinderen van den dronkaart.* Met oorspronkelijke bijschriften van J.J.L. ten Kate. Amsterdam 1848.
François HaverSchmidt, 'Op een St. Niklaasavond in de Kalverenbuurt'. In: *Winteravondvertellingen.* Bezorgd en van een nawoord voorzien door Marita Mathijsen en Dik Zweekhorst. Amsterdam 1994.
O.G. Heldring, *De jenever erger dan de cholera. Een volksboek, in voorbeelden en cijfers, voorarm en rijk, ouden jong.* Arnhem 1838.
O.G. Heldring, *Leven en arbeid*, 2e dr. Leiden 1882 (98).
Thomas Hood, *Luimige reis langs den Rijn.* Uit het Engels. Amsterdam 1840.
T.C.R. Huydecoper, *De afschaffing van den sterken drank, een werk van ware menschenliefde. Toespraak [...] Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank.* Amsterdam 1849.
'Je kunt me niet zoo laten verrekken.' De teloorgang van Willem Kloos. Documentenbiografie 1895-1896 Amsterdam 1998. (Interne publicatie Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam)
Jacob van Lennep, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
W.J.E. van Lynden, *De regering en de jenever, of proeve over het belang van den staat met betrekking tot de sterke dranken.* Amsterdam 1838.
J.J. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk.* Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Amsterdam 1828.
Roepstem. [Pamflet 1845. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, F 4067, 13.]
Nico Scheepmaker, *Ach(t) vader, niet meer!* Zutphen 1985.
Lilian Lewis Shiman, *Crusade against Drink in Victorian England.* London 1988.
J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland. Een historisch-sociologische studie.* Hilversum 1995.
Sterke dranken. De pest der maatschappij. Verslag der eerste algemeene Vergadering van het Afschaffings-Genootschap. Rotterdam 1839.

De volks-bode. Een tijdschrift tot nut van't algemeen door C.P.E. Robidé van der Aa en O.G. Heldring. 1839. 1e jrg.
Dick Welsink, *Sed magis arnica Veritas*. 27 *brieven van A. van der Hoop Jr. aan J. Immerzeel Jr.* Amsterdam 1983 (doctoraalscriptie).

Het gezin

Nicolaas Beets, 'Herinnering'. In: *Gedichten.* Leiden z.j. Dl. 3.
A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Majoor Frans enz.* Rotterdam z.j.
Rhijnvis Feith, *Julia.* Opnieuw uitgegeven [...] door J.J. Kloek en A.N. Paasman. 's-Gravenhage 1982.
P.A. de Génestet, 'Jong-Hollandsch binnenhuisje'. In: *De dichtwerken.* Verzameld en uitgegeven onder toezicht van C.P. Tiele. Amsterdam 1896.
Hildebrand [Nicolaas Beets], 'Een oude kennis'. In: *Camera Obscura.* Bezorgd door Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek, Peter van Zonneveld. Amsterdam 1998. Dl. 1.
Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840.* Hilversum 1997.
Jacob van Lennep, *De lotgevallen van Ferdinand Huyck.* 's-Gravenhage enz. 1876.
Marita Mathijsen, 'Het knusse familieleven van de negentiende eeuw'. In: *Familie-album. Boekenweekmagazine.* Amsterdam, CPNB, 1999 (3-5).
Multatuli [E. Douwes Dekker], *Volledige werken.* Amsterdam 1951. Dl. 2.
De Hollandsche Spectator 1766.
W.H. Warnsinck, *Een tafereel van een gelukkig burger-gezin. Dichtstuk.* 1824 (Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.)
Betje Wolff, *Holland in het jaar 2440* [...]. Ingeleid en toegelicht door G.W. Huygens. Brussel enz. 1978 1e dr. 1777).
E. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart.* Naar de 1e druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Den Haag 1980.

Liefdadigheid

Willem van den Berg, 'Een royale kijk op Holland'. In: *Een bedachtzame beeldenstorm.* Amsterdam 1999, 329-341 (citaat Lodewijk Napoleon).
Elsa den Boer, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1994 (doctoraalscriptie).
H.J. Broers, *Kleine woningen.* Utrecht 1858.
W.F. Büchner, *Bijdragen tot de geneeskundige topographie en statistiek van Gouda.* Gouda 1842.

J.J. Cremer, *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld.* Toegelicht door Henk Eijssens. Schoorl 1988 (1e dr. 1863).
Gids der Nederlandsche weldadigheid. Uit officicele en particuliere bronnen bewerkt. Amsterdam 1899.
Francisca de Haan en Romke van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Comité's en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997), 278-311.
O.G. Heldring, *Leven en arbeid.* 2e dr. Leiden 1882.
O. G. Heldring, *Levens Ervaringen op de gestichten verzameld. Oud en nieuw uit den schat des harten.* Rotterdam 1864.
O.G. Heldring, *De arme bedelknapen door Willem, den krijgsman, opgekweekt tot godvreezende en bekwame arbeiders. Een volksboek schetsende de onuitputtelijke bronnen van broodwinning in ons vaderland.* Arnhem 1844.
J. Kneppelhout, *Een beroemde knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan.* Bezorgd door Marijke Stapert-Eggen. 's-Gravenhage 1981.
G.B. Lalleman, 'Slavernij in Nederland'. In: *De economist* 1855.
M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie.* Zwolle 1992.
Jacob van Lennep, *De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen. Zwolle 2000.
L.E van Loo, *Arm in Nederland.* 2e dr. Meppel 1994.
Marita Mathijsen, 'Het Amsterdam van Jacob van Lennep'. In: *Ons Amsterdam* 43(1991) 7/8, p. 176-180.
Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende. Z.p. z.j.
A.A. Stuart, *Opwekking tot persoonlijke medewerking tegen de vermeerdering der armoede en het misbruik van sterken drank.* Z.p. 1842.
Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland 1850-1911.* Hilversum 1997.
W.H. Suringar, *Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid van een patronaat over de armen en de wijze waarop hetzelve behoort te worden uitgeoefend.* Leeuwarden 1842.
[S. Gratema,] *Wenken en opmerkingen voor armenverzorgers en allen, die uit eigen beweging zich met eenige werkdadige zorg.* Assen 1843.
Hendrik Tollens, 'Zucht bij de ramp van Leyden'; 'Bedelbrief, in den langen winter van 1844 en 45'. In: *Gezamenlijke dichtwerken.* Volksuitgave. Leeuwarden 1871.
J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking.* Assen 1964.
Julius Vuysteke, 'Fabrieksgalmen'. Zie: J.C. Vleggeert 1964.

Geloof

Nicolaas Beets, ‘Het Haarlemmer-Meer’. In: *Gedichten.* Leiden z.j. Dl. 3.
David Bos, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland.* Amsterdam 1999.
P.A. de Génestet, ‘Dualisme’; ‘Vroomheid’ ‘Uitzetten’; ‘Idealisme’. In: *Leekedichtjens.* Haarlem 1860.
J.P. Hasebroek, ‘Telegraaf’. In: *Dichten ondicht.* Amsterdam 1874. Dl. 2.
François HaverSchmidt, ‘Mijn broertje’. In: *Familie en kennissen.* Met een nawoord van Marita Mathijsen. Amsterdam 1994 (1e dr. [1876]).
[Gerrit van de Linde,] *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Toegelicht door Marita Mathijsen. 3e dr. Amsterdam 1993.
Marita Mathijsen, ‘Als de kooi te nauw is verleert de vogel het zingen. Gesprek met François HaverSchmidt’. In: *De geest van de dichter.* 3e dr. Amsterdam 1998.
Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990.* Amsterdam 1996.

Illustraties

pag. 7
Willem C. Rip, Peellandschap. Limburgs Museum Venlo. Uit: Jos Venner, *Geschiedenis van Limburg.* Maastricht 2001. Dl. 2, 90.

pag. 8
Dorpsplein van Broekhuizenvorst. Uit: Jo Wijnen, *Rondom Peel en Maasvallei.*

Ede 1980, 120.

pag. 8
Egbert de Kuijper, *Het Brabants volksleven van weleer.* Ljubljana 1995, 61.

Pag. 14
J.W. Pieneman, *Portret van Bruno Arntzenius en zijn vroum met hun zoontje*, 1839.
Part. coll. Uit: Marjan Rinkleff (red.), *Romantische liefde.* Nijmegen 1985, 126.

pag. 19
Henri de Toulouse-Lautrec, *Maxime Dethomas au bal de l'Opéra,* 1896, Chester

Dale Collection, Photograph © 2002 Board of Trustees, National Gallery of Art
Washington.

pag. 26
Hildebrand, *Camera Obscura.* 10e dr. Geïllustreerd door F. Carl Sierig. Haarlem

1878.

pag. 29
Alexander Ver Huell, *Studentenleven.* Uit: *Studentenalmanak* 1847.

pag. 33
Tjeerd Eernstman, *Het krantenlezend gezelschap 1826.* Met dank aan het Fries

Museum Leeuwarden.

pag. 37
J. de Vos, *Gemaskerd feest.* Uit: Bart Sliggers, *De verborgen wereld van Democriet.*
Haarlem 1995, 116. Met toestemming van Teylers Museum Haarlem.

pag. 42
Alexander Ver Huell, *De straat Ubique.* Uit: *Eerste en laatste studentenschetsen.*

Arnhem z.j.

pag. 46
Hildebrand, *Camera Obscura.* 10e dr. Geïllustreerd door F. Carl Sierig. Haarlem

1878.

pag. 50
Becker, *Ernstige waarschuwingen, of nood- en hulpboek voor allen, die in de liefde of door zelfbevlekking buitensporig zijn geweest* [...]. Amsterdam 1843.

Pag 57
J. van Lennep, *Klaasje Zevenster.* Met photogravures naar teekeningen van W. de
Famars Testas. Leiden z.j.

pag. 65
Gerrit Lamberts, *Hoeren en een hoerenloper in de Kromelleboogsteeg in Amsterdam.*
Met toestemming van het Gemeentearchief Amsterdam.

pag. 67
Onbekende tekenaar, collectie M.M.

pag. 72
T. Rowlandson, *A Dutch abbess and her nymphs.* Met toestemming van het Gemeentearchief Amsterdam.

pag. 79
A.H. Bakker Korff, *Lingeries.* Omtrektekening. Met dank aan Museum Paul Tetar van Elven Delft.

pag. 84
Venus dans le cloître, 1868. Uit: Patrick J. Kearney, *Geschiedenis van de erotische*
literatuur. Bussum, Antwerpen 1983.

pag. 90
Dubbelzinnige brief uit *Galante verscheidenheden en mengelingen.* Met dank aan
de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Afdeling Zeldzame en Kostbare Werken.

pag. 93

A. Ver Huell, Broodschrijver. Uit: *Zijn er zoo?* Arnhem 1875.

Pag. 95
Onbekende Engelse gravure, collectie MM.

pag. 105
Waar het meeste wordt geleden. P.A. de Génestet, *Laatste der eerste.* Amsterdam

1877. Gravure Charles Rochussen, 22.

pag. 115
Fun, 18 august 1866. Uit: P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910.* Met

toestemming van Uitgeversmaatschappij Walburg Pers b.v.

pag. 126
Kerkhof Menton, foto MM 2002.

pag. 129
Het haantje van den toren. P.A. de Génestet, *Laatste der eerste.* Amsterdam 1877.
Gravure J.C. d'Arnaud Gerkens, 74.

pag. 134
Alexander Ver Huell, *De eenzame zelfmoord.* Met dank aan het Prentenkabinet

van de Universiteit Leiden.

pag. 137
Henry Wallis, *De dood van Thomas Chatterton.* Met toestemming van de Tate

Gallery London.

pag. 146
J.J.L. ten Kate, *De kinderen van den dronkaart.* Plaat naar George Cruikshank.

2e dr. Amsterdam 1848.

pag. 154
Galgenveld Volewijck in Amsterdam-Noord rond 1800. Met toestemming van het
Gemeentearchief Amsterdam.

pag. 165
Beroving. Prent tweede helft 19e eeuw. Collectie MM.

pag. 176
G. Cruikshank, *De flesch.* 's Gravenhage 1848.

pag. 182
A. Ver Huell, *De drankduivel.* Collectie MM.

pag. 197
A. Ver Huel, *Licht en nacht.* Uit: *Scherts en ernst.* Arnhem 1875.

pag. 202
Uit het dagboek van een gelukkige. P.A. De Génestet, *Laatste der eerste.* Amsterdam 1877. Gravure Charles Rochussen, 42.

pag. 213
Vicki Goldberg, *Lewis W. Hine. Children at work.* Munich enz. 1999, 53.

pag. 218
Jacobus Ludovicus Gornet, *Armen in Leiden.* Met dank aan het Prentenkabinet

van de Universiteit Leiden.

pag. 223
Beschrijving van den Nederlandschen watersnood in Louwmaand van 1820. Uitgegeven ten voordeele der Ongelukkigen. Amsterdam 1820. Met dank aan de
Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Afdeling Zeldzame en Kostbare Werken.

pag. 228
Uit het dagboek van een gelukkige. P.A. De Génestet, *Laatste der eerste.* Amsterdam 1877. Gravure Charles Rochussen, 43.

pag. 232
Bijbelsche Almanak 1870.

pag. 237
Abraham Calissendorff, *Mannen in de Oude Kerk.* Met dank aan Museum Rijswijk.

pag. 243
Bijbel-lezing. Uit: *Christelijke volks-almanak* 1859. t.o. p. 132.

pag. 245
Gedenkschriften van Vidocq, chef der veiligheids politie. Amsterdam 1828.